

jaarboek oud utrecht 1971

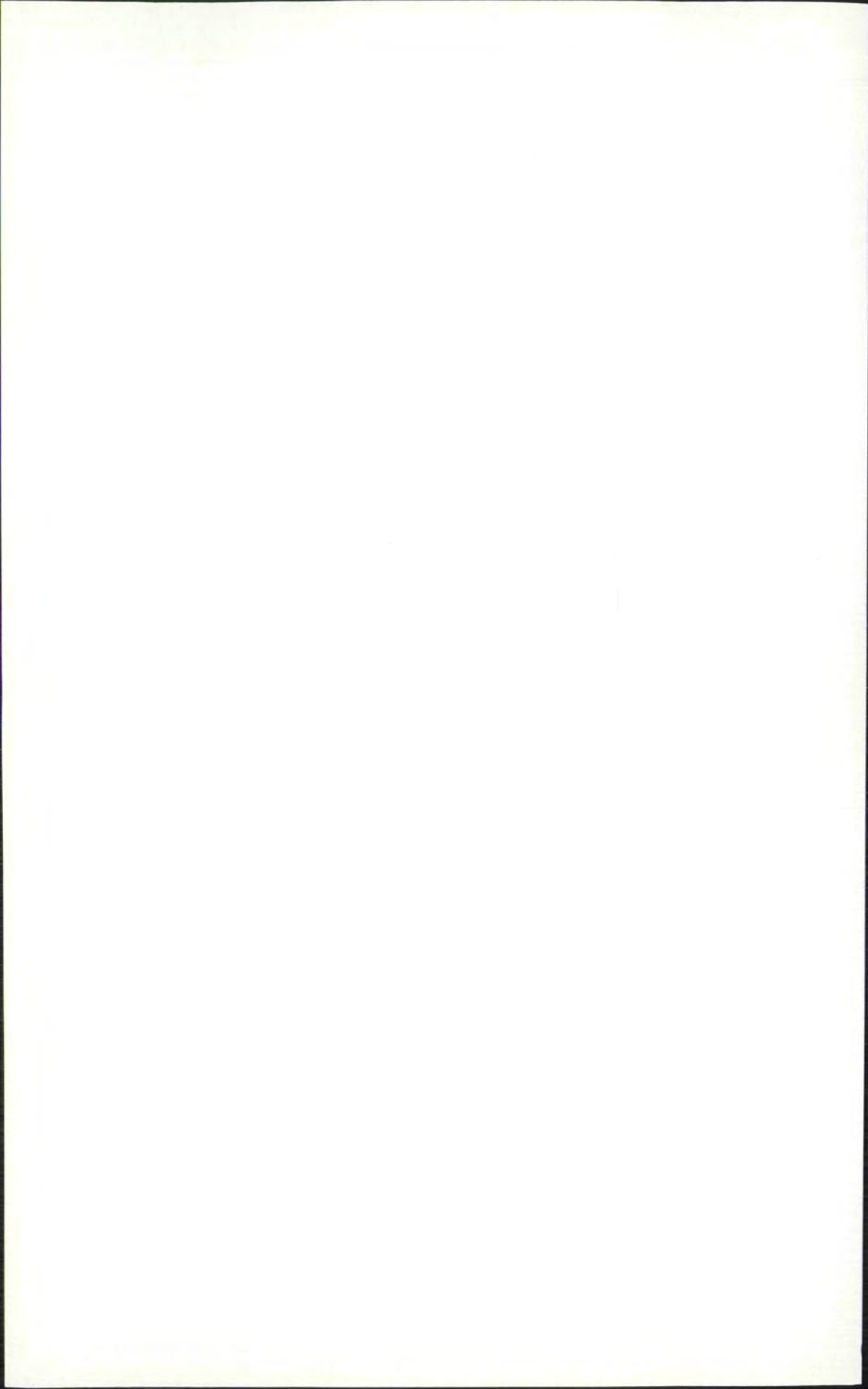

uitgave: vereniging oud utrecht

JAARBOEK OUD UTRECHT 1971

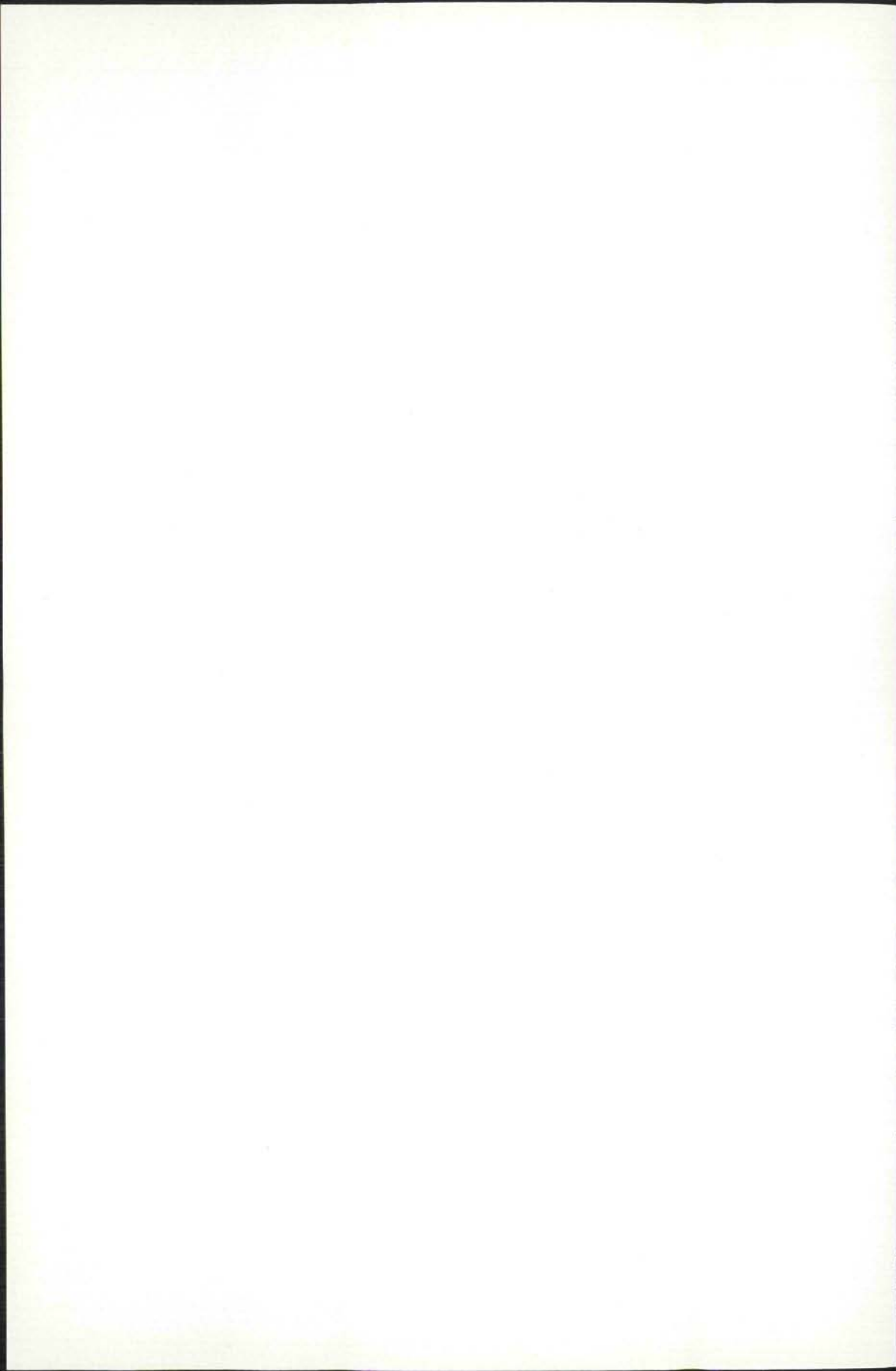
jaarboek oud utrecht 1971

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

onder redactie van: E. L. S. Offringa-Boom
W. Uittenbogaard
J. E. A. L. Struick

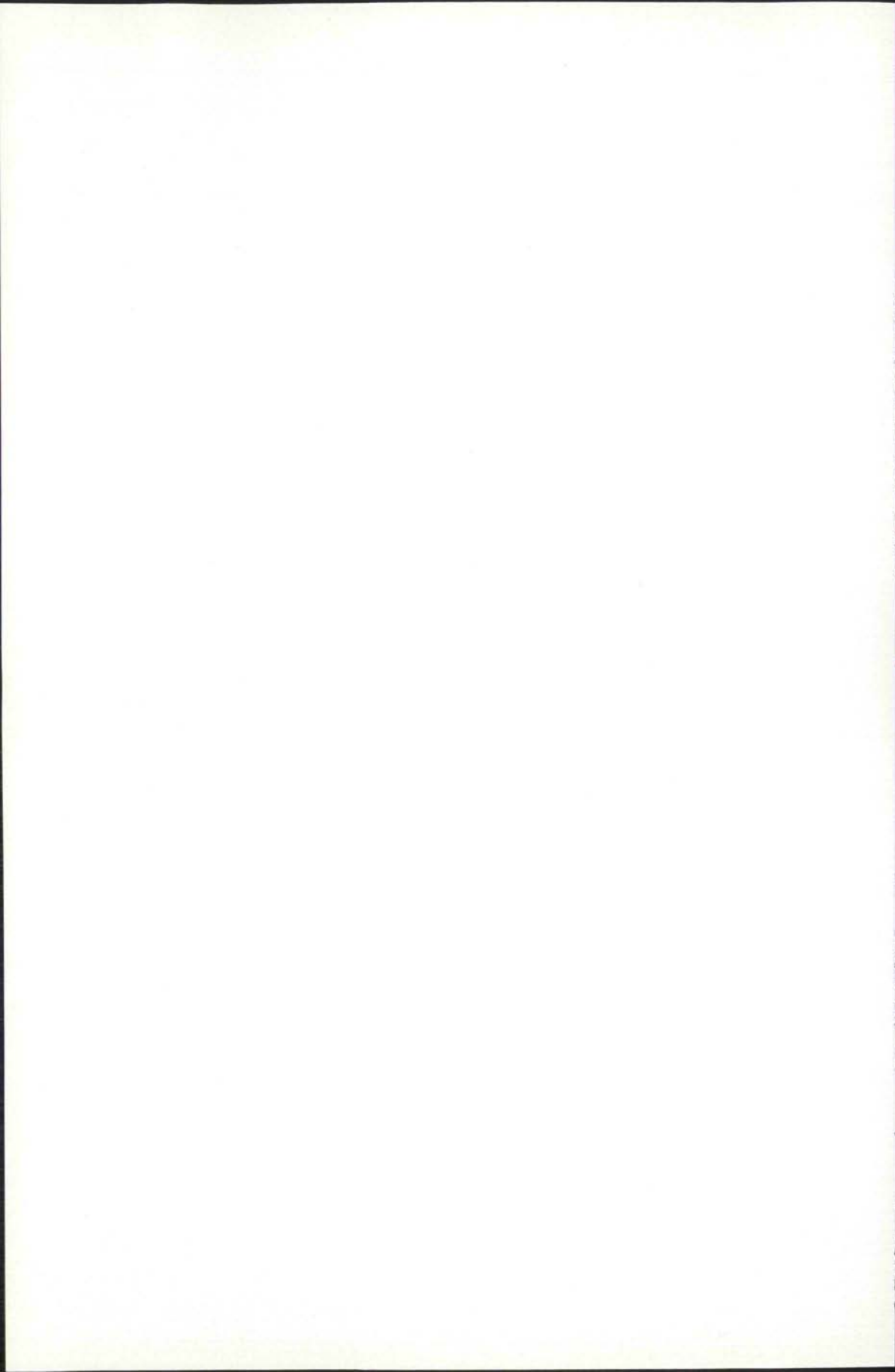
uitgave:

De Vereniging Oud-Utrecht 1971

Inhoud

F. W. N. Hugenholtz, Bij het afscheid van dr. F. Ketner als docent aan de universiteit	7
Th. Haakma Wagenaar, Enige hypothesen van dr. G. C. Labouchere over het middeleeuwse Utrecht	13
J. van Herwaarden, Albert Einstein en de Utrechtse Universiteit	33
I. J. Soer, De kostuums uit het 17de eeuwse poppenhuis	46
E. Heupers, Boerderij- en veldnamen te Soest omstreeks 1757	67
Dr. A. J. Maris, De opkerk te Dorestad als voorgangster van de parochiale kerk van Sint Johannes de Doper te Wijk bij Duurstede	89
A. M. E. Jonker-Verhoef, Zo maar een „contractboek”	108
J. G. Smit, Amersfoort en Holland, 1410-1430	115
Kroniek	129
Jaarverslag 1970	146
Naamlijst der leden	148

Bij het afscheid van Dr. F. Ketner als docent aan de universiteit. *)

F. W. N. Hugenholtz

Men kan van iemand afscheid nemen, hem een hand geven, alle goeds toewensen, eventueel hem bedanken en hem dan uit Uw leven en uit Uw gedachten laten gaan om hem er nooit in te laten terugkeren. Dit soort afscheid nemen komt vaak voor en - het moet gezegd - het is vaak ook wel heilzaam. Soms echter is afscheid nemen veel gecompliceerder en dus ook moeilijker. Soms is het namelijk nodig voor jezelf een balans op te maken; dat moet in die gevallen waarin je weet of vermoedt dat een afscheid een verlies of verarming gaat betekenen. Men wil zich dan, alvorens afscheid te nemen, reenschap geven omtrent de betekenis van de vertrekkende, men wil proberen hem zo goed mogelijk te kennen, opdat hij niet uit leven en gedachten worde losgelaten, maar juist vastgehouden.

Ik wil proberen, nu de docent in de Paleografie en de Diplomatiek afscheid heeft genomen, in betrekkelijk kort bestek iets essentieels te zeggen over de historicus Ketner.

Voor velen juist in de kring van de universiteit is Ketner een man die men met oorkonden identificeert: hij is aan velen onzer juist bekend als de man die lange jaren heeft gepoogd de studenten al dan niet moeilijke oorkonden te laten lezen en die ze inwijdde in de procedures die leidden tot het opstellen, schrijven, registreren en uitvaardigen van oorkonden, versierd met zegels en/of notarismerken. Degenen die Ketner zo zien hebben gelijk, hij is een oorkondenman, maar velen weten misschien niet zo goed dat zij van zijn activiteit als diplomaticus maar een klein stukje hebben gezien en meegemaakt en evenmin dat Ketner de diplomaticus ook maar weer een stukje is van een groter geheel, Ketner de historicus.

Aangezien aan begin en eind van zijn ambtelijke loopbaan de oorkonden en de diplomatiek een zeer grote rol speelden, is het juist een bespreking van zijn werk met dit belangrijk aspect te beginnen. Men moet dan allereerst met eerbied de naam van Oppermann noemen, de leermeester die de wetenschappelijke carrière van Ketner richting heeft gegeven, een carrière die loopt van zijn dissertatie over De oudste oorkonden van het klooster Bethlehem bij Doetinchem¹⁾ naar het Oorkondenboek van het Sticht Utrecht²⁾ en dat van

*) Dit artikel kwam tot stand dankzij belangrijke bibliografische steun van J. H. van der Werff.

1) Utrecht 1932 (Bijdr. Inst. v. Middeleeuwsche Geschiedenis XVII).

2) Delen III en IV, 's-Gravenhage 1954-1959.

Gelre, dat hij voor een flink deel al heeft voorbereid.

Het promoveren is op zichzelf een glorieuze bezigheid. Ketner voegde een proefschrift toe aan een indrukwekkende reeks, ontstaan in Oppermans Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis, dat het eerste was in den lande en een echte „kweekschool” voor mediaevisten was, waar toen reeds mannen als Tenhaeff en Enklaar waren gevormd en waar, na Ketner (1932), in Oppermans tijd nog figuren als Jansma, Post, Niermeyer en Jongkees zouden promoveren. Tot de oudste groep behoorde ook C. D. J. Brandt. Ik kan mij voorstellen dat deze naam Ketner lang minder aangenaam in de oren heeft geklonken: maar hij kan in dit verhaal niet worden gemist, omdat Ketner promoveerde op een ogenblik waarop een vinnige pennestrijd aan de gang was tussen Oppermann en diens veelbelovende leerling Brandt, wiens proefschrift Oppermann in het begin van de jaren twintig nog zo vurig had verdedigd tegen de aanval van Huizinga.^{2a)} Sindsdien echter had Brandt zich van de door Oppermann geleide school afgewend, omdat hij meende dat de eerst zo hoog geprezen diplomatische kritiek er tot hyperkritiek was geworden. Toen bij Brandt vage twijfels omtrent Oppermans methode waren verhard tot zekerheden, kon in zijn ogen vrijwel geen werk uit de school meer genade vinden. Er ontstonden wat Oppermann genoemd heeft *Bella diplomatica Brandtiana* ³⁾ en een zo'n bellum had tot inzet de dissertatie van Ketner. Weer greep Opperman de pen om in een artikel, getiteld „*Bella diplomatica rondom het klooster Bethlehem bij Doetichem*”,⁴⁾ zijn jongste doctor, Ketner, te verdedigen, tegen Brandt. Was het promoveren op zichzelf een groots gebeuren, ik kan mij niet voorstellen dat de zojuist gepromoveerde al die kruitdamp erg op prijs stelde, temeer niet omdat de grote mannen zich lieten verleiden tot opmerkingen van minder wetenschappelijke dan wel persoonlijke aard, die tot het vinden van de waarheid weinig bijdroegen.

Indien men nu vraagt waar die waarheid lag, dan moet uiteraard worden gezegd: in het midden; dat doet de waarheid nu eenmaal vaak. Toen Oppermans school na de oorlog uiteen gegaan was, zijn er meerderen geweest die met het toenemen van de distantie wel wilden toegeven dat er aan het uitermate belangrijke en stimulerende werk van de school van Oppermann ook wel een zwakke kant zat en dat wellicht nu en dan de kritiek op oorkonden onnodig slachtoffers had gemaakt, oftewel dat er oorkonden onnodig tot falsa waren verklaard. Twee geleerdengeneraties na Oppermann heeft de uitgever van het nieuwe Oorkondenboek van Holland en Zeeland, Dr. Koch,⁵⁾ tamelijk veel van de door Oppermann tot onecht verklaarde oorkonden weer als echt erkend.

Ketner behoort tot de leerlingen die zich in het openbaar weinig kritiek op hun leermeester hebben gepermitteerd.

Het geval Ketner is historiografisch interessant, omdat hij, als de tekenen niet bedriegen, in elk geval verplicht is tot een nieuwe beschouwing van de in zijn

2a) J. Huizinga, *Noodwendig Vertoog*, in *Verzamelde Werken*, II, Haarlem 1948, 3-21;

3) O. Oppermann, *Opmerkingen over Hollandsche stadsrechten der XIII eeuw*, Utrecht 1923 (*Bijdr. I.M.G.* VI²).

4) *Ned. Archievenblad* 1933/1934.

5) *Ts. v. Gesch.* 48, 1933, 376-390.

eigen dissertatie behandelde oorkonden. Op dit tweede oordeel moeten we nog even wachten, met enige spanning, mag ik wel zeggen. Inzake één belangrijk onderdeel van Oppermanns eigen werk, de Hollandse stadsrechten, heeft Ketner zich ten dele achter een van Oppermanns critici, Dr. Meilink, en tegenover Niermeyer gesteld.⁶⁾ In 1950⁷⁾ verklaarde hij zelfs dat de echtheid der Hollandse stadsrechten onomstotelijk vaststond en daarmee plaatste hij zich lijnrecht tegenover Brandts dissertatie⁸⁾ en Oppermanns verdediging daarvan.⁹⁾

Belangrijk is intussen dat wij bij Ketner mogen constateren een onbezweken trouw aan een geliefd leermeester en een onbezweken trouw aan het van hem geleerde diplomatisch werk. Ketner is de enige van Oppermanns directe leerlingen die zo consequent het noodzakelijke maar vaak ondankbare werk is blijven uitvoeren van de kritische waardering en vervolgens de publicatie van het oorkondenmateriaal, zodat een op dit punt ten opzichte van het buitenland bestaande achterstand nu aardig wordt ingelopen. Twee delen in vier banden oorkonden van het Sticht Utrecht zijn van Ketners hand, het oorkondenboek van Gelre en Zutphen vordert gestaag. Buitenstanders - en dat zijn we allemaal min of meer - hebben er geen flauw idee van hoeveel jaren en hoeveel energie er in één deel van een oorkondenboek zit. Heeft men dat er echter voor over, dan richt men ook een monument voor zichzelf op dat de eeuwen trotseert. Dat „eeuwen” is ditmaal geen rhetorisch aardigheidje. Kent niet elke eerste-jaars historicus de naam van Frans van Mieris, die meer dan twee eeuwen geleden zijn oorkondenboek maakte?

Dat Ketner door dit werk een aangewezen man was voor het docentschap in de palaeografie en de diplomatiek behoeft nu geen betoog meer.

Na aldus onomstotelijk te hebben vastgesteld dat Ketner diplomaticus is, moet ik meteen zeggen dat een diplomaticus eigenlijk niet bestaat als hij een goede diplomaticus is. Er bestaan diplomatici, die hun werk verabsoluteren in die mate dat zij menen, dat zij het oorkondenmateriaal aandragen, waarderen en netjes presenteren, waar een ander genus, dat der historici, mee moet werken. Deze opvatting is uiterst verwerpelijk en die haar aanhangen zijn geen goede diplomatici, omdat de diplomaticus alleen maar goed kan zijn, zijn oorkonden goed kan waarderen en presenteren, als hij ook en allereerst een goede historicus is.

Rest mij dus de aangename taak aan te tonen dat Ketner een goed historicus is, een gemakkelijke taak tevens. Daarbij is een van mijn bewijsmiddelen vrij merkwaardig, ik geef het toe; ik gevoel altijd een zekere wrevel bij me opkomen wanneer ik hetzij aan de universiteit hetzij in het kader van de M.O.-examens de literatuurlijst van een tentamencandidaat ontvouw en moet

6) Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I, door dr. A. C. F. Koch, 's-Gravenhage 1970.

7) Ts. v. Gesch., 59, 1946, 97-98.

8) Ned. Archievenblad, 54, 1949-1950, 85-87.

9) Bijdrage tot de kritiek van Hollandsche stadsrechten der XIIIe eeuw, Utrecht 1921 (Bijdr. I.M.G. VI 1).

10) Zie noot 3.

11) F. van Mieris, Groot Charterboek der graaven van Holland ..., 4 delen, Leiden 1753-1756.

constateren dat op die lijst, net als op al zijn voorgangers en ongetwijfeld ook op vele volgende lijsten, minstens één-, vaak ook tweemaal de naam van de auteur Ketner figureert, steeds met zijn Elect Jan van Nassau,¹²⁾ vaak ook met zijn Handel en scheepvaart van Amsterdam in de vijftiende eeuw.¹³⁾ Wrevelig word ik dan omdat het jaar uit en jaar in babbelen over welk klassiek meesterwerk dan ook op den duur toch, laat ons zeggen, wat gaat vervelen. Doch laat ik mijn emotie bedwingen en er op wijzen dat het feit dat Ketner zoveel gelezen wordt toch wel wat zegt. Dat op de literatuurlijsten voor de Nieuwe Geschiedenis en op de lijsten voor het tentamen Middeleeuwen steeds publicaties van de respectievelijke docenten prijken zegt niets, omdat toch ook de modernste student blijkbaar bij zijn examinatoren in een goed blaadje wil komen. Dat de student veel leest van iemand van wie hij niets te vrezen heeft, is wél veelzeggend. Beide publicaties, het één een bijproduct van het Stichtse oorkondenboek^{13a)}, zijn inderdaad van groot belang, in beide staat iets nieuws, beide hebben de visie op de Noordnederlandse geschiedenis van de 13de resp. de 15de eeuw wezenlijk beïnvloed. Beide publicaties zijn leesbaar en goed geschreven en zijn daarom ook een bewijs van het feit dat Ketner bereid is naar goede raad van wijze mannen te luisteren. De grote Japikse had immers naar aanleiding van Ketners Bethlehemse oorkonden knorrig opgemerkt: „Dr. Ketner moet er vooral naar streven zijn stijl wat afwisselender en levendiger te maken”.¹⁴⁾ Deze opmerking is er dan weer een bewijs van dat Japikse nooit een monografie had geschreven gewijd aan 115 oorkonden, want hoe kun je daar nu leuk, levendig en afwisselend over schrijven!

Het boek over de Handel en scheepvaart van Amsterdam, van 1946, voorafgegaan in 1944 door een uitvoerig artikel over Amsterdam en de binnenvaart door Holland in de 15de eeuw¹⁵⁾ tonen ons Ketner als economisch historicus, die zich niet alleen door middel van veelgeciteerde monografische publicaties verdienstelijk maakte, maar ook door uiterst minutieus acribisch werk als zijn Bijdrage tot de kennis van de Utrechtse maten en gewichten¹⁶⁾ en zijn medewerking aan Tenhaeffs studie over het Utrechtse muntwezen.¹⁷⁾ Het verbaast dan ook geenszins dat Ketner werd aangezocht het tweede deel van het grote werk van N. W. Posthumus, in zijn dagen de ongekroonde koning der sociaal-economische historici, de Nederlandse Prijsgeschiedenis,¹⁸⁾ „voor de druk gereed te maken”. Dit werk van Posthumus verscheen in 1964 met een kort voorwoordje van Ketner, nog geen halve bladzijde, maar een uiterst typerend stukje dat hem tekent in al zijn bescheidenheid. Ik citeer: „Toen Prof. Posthumus op 10 april 1960 overleed, was vrijwel het gehele werk voltooid. Voor de prijstabellen bleek een laatste revisie vereist,

12) De elect Jan van Nassau en zijn tijd, in Bijdr. v. d. Gesch. der Ned., 12, 1957, 1-25.

13) Leiden 1946.

14) Ook: De jaarstijlen in het Sticht Utrecht 1249-1267, in: Ned. Archievenblad, 50, 1945-1946, 89-93, is een dergelijk belangrijk nevenprodukt.

15) Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk., 7e reeks 4, 1934, 115.

16) B.V.G.O., 8e reeks 4 en 5, 1944 (Overdruk met eigen paginering, 59 blz.).

17) Bijdr. Med. Hist. Genootschap, 66, 1948, 190-198.

18) Bijdrage tot de kennis van de Utrechtsche rekenmunten in de 15e eeuw, in: Ts. v. Gesch., 49, 1934, 454-476.

waarbij ik trouw geassisteerd werd door Mej. A. C. Gouda; ...". Deze formulering suggereert iets heel anders dan de realiteit. De prijstabellen beslaan in dit deel 822 bladzijden!! Op dit aspect van Ketners werk kom ik in ander verband nog even terug.

Overigens moet er wel op gewezen worden dat Ketner jaren, om niet te zeggen decennia lang aan dit werk zeer intensief heeft bijgedragen.

Blijven we nog even bij de economisch-sociale geschiedenis, dan verdient zeker vermelding dat de mediaevist Ketner in 1952, een, gepubliceerde, lezing hield voor de sindsdien overleden Utrechtse Historische Kring over John Bellers, Quaker, Econoom en Maatschappelijk Hervormer 1654-1725,¹⁹⁾ een man die Robert Owen in verrukking heeft gebracht en door Karl Marx herhaaldelijk wordt geciteerd en van Marx de eervolle vermelding kreeg dat hij was „ein wahres Phänomen in der Geschichte der politischen Ökonomie". Dezelfde mediaevist Ketner gaf in 1936 uit het *Album Promotorum Academiae Rheno-Trajectinae*,²⁰⁾ waardoor hij de Utrechtse universiteit zeer aan zich verplichtte.

„Bij het doorwerken der kapittelrekeningen ten behoeve van mijn onderzoek naar de prijsgeschiedenis te Utrecht noteerde ik tevens zooveel mogelijk pos-ten betreffende het schrijven, verluchten, binden enz. van boeken".²¹⁾ Ik citeerde Ketner, die daarmee als terloops even uit de doeken doet waaruit zijn medewerking aan Posthumus' Prijsgeschiedenis nu eigenlijk bestond. We komen met dit citaat intussen op de geschiedenis van handschriften: Ketner publiceerde over liturgische boeken voor Oudmunster en over „In Utrecht gebruikte en geschreven oude handschriften".²²⁾ Daar geeft Ketner blijk van zijn belangstelling voor een tak van de palaeografie, die hij vermoedelijk alweer uit bescheidenheid in zijn onderwijs buiten beschouwing wilde laten: een verzoek mijnerzijds om een verlangen der Neerlandici naar onderwijs in codicologie te honoreren wees hij indertijd af.

Het zojuist gegeven citaat staat gedrukt in het Jaarboekje van Oud-Utrecht. Het is geen wonder dat Ketner zijn intieme kennis van het Utrechts bronnenmateriaal gebruikte om veel over Utrechtse geschiedenis te publiceren en dan liefst in dat Jaarboekje, dat, vergeleken met jaarboekjes van andere historische verenigingen, relatief zeer veel moeilijke wetenschappelijke artikelen van grote waarde durft publiceren. Naast een kort artikel van Ketners hand over „de ligging van het oudste leprozenhuis bij Utrecht"²³⁾ vindt men er van zijn hand het werkelijk fundamentele artikel in over „De betekenis van vicus in de Utrechtse oorkonden,"²⁴⁾ een artikel dat auteur en redactie siert.

Ketner zal mij vergeven als ik in deze schets niet zijn volledige bibliografie geef; dankzij het speurwerk van de assistent J. van der Werff had ik die kunnen geven. Maar het streven naar bibliografische volledigheid is niet het

19) N. W. Posthumus, *Nederlandse prijsgeschiedenis*, II, m.m.v. dr. F. Ketner, Leiden 1964.

20) *Ts. v. Gesch.*, 66, 1953, 56-68.

21) *Album Promotorum Acad. Rh.-Traj.* 1636-1815, Utrecht 1936.

22) Het vervaardigen van liturgische boeken voor het kapittel van Oudmunster in het laatst der 14e eeuw, in: *Jrb. Oud-Utrecht* 1945 en 1946, Utrecht 1947, 94-104.

23) *Jrb. Oud-Utrecht* 1953, Utrecht 1953, 40-46.

24) *Jrb. Oud-Utrecht* 1951, Utrecht 1951, 27-34.

doel van dit artikel. Ik bespreek en waardeer dus niet een artikel waarvan de titel mij hogelijk intrigeert, maar dat ik desondanks niet gelezen heb: „Begijnen op „het heilige leven”.²⁵⁾ Men zou zich kunnen afvragen waarom er *op* staat en niet *in*, wat men zou verwachten, maar noteer dat het „heilige leven” tussen aanhalingstekens staat en dat dat heilig leven een huis is. Ik ga voorbij aan belangrijke publicaties over de Utrechtse officiaal en het Utrechtse notariaat,²⁶⁾ zo goed als ik de oorkonden van het klooster Weerselo²⁷⁾ maar laat voor wat ze zijn, al kan ik geen weerstand bieden aan het citeren van één zin uit het desbetreffend artikel: „Ik ben er echter niet volkomen zeker van dat de passus in de oorkonde van 1162 betreffende de „bona, que Hermannus in beneficio habuerat,” geheel onderaan, na datering en getuigen, in feite echt is.”²⁸⁾

Keren wij van de geschriften terug naar de schrijver en zijn betekenis. Nu geloof ik dat ik niet in herhaling moet vervallen inzake Ketners wetenschappelijke verdiensten. Nu geloof ik ook dat slechts zijn intimi hem goed kunnen schetsen als mens; ik kan dat niet. Ik wil dan ook nog slechts één ding zeggen en wel over Ketner als wetenschap bedrijvende mens en misschien raak ik dan iets essentieels: Heel veel van wat Ketner heeft gedaan als wetenschappelijk historicus is werk ten bate van anderen. Allereerst zijn onderwijs, maar onmiddellijk daarna zijn oorkondenboeken, zijn maat- en muntgeschiedenis, zijn medewerken aan werken van anderen, Posthumus en Tenhaeff en van Oppermann²⁹⁾ zelf. Het zijn alles werken van abnegatie, werk dat zeer belangrijk is, werk waar zonder anderen niet kunnen werken, werk dat anderen niet willen maar vooral ook niet kunnen doen, hoog te kwalificeren werk, waarvoor die vele anderen niet dankbaar genoeg kunnen zijn. Die vele anderen zijn ook zo onbescheiden de hoop uit te spreken dat Ketners odium hem de gelegenheid zal bieden nog meer bij te dragen tot de wetenschap der geschiedenis.

25) Jrb. Oud-Utrecht 1960, Utrecht 1960, 47-54.

26) Jrb. Oud-Utrecht 1944, Utrecht 1944, 92-96.

27) Het officiaal in het bisdom Utrecht, in: Ts. v. Gesch., 60, 1947, 66-74; Vestiging en eerste ontwikkeling van het notariaat in Utrecht (1291-1341), in: W. Jappe Alberts en F. Ketner, Nederrijnse studien XIIIe- XVe eeuw, Groningen/Djakarta 1954 (Bijdr. I.M.G. XXVII), 83-116.

28) Versl. Med. Overijssels Regt en Gesch., 64 (2de reeks 40), 1-16.

29) Ald. blz. 5.

30) O. Oppermann †, Rheinische Urkundenstudien, II, herausgeg. von F. Ketner, Groningen/Djakarta 1951 (Bijdr. I.M.G. XXIII); O. Oppermann †, Kölnisch-Geldrische Urkundenstudien zur Geschichte des 13. Jahrhunderts, bearb. und herausgeg. von W. Jappe Alberts und F. Ketner, Groningen/Djakarta 1952 (Bijdr. I.M.G. XXV).

Enige hypothesen van Dr. G. C. Labouchere over het middeleeuwse Utrecht.

door Th. Haakma Wagenaar

Op 8 januari 1971, daags voor zijn 75ste verjaardag, overleed mijn vriend George Charles Labouchere, kunsthistoricus, kenner van de architectuurgeschiedenis in Europa en van de historie van zijn geboortestad. Onder de vele vaak geniale theorieën, welke hij zich al converserende liet ontvallen, - veronderstellingen welke hij helaas niet op schrift stelde -, wil ik een drietal op deze plaats in de publiciteit brengen. Of het met zijn instemming zou zijn? Waarschijnlijk niet, want perfectionist als hij was, vreesde hij iets op schrift te stellen dat niet volkomen onaanvechtbaar was.

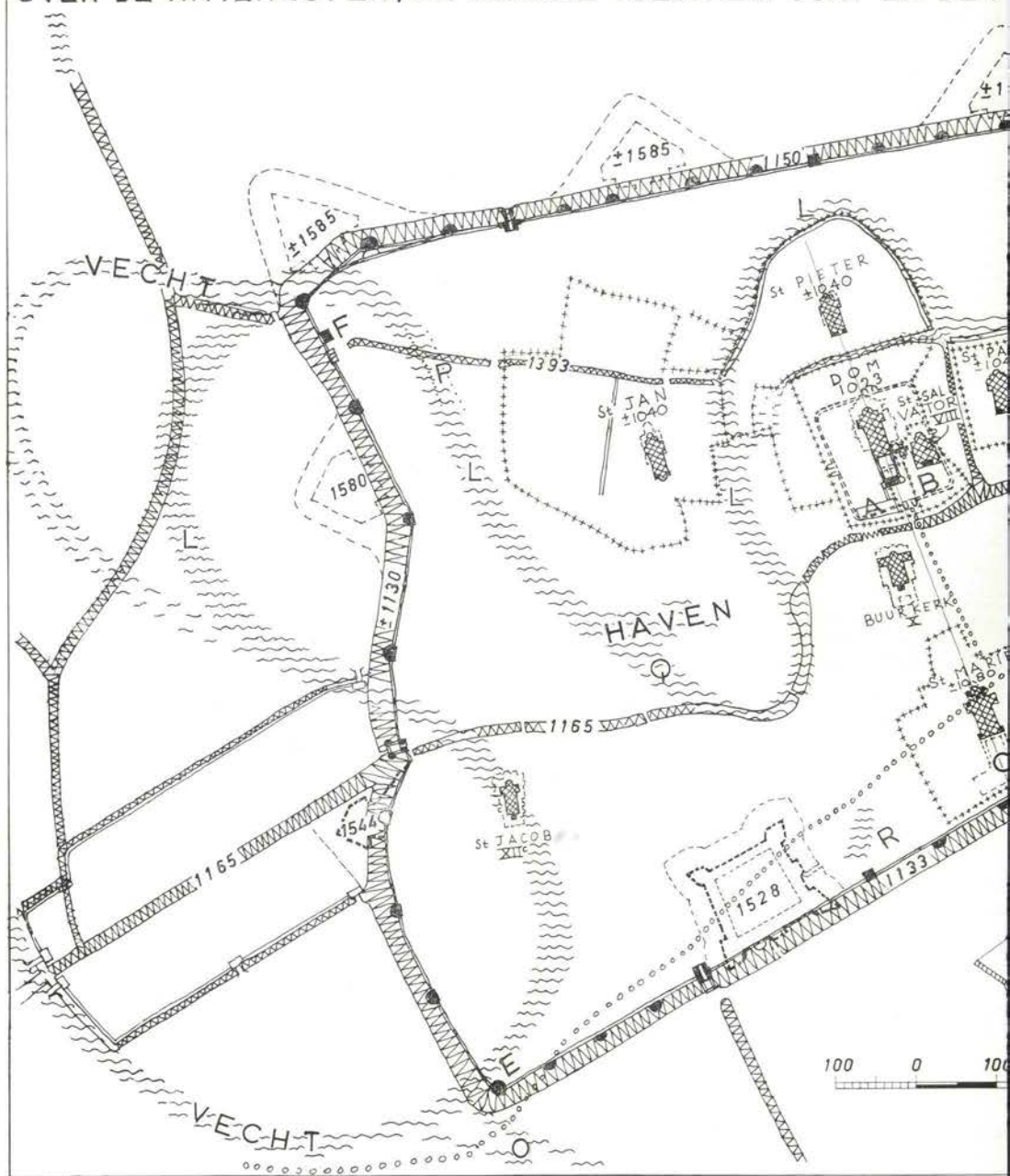
Labouchere kon niet bouwkundig tekenen, als gevolg van de jammerlijke nog steeds bestaande lacune in de opleiding tot architectuur-historicus. Gedurende de veertig jaar, waarin ik met hem contact had, heeft hij mij steeds aangemoedigd een reconstructie van de voormalige Utrechtse Mariakerk te maken. Hij hoopte dat men er eens toe zou komen onder het gebouw van Kunsten en Wetenschappen opgravingen te verrichten, ter verkrijging van gegevens omtrent de romaanse kooraanleg. Dat zo'n opgraving ter plaatse praktisch onuitvoerbaar zou blijken, negeerde hij. Het wachten bleef op de ontgraving onder K. & W. Zie daar een van de oorzaken dat aan een door hem voor de architectuurgeschiedenis der middeleeuwen in de Nederlanden centraal gesteld monument, hoewel altijd weer onderwerp van gesprek, geen monografie is gewijd, terwijl het materiaal ervoor door hem was opgestapeld.

Een van Laboucheres hypothesen over de Mariakerk en de situering ervan in de stad, is, dat bij deze kerk een keizerlijke palts had moeten worden gebouwd, tot uitvoering waarvan het niet is gekomen.

Deze theorie kende ik als mondeling geponeerde stelling. Zij liet mij niet los en ik had mij tot taak gesteld haar toch te publiceren. Mijn tekeningen ervoor waren al gereed, toen ik bij toeval onder nagelaten aantekeningen van Labouchere een onvoltooid artikel of memorandum vond, dat waarschijnlijk bedoeld was om bevoegde instanties te animeren de mogelijke resten van de romaanse koorfundamenten bloot te leggen.

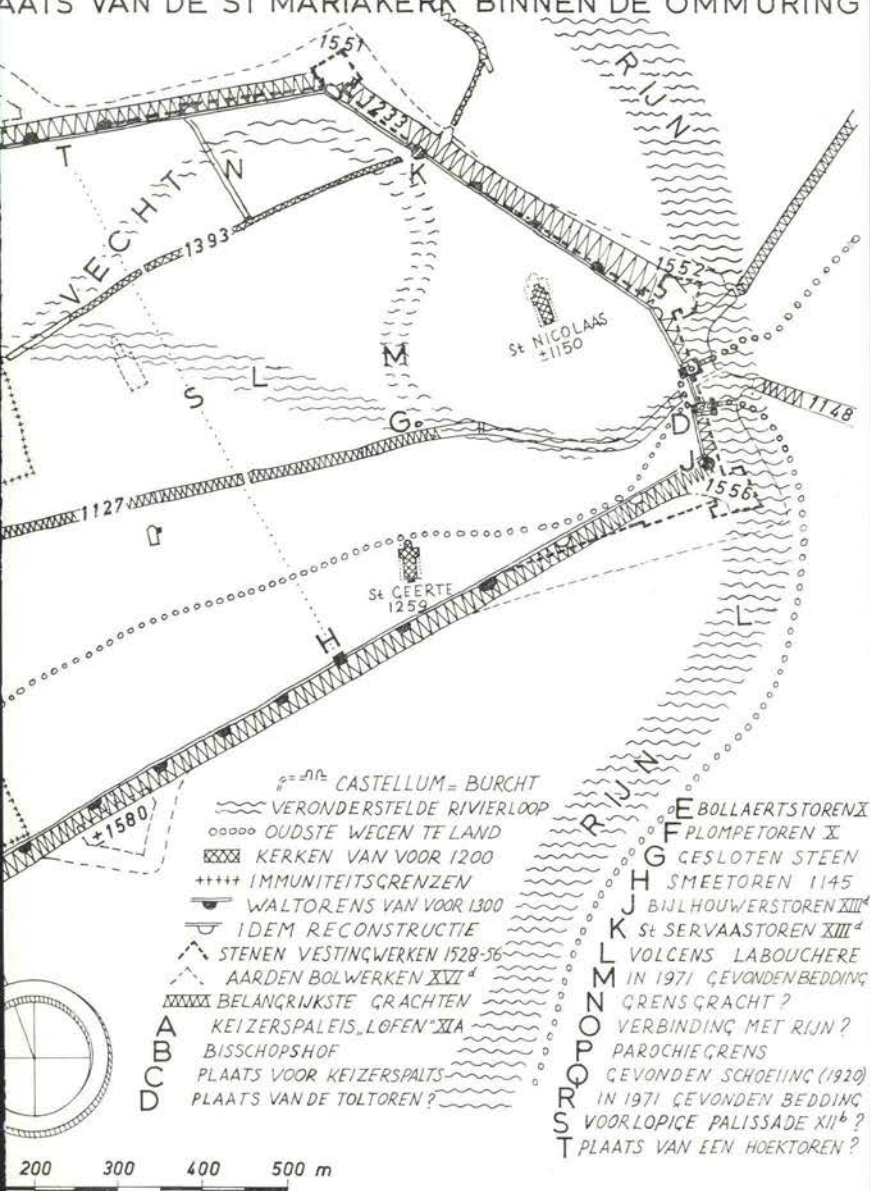
In dit manuscript vond ik nu juist de historische componenten van zijn palts-theorie. Om deze te kunnen verduidelijken bracht ik de plattegrond van de stad, zoals deze gedurende de middeleeuwen zich heeft ontwikkeld, in tekening, met weglating van het stratenplan. De nadruk is daarbij gelegd op de burcht, dus het voormalige castellum, op de immuniteitsgrenzen der kapit-

GRONDSLAGEN VOOR DE OMTREKVORM VAN DE STAD UTRECHT
OVER DE RIVIERLOPEN, DE DUBBELE TOLSTEEGPOORT EN DE P

Afbeelding 1 Grondslagen voor de omtrekvorm van de stad Utrecht tot 1600

OT 1600 WAARIN HYPOTHESEN VAN LABOUCHERE
AATS VAN DE ST MARIAKERK BINNEN DE OMMURING

16 VII 71

tels ¹⁾ en de mogelijke bedding van Rijn en Vecht, zoals Labouchere deze veronderstelde. Daarmee leg ik een tweede hypothese van hem vast, waarover eerst het volgende.

Aan de mogelijke loop van Rijn en Vecht door en om de stad, zijn reeds enige soms onderling geheel afwijkende veronderstellingen gemaakt. Hoewel de studie van Prof. Dr. J. H. Jongkees ²⁾ in een aanvaardbaar beeld resulteert, dat nog weer eens is aangevuld door Ir. J. D. M. Bardet in een tekening, ³⁾ blijken de opgravingen in 1970 en '71 ondernomen in de omgeving van de Lange Nieuwstraat en bij de Rijnkade, ons met verrassingen te confronteren, welke in de tot dusverre opgezette theorieën niet werden voorzien en welke aan mijn in afb. 1. . . weergegeven tekening summier zijn aangegeven, bij M en R. ⁴⁾ In afwachting van de resultaten van de onderzoeken, welke door het fysisch geografisch laboratorium worden ondernomen, hierbij dan weer eens een originele hypothese van Labouchere omtrent de rivierlopen langs het stadcentrum. Labouchere veronderstelde dat de hoofdstroom van de Rijn ten zuidwesten van de stad bleef en zijn loop had vanaf de omgeving van het Ledig Erf volgens de (o.a.) op J. van Deventer's kaart aangegeven weg naar het westen-richting-Oog in Al, bekend als karreweg en lijnpad. ⁵⁾

De veronderstelde aftakking van een Rijn- of Vechtarm bij het Ledig Erf laat Labouchere overeenkomstig de reeds door Heeringa en Jongkees aangenomen loop door de Oudelle naar de Runnebaan lopen, zij het volgens een meer rechtstreeks tracé.

In afb. 1 heb ik de bedding door Oudelle aangepast bij de vondsten gedaan tijdens de opgravingen in 1970. Ik voeg een meander aan de stroomloop toe in de omgeving van het Servaasbolwerk, waarbij de plaats van de gesloten steen en daarmee de theorie-Van Galen aan betekenis wint. ⁶⁾ De Vechttak vervolgt dan al of niet om Sint Pieter met een boog om het stadscentrum zoals algemeen wordt aangenomen via de Minrebroederstraat, Ganzenmarkt, Oude Gracht. Maar bij de Drakenburgstraat laat Labouchere de stroom oversteken in noordoostelijke richting naar de Voorstraat, om tenslotte halverwege de Plompetorengracht bij de Plompetoren het later ommuurde stadgebied te verlaten.

Deze suppositie steunde onder anderen op een mondelinge mededeling van de heer G. van Klaveren Pzn, dat tijdens het funderen van het hoofdpostkantoor aan de Neude een schoeiing werd gevonden, diagonaal zw-no door

1) Bij het aangeven van de immuniteitsgrenzen is een tekening van mr. W. C. Schuylenburg gevolgd, welke een correctie is op de oudere versie van mr. S. Muller Fzn. in „Oude huizen te Utrecht”.

2) „Aantekeningen over Utrechts oudste geschiedenis” in Jaarboekje Oud-Utrecht 1945-46.

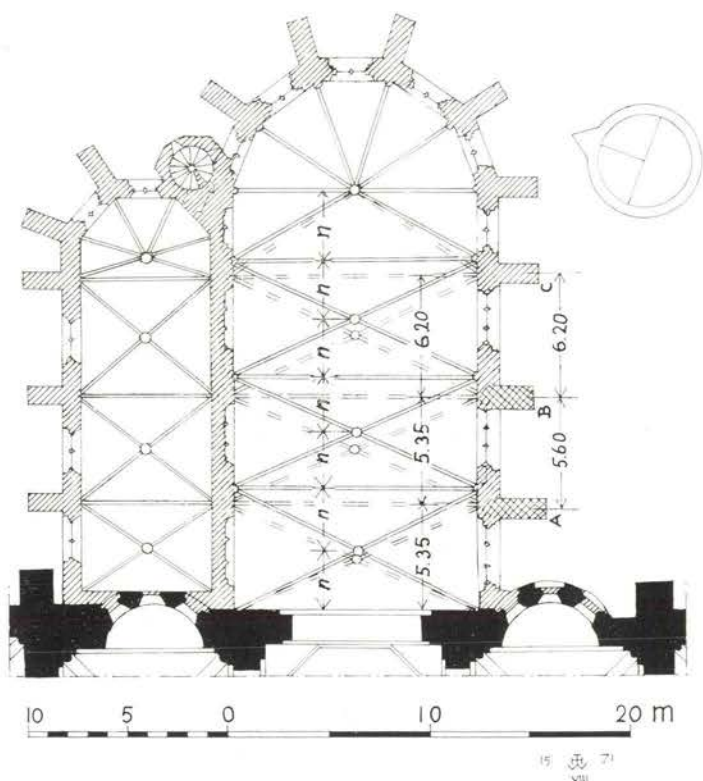
3) Afgebeeld in R. Blijstra „2000 jaar Utrecht” blz. 36.

4) Opgravingen omgeving Lange Nieuwstraat in 1970 door het Inst. voor prae- en protohistorie in samenwerking met het fysisch geografisch laboratorium. Opgravingen omgeving Achter Clarenbnrg door het I.P.P. en R.O.B.

5) De naam „Karreweg” bij G. G. Calkoen „aantekeningen omtrent de verdedigingswerken en de verdedigingsmiddelen der stad Utrecht van 1122 tot 1795” (handschr. 1802 *).

6) Ir. J. van Galen „Over Trecht en Utrecht” in Jaarboekje Oud-Utrecht 1954.

VOORMALIGE KAPITTELKERK VAN St MARIE UTRECHT
RECONSTRUCTIE VAN DE KOORPLATTEGROND IN 1421

Afbeelding 2 Mariakerk, plattegrond van het gothische koor

het bouwterrein. De Neude als haven zou er door zijn verklaard, evenals de bocht van de Voorstraat en de parochiegrens tussen Buurkerk en St. Jacob halverwege de Plompetorengracht. Vervolgens zou de Vecht dan via een grote slinger ⁷⁾ het latere stadsgebied weer binnenkomen en een loop volgen, welke in de Waterstraat is te herkennen door de gebogen rooilijn en de straatnaam. Van het Paardeveld af zou de riviertak in de Daalsedijk zijn richting hebben vastgelegd, om dan tenslotte in de tegenwoordige Vecht uit te komen, via een grote meander waarin de vindplaats van het Utrechtse schip onder de van Hoornekade past.

Deze hypothese ken ik uit gesprekken met Labouchere en uit enige in zijn papieren gevonden op schaal getekende schetsen. Ik heb in afb. 1 er naar eigen

7) Door mij werd nog een alternatieve meander in de tekening vastgelegd, welke ik baseer op het tracee van een weg, voorkomend op de kopergravure uit 1670, plattegrond van de stad door J. van den Aveele (A. B. R. de Vries, Prenten van Utrecht, no. 2).

inzicht varianten bij getekend. Bovendien acht ik het met Heeringa en Jongkees mogelijk dat er tussen het Paardenveld en de hoofdstroom van de Rijn, ook nog een verbinding heeft bestaan ten westen van de stad. De Bollaertstoren wordt door deze suppositie gesitueerd overeenkomstig een door van de Monde gegeven omschrijving „gebouwd op het verenigingspunt van Rijn en Vecht.”⁸⁾

Tegen Labouchere's interpretatie van de rivier door de stad als Vecht, valt in te brengen, dat het Romeinse castellum dan aan de Vecht en niet aan de Rijn zou hebben gelegen, al zou de omstandigheid dat voor de plaats van de Romeinse nederzetting het hoogste punt in een wisselvallig overstromingsgebied werd verkozen, deze uitzonderlijke situering ten opzichte van de Rijn kunnen verklaren.⁹⁾

Interessant is Labouchere's Rijn- en Vechttheorie, omdat deze grond geeft aan zijn volgende hypothese, welke mij zeer acceptabel voorkomt, aangezien er vestingbouwkundig niets tegen in valt te brengen.

De hoofdstroom van de Rijn met een romeinse althans vroegmiddeleeuwse handelsweg langs de linker dus zuidelijke oever, liet naar het westen stromend het castellum - de latere burcht - rechts liggen, zodat ter hoogte van het Ledig Erf een veerverbinding nodig was voor het verkeer naar de burcht en als schakel in een handelsweg naar het noorden.

Op de „delineatio van 690” zien wij op de rechter oever in de omgeving van de latere Tolsteegpoort een opvallende grote ronde vestingtoren afgebeeld, waaromheen naar het schijnt een concentrische wal is aangegeven.¹⁰⁾ Dit zou de toltoren kunnen zijn, waarmee de plaats van de tolheffing is aangeduid. Met het graven van de Vaartse Rijn in 1148 ontstond een geheel nieuwe situatie.

Ongeveer in het verlengde van de Westerkade maar ook tegenover de Gansstraat werd een brug geslagen over de Tolsteegsingel, ter plaatse ongeveer dus van het veronderstelde romeinse overzetveer over de oude hoofdstroom van de Rijn. Beide bruggen leidden naar een eigen voorpoort, elk door twee ronde verdedigingstorens geflankeerd. Achter elk dezer voorpoorten was een ommuurde dwingel, zoals ook in het Weerdpoortcomplex was opgenomen. De beide aan de stadszijde van deze dwingels gebouwde hoofdboorten bestonden uit een rechthoekig hoofdgebouw, met aan de naar de Oude Gracht gekeerde zijde nog eens een rechthoekige vestingtoren.

De twee tolsteegpoortcomplexen waren elkaars spiegelbeeld en verbonden

8) N. van de Monde „Bijdrage aangaande den Balderikstoren tusschen de Waard- en Catharijnepoorten, in verband met de oude bemuring der stad Utrecht” in: Tijdschr. voor gesch. oudh. en statistiek van Utrecht, 6e jaarg. 1840.

9) Ir. J. van Galen neemt aan dat de „Lijnpadsrijn” eerst na de romeinse bezetting en voor de 6e eeuw is ontstaan. Zie „Schets van een geschiedenis van Trecht”. Jaarb. Oud Utr. 1958.

10) Zowel van de Monde als Van Galen vereenzelvigen die toltoren met de Bijlhouwerstoren. Weliswaar stond laatstgenoemde op nagenoeg dezelfde plaats, binnen de ommuring van omstreeks 1550 maar precies tegen de buitenhoek van de 13e-eeuwse stadsmuur. Zijn architectuur was kenmerkend voor de tweede helft van de 13e eeuw. Dat er veel oudere baksteen, nl. 34 x 16 x 8 in werd aangetroffen, kan betekenen dat ouder materiaal secundair werd gebruikt.

door een waterpoort met brug aan de stadszijde over de Oude Gracht.¹¹⁾ Waarom deze groot opgezette vestingwerken op slechts 30 meter onderlinge afstand? Labouchere neemt aan dat over de Vaartse Rijn geen brug lag. Transiterend verkeer van Gelre naar Holland was nu genoodzaakt de oostelijke Tolsteegbrug en -poort te gebruiken, om direct daarna de stad via de westelijke Tolsteegpoort en -brug te verlaten in de richting Holland, niet dan nadat er binnen de stad tol was betaald. De naam Tolsteeg zou er mee zijn verklaard, maar ook de merkwaardige dubbele aanleg wordt volgens deze visie begrijpelijk.

Tenslotte nog een ingeving van Labouchere in zijn hieronder over te nemen onvoltooide artikel, namelijk waar hij spreekt over „de St. Maarten's toren, voorganger van de tegenwoordige Domtoren”, waarin ook reeds een Michaelskapel blijkbaar zo was ingericht, „dat zij een bisschop als gewijde wijkplaats zou dienen.” Deze veronderstelling heeft mij tot een analyse van de tegenwoordige toren en tot een reconstructie van diens oudste toestand geïnspireerd. Het resultaat van dat onderzoek hoop ik binnenkort te publiceren.

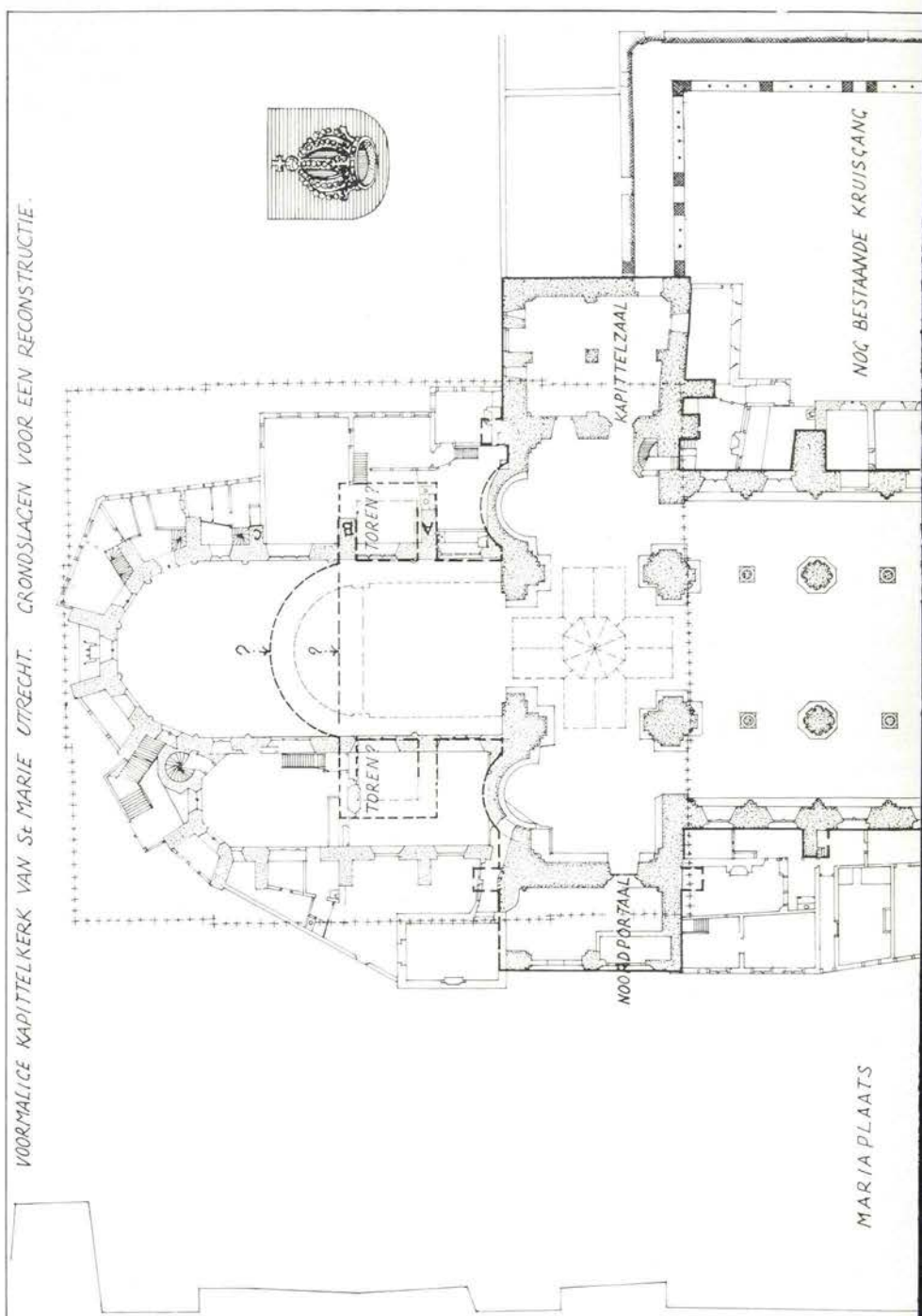
Thans de hypothese van Labouchere over de voormalige kapittelkerk van St. Marie.

Voorstel tot een onderzoek naar de vermoedelijke gedaante der voormalige St. Mariakerk te Utrecht.

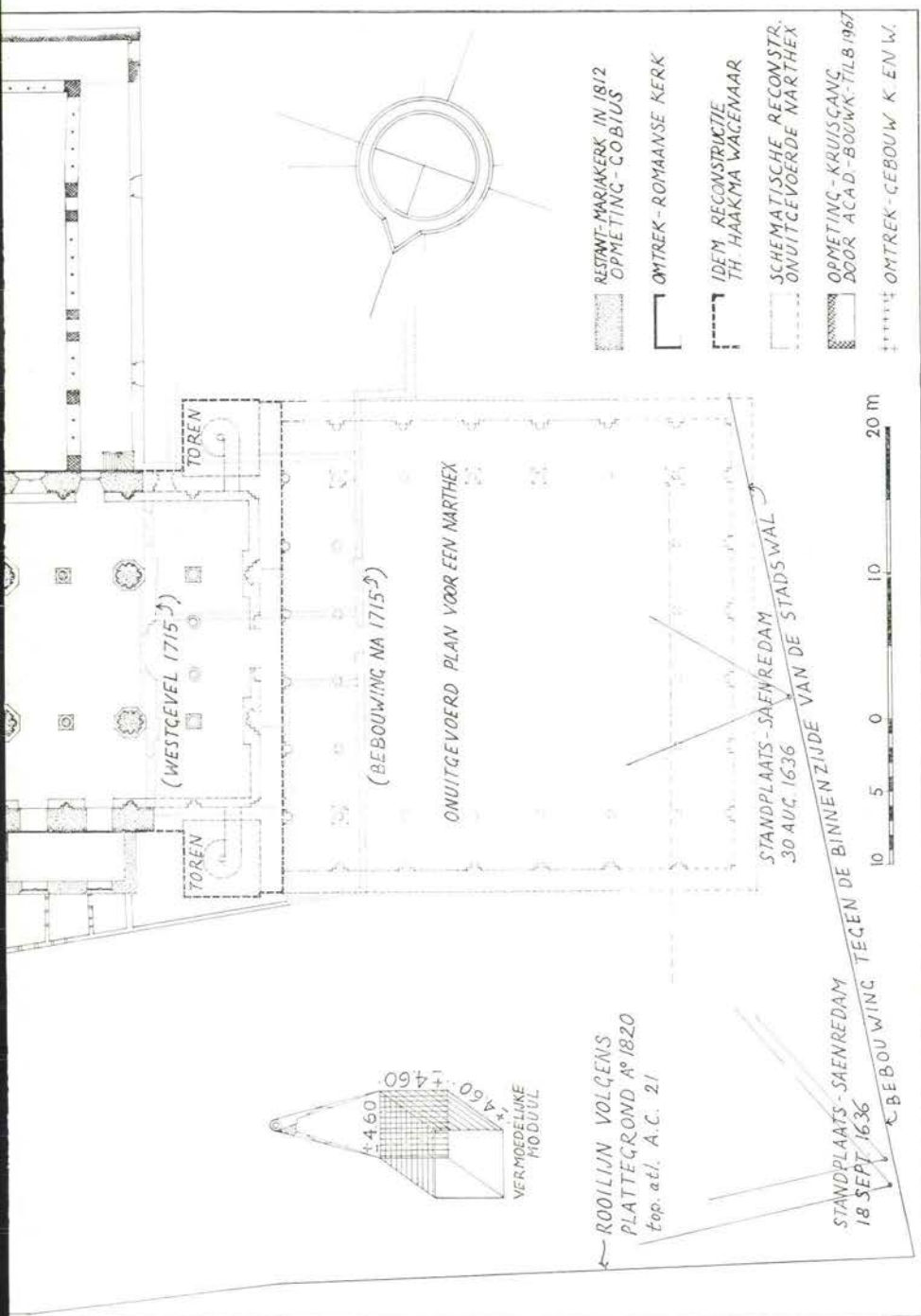
Naar uit schriftelijke bronnen valt op te maken, is de in 1082 door bisschop Koenraad gestichte kapittelkerk van St. Marie vóór 1099 gewijd, in 1131 door brand geteisterd, daarna hersteld, tegen 1421 van een nieuw koor voorzien, omstreeks 1435 voor wat betreft de westelijke gevel verbouwd, in 1577 bij het beleg van Vredenburg beschadigd, in 1580 aan de Protestanten gekomen, tussen 1711 en 1715 voor wat de westbouw - van 1813 tot 1816 voor wat betreft het schip en het grootste deel van het dwarspand - in 1844 voor wat betreft het koor - gesloopt, zodat nog alleen de kruisgang over is.

De gedaante der kerk is goed bekend door afbeeldingen en wel voornamelijk door een reeks tekeningen, in 1636 door Pieter Saenredam, dan door tekeningen omstreeks 1790 door C. van Hardenberg, tenslotte ook door een plattegrond in 1812 door H. A. F. A. Gobius gemaakt. Daar Saenredam niet alleen ter plaatse naar de werkelijkheid getekend heeft maar ook met behulp van de aldus ontstane bladen constructietekeningen heeft gemaakt, waarin hij aan het bouwwerk ontleende maten verwerkte, zijn laatstgenoemde evenzeer als de plattegrond van Gobius als opmetingen te beschouwen. Volgens een voor wat de redactie betreft waarschijnlijk uit de 13e eeuw dagtekenend opschrift, dat zich eertijds in de kerk bevond, zou deze gesticht zijn met behulp van keizer Hendrik IV, als boetedoening, wegens de verwoesting van een Mariakerk

11) De situatie is vastgelegd in een tekening (Jan van Scorel?) top. atl. Gem. Utr. no. Dc 7-4 (a).

Afbeelding 3 Grondslagen voor een reconstructie van de Mariakerk

in Milaan. Sindsdien heeft men aangenomen dat de kerk naar Italiaans voorbeeld is gebouwd.

Op aanstichting van Mr. S. Muller Fz. heeft de architect Jozef Cuypers in 1890 een reconstructie van de kerk beproefd, welke in vijf bladen uitgegeven is door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. Cuypers nam de tekeningen van Saenredam, voorzover in het Utrechts Gemeentelijk Archief aanwezig, benevens de plattegrond van Gobius tot grondslag. Hij reeds begreep de waarde van Saenredam's tekeningen als opmetingen, al hebben pas de onderzoekingen van P. T. A. Swillens (Pietter Jansz. Saenredam, Amsterdam/Antwerpen 1935) een volkomen duidelijk beeld van Saenredam's karakter en werkwijze opgeleverd. Zo heeft Cuypers bij zijn reconstructie voor wat betreft de hoofdafmetingen der kerk tamelijk juist de verhoudingen getroffen. Hij controleerde die reconstructie nog aan het thans in het Centraal Museum bewaarde stuk van een schalk van een der hoofdpijlers in het schip.

De kunsthistorische kennis van de bouwkundige vormtaal der 11e en 12e eeuw was echter ten tijde dat Cuypers zijn tekeningen maakte, nog heel wat gebrekkiger dan thans.

Zo is men in publicaties tot nog toe bijna nergens vrijgekomen van de in het oude opschrift gegeven voorstelling, als zou de kerk naar Italiaans voorbeeld zijn gebouwd.

Wel begreep men, dat dat opschrift historisch grote onjuistheden bevatte, waar niet Hendrik IV maar pas Frederik I Milaan verwoesten liet, en wel in 1162. Zo kwam men tot de voorstelling dat de romaanse delen der Utrechtse Mariakerk in de door Saenredam weergegeven gedaante pas van na 1162 dagtekenden; hiermede scheen zeer goed overeen te komen het feit, dat in Milaan en elders in Lombardije staande kerken, die opvallende gelijkenis met de Utrechtse Mariakerk vertonen, uit het tweede of het derde kwart der twaalfde eeuw moeten dagtekenen. Bovendien nam men ten onrechte aan, dat de Utrechtse Mariakerk in 1148 verbrand is, zodat er nog in 1162 aanleiding geweest kon zijn om haar in Italiaanse stijl te herbouwen. In werkelijkheid echter heeft het vuur die kerk in genoemd jaar niet bereikt; de brand van 1131 is de enige, die door de bronnen wordt opgeleverd. Ernst Gall heeft nog in 1923 als zijn mening verkondigd, dat deze kerk uit de tweede helft der twaalfde eeuw moet dagtekenen; deze mening is tot 1939 door alle andere kunsthistorici, die de kerk vermeld hebben, gevolgd.

In laatstgenoemd jaar echter gaf ondergetekende op het te Utrecht gehouden kunsthistorisch congres als zijn mening te kennen, dat de Mariakerk in de door Saenredam afgebeelde romaanse gedeelten wel degelijk nog in hoofdzaak een bouwwerk uit het laatst der elfde of het begin der twaalfde eeuw moest zijn.

De uit de voornaamste schriftelijke bronnen geputte jaartallen van de bouwgeschiedenis der kerk stelde hij dat jaar samen in zijn boekje „De oude kerken van Utrecht” (Utrecht z.j.); laatstelijk heeft hij nog eens in 1952 over deze kerk zijn mening geuit over de bouwgeschiedenis. His-

torisch past de bouw van een dergelijke kerk, die in de rijkdom van haar aanleg alle kenmerken van een keizerlijke stichting heeft, zeer wel in de laatste regeringsjaren van Hendrik IV (1056-1106), toen te Utrecht bisschop Koenraad (1076-1099) zijn allertrouwste partijganger tegen Paus Gregorius VII was. Daartegenover kan men minder aanleiding tot het bouwen van zulk een kerk vinden in de tweede helft der 12e eeuw, toen Frederik I in het nederrijnse gebied de oude keizerlijke palts te Nijmegen (het Valkhof), dat in 1047 door hertog Godfried van Lotharingen verwoest was, weer hersteld had.

Het is juist in de tijd omstreeks 1047, toen het Valkhof als verblijfplaats der keizers blijkbaar minder geschikt geworden was, dat de meeste koninklijke en keizerlijke bezoeken aan Utrecht hebben plaats gehad. (Zie de opsomming van zulke bezoeken door schrijver dezes gemaakt in het Jaarboekje van Oud-Utrecht van 1930). Laatstgenoemd bezoek? is, voor zover men uit de geschreven bronnen kan nagaan, het enige dat een Duits keizer of koning na 1162 aan Utrecht heeft gebracht, vóórdat Willem van Holland als gekozen Duits koning in 1248 in die stad verblijf hield. Laatstgenoemde was daarna nog te Utrecht in 1249, 1250, 1251, 1252, 1253 en 1255; het is opmerkelijk dat hij bij zijn laatste bezoek de voorbereidingen trof voor de stichting van een St. Joriskapel in de voorhof (atrium) der Mariakerk. Maar dat is dan ook het laatste bezoek van een Duitse koning of keizer aan Utrecht.

Dat na het Concordaat van Worms (1122), waarbij de bisschopskeuze van de keizer aan het Generaal Kapittel was overgegaan, de invloed van eerstgenoemde in Utrecht verminderde, blijkt ook uit de zeldzamer wordende bezoeken aan die stad, anderzijds is het opmerkelijk, dat men geen bericht heeft van een bezoek van Hendrik IV aan Utrecht in de tijd dat zijn trouwe volgeling Koenraad er bisschop was en zelfs niet in de tijd van diens opvolger Burghard (1099-1108), de laatste keizersgezinde bisschop van Utrecht. Maar zijn opvolger Hendrik V verloofde zich in 1110 met de engelse prinses Mathilde, een teken dat hij bijzondere waarde hechtte aan betrekkingen met het gebied aan de overzijde van de noordzee, waarvoor in het Duitse rijk Utrecht toen de belangrijkste handelsplaats was.*)

Tijdens zijn bezoek van 1122 geraakt Hendrik V met bisschop Godebald in twist, zodat laatstgenoemde binnen de kerk, blijkbaar de Dom, moet vluchten. De keizer bevoordeelt nu ook de bewoners der stad om hen als bondgenoten tegen de bisschop te hebben. Krachtens een dan door hem uitgevaardigde oorkonde, waarin tolvrijdom wordt verleend, wordt deze ook genoten door ieder, die bijdraagt tot de bouw van de Utrechtse stadswallen.

Binnen deze kwam nu, met de andere kapittelkerken en de Paulusabdij, de Mariakerk te liggen. Om door wallen een beschermde woonplaats te Utrecht te hebben, was de keizer nu niet langer aangewezen op de gastvrijheid van de hem niet vriendelijk gezinde bisschop, bij wie hij in zijn binnen de burcht bij de Dom gelegen bisschopshof placht te worden ont-

Afbeelding 4 *Pieter Saenredam, gezicht op de Mariakerk, tekening voltooid 18 september 1636 (toestand vóór 12 sept.)*

vangen. Hiermede kreeg de keizer de gelegenheid om binnen de stadswallen, bij de reeds door bisschop Koenraad gestichte Mariakerk, een eigen keizerlijk verblijf te bouwen, waardoor de vorstelijke aanleg van die kerk nog beter tot haar recht zou kunnen komen. In 1131 echter verbrandde de kerk; een kerkwijding had waarschijnlijk pas na 1138, anderzijds wellicht nog vóór 1150 en waarschijnlijk vóór 1165 plaats. Bij een door Floris de Zwarte, broeder van de graaf van Holland, geleide opstand tegen de bisschop, verschansten zich Floris' volgelingen blijkbaar met goedvinden van koning Lotharius in de Mariakerk, die toen zo kort na de brand nog niet herwid kan zijn geweest. De Mariakerk was blijkbaar het aangewezen steunpunt voor 's bisschops tegenstanders; wellicht hebben deze voor hun bedreiging reeds gebruik kunnen maken van een bij de kerk in aanbouw zijnd keizerlijk verblijf.

De toestand te Utrecht ontwikkelt zich dan zo, dat uit de strijd tussen keizer en bisschop en tussen de bisschop en de eveneens in macht opkomende vorsten de bewoners der stad tenslotte het grootste voordeel trekken. De 12e eeuw geeft een grote uitbreiding van het burgerlijk element te zien; terwijl in 1131 de Buurkerk nog de enige kerspelkerk was, waren hier tegen 1200 alle drie latere kerspelkerken ook al aanwezig. Aan de kapittelkerken blijkt in genoemde eeuw over het algemeen slechts gebouwd te zijn, wanneer dat door brand noodzakelijk was geworden. Alleen aan de Dom is tegen 1180 de St. Maartenstoren, voorganger van de tegenwoordige Domtoren, toegevoegd, in welke de bis-

schop zijn St. Michaelskapel had. In die toren was deze (de kapel?) blijkbaar zo ingericht, dat zij een bisschop als gewijde wijkplaats kon dienen. Ook dit is kenmerkend voor de toenmalige verhoudingen binnen de stad, waar deze kapel haar functie als wijkplaats blijkbaar overgekregen heeft van de uiteraard niet gewijde bisschopstoren, de bij een beleg in 1159 zwaar gehavende zuidwestelijke hoektoren van de burcht. Genoemd beleg had de bisschop van de burgerij en van zijn eigen ministerialen te verduren; de keizer, te Utrecht in deze jaren al geheel op het tweede plan, probeert er zijn invloed nog te behouden door de andere partijen tegen elkaar uit te spelen. Onder zulke omstandigheden is het niet wel denkbaar dat men de Mariakerk herbouwd zou hebben in de keizerlijke stijl, die zij bijzonderlijk door de indeling van westbouw en schip, op de tekeningen van Saenredam vertoont. Verder is het al om stilistische redenen uitgesloten, dat die herbouw van nog latere tijd zou zijn, van het midden der 13e eeuw, toen Willem van Holland de eerste Duitse koning was, die na het midden der 12e eeuw bijzondere belangstelling voor Utrecht, zelfs voor haar Mariakerk betoonde. Uit een historisch oogpunt is het dus wel waarschijnlijk te achten, dat de Mariakerk al voor 1131, toen zij door brand beschadigd is en vervolgens hersteld heeft moeten worden, haar kenmerkende hoofdvormen heeft gehad.

De vraag is nu, of men ook langs stijlkritische weg tot deze slotsom komt. Wanneer men de kleine groep Lombardijse kerken, die opmerkelijke motieven met de Mariakerk gemeen hebben, in het geheel der Italiaanse architectuurontwikkeling van de 11e en 12e eeuw beschouwt, dan is het niet wel mogelijk ergens bezuiden de Alpen andere bouwwerken aan te wijzen, waaraan deze motieven kunnen zijn ontleend.

Tot zover het onvoltooide memorandum van Labouchere over de Mariakerk.

De stelling omtrent de keizerspalts vindt steun in de architecturale opzet van de verdwenen kapittelkerk, zoals die uit de door Gobius en Saenredams' tekeningen verschaftte aanwijzingen min of meer herkenbaar wordt.

Omtrent de romaanse kooraanleg is vrijwel niets bekend.

Was er een kooromgang, zoals bij de O.L. Vrouwekerk te Maastricht? Was het koor eenbeukig en werd het dan rond zoals meest gebruikelijk, - veelhoekig zoals de Bernoldkerken, in Utrecht dus de St. Pieters- en de St. Janskerk en de St. Paulus Abdij, - of recht gesloten? Met de laatste mogelijkheid houd ik pas rekening sinds bij de opgravingen in de St. Nicolaaskerk (1970) de grondslagen van een rechte koorsluiting aan het licht kwamen.¹²⁾ Inderdaad alleen een opgraving kan misschien op deze vragen een antwoord aan het licht brengen.

Een kooromgang houd ik bij de St. Marie niet voor waarschijnlijk, aangezien

12) H. H. van Regteren Altena en S. E. van der Leeuw „Verslag over het oudheidkundig bodemonderzoek in de Nicolaïkerk” in concept Jaarverslag 1969 en 1970 over de restauratie vijf Hervormde Kerken in de binnenstad van Utrecht.

het latere gotische koor, omtrent de plattegrond en de opstand waarvan wij door de bewaarde tekeningen goed zijn ingelicht, ook geen deambulatorium bezat. Een gotisch koor moet toch worden beschouwd als een ruimere en rijkere vervanger van de romaanse koorpartij en niet als een remplaceant met een bescheidener opzet. Met Jozef Cuypers acht ik een half ronde koorapsis zeker mogelijk, maar mijn voorkeur gaat nu naar een recht koor. De gedachtengang past in mijn veronderstelling, waarbij de kruisbandgewelven en de galerijen van de St. Nicolaaskerk worden beschouwd als te zijn geïnspireerd op de Mariakerk. Een uitwendig rechte koorsluiting wordt aan het oostelijke koor van de keizerdom te Worms aangetroffen.

Jozef Cuypers heeft bij zijn reconstructie van de St. Marie veel verkeerdt of over het hoofd gezien, dat toch in de getekende ooggetuigenissen ter beschikking was. De indicaties, welke in de opmeting van Gobius zijn vastgelegd zijn hem, blijkbaar geen architectuurdetective, ontgaan. Zo heeft hij geen aanwijzing gezien in de ongelijke hartmaten tussen de steunberen van het gotische koor. Deze onregelmatigheid zou een aanwijzing kunnen zijn dat bij de bouw van de steunberen profijt is getrokken van de fundamente van het romaanse koor. De steunbeer B in afb. 2 en afb. 3 kan op de grondslag van een romaanse voorganger zijn opgetrokken, welke de romaanse koorsluiting schraagde.¹³⁾ Maar de steunbeer A staat niet halverwege triomfboog en steunbeer B. Indien ook deze afwijking van hetgeen bij gotische nieuwbouw aanneemelijk zou zijn, met een nog aanwezige fundering in verband moet worden gebracht, dan kan in de plaats van de steunberen A en B de omtrek van een rechthoekige zijkapel worden gezien. Het wordt dan al heel verleidelijk om zich op de grondslagen van zo'n „zijkapel" een koortoren te denken. De symmetrie van het romaans leidt tot het veronderstellen van twee flankerende koortorens, zo'n reconstructie past bij de keizerlijke allure, welke het ontwerp voor deze kerk overal kenmerkt.

Of die torens ooit zijn opgetrokken, of alleen in aanleg hebben bestaan, blijft wegens het ontbreken van afbeeldingen van voor 1400 een onbeantwoorde

13) In afb. 2 is de plattegrond van het gotische koor getekend zoals dat uit de opmeting van Gobius is te herkennen. De met getrokken lijnen aangegeven gewelfribben verbinden de door Gobius vastgelegde muurschaklen, waarbij opvalt dat deze gewelven niet ontspruiten op de daartoe geëigende plaatsen, in de assen van de steunberen A, B en C. Men kan denken aan een door Gobius begane meet- of tekenfout en de gewelven bouwtechnisch lokaliseren zoals in de gebroken lijnen is aangegeven. Daarbij valt dan het onverklaarbare verschil tussen de steunbeerafstand A-B en B-C op. Zelfs bij deze in gebroken lijnen getekende gewelven heb ik bij steunbeer A nog moeten smokkelan om althans inwendig twee gelijke traveeën van 5,35 m te verkrijgen. Ook dan is de plaats van steunbeer A 25 cm te veel naar het westen. Het brede gewelfvak van 6,20 m zou inwendig een storend effect opleveren en van zo'n onregelmatigheid blijkt niets in het schilderij van Saenredam (Rijksmuseum no. 2099, cat. Saenredam tent. 149) waarin het interieur van het koor is afgebeeld. Aangenomen mag worden, dat de tekening van Gobius betrouwbaar is; de gewelven moeten dan volgens de getrokken lijnen in afb. 2 worden gereconstrueerd.

De afstand van gordelboog tot gewelfsleutel is dan overal gelijk (aangeduid met n). Het noordelijke zijkoor had blijkens aftekeningen na de sloop ook stenen gewelven, vermoedelijk overeenkomstig de getrokken lijnen. Bij het geheel van het hoofdkoor en dwarsschip afgescheiden interieur was de onregelmatige traveeverdeling hier minder storend. Dat de geruit gearceerde steunberen A en B op oudere grondvesten staan, wordt in elk geval wel duidelijk.

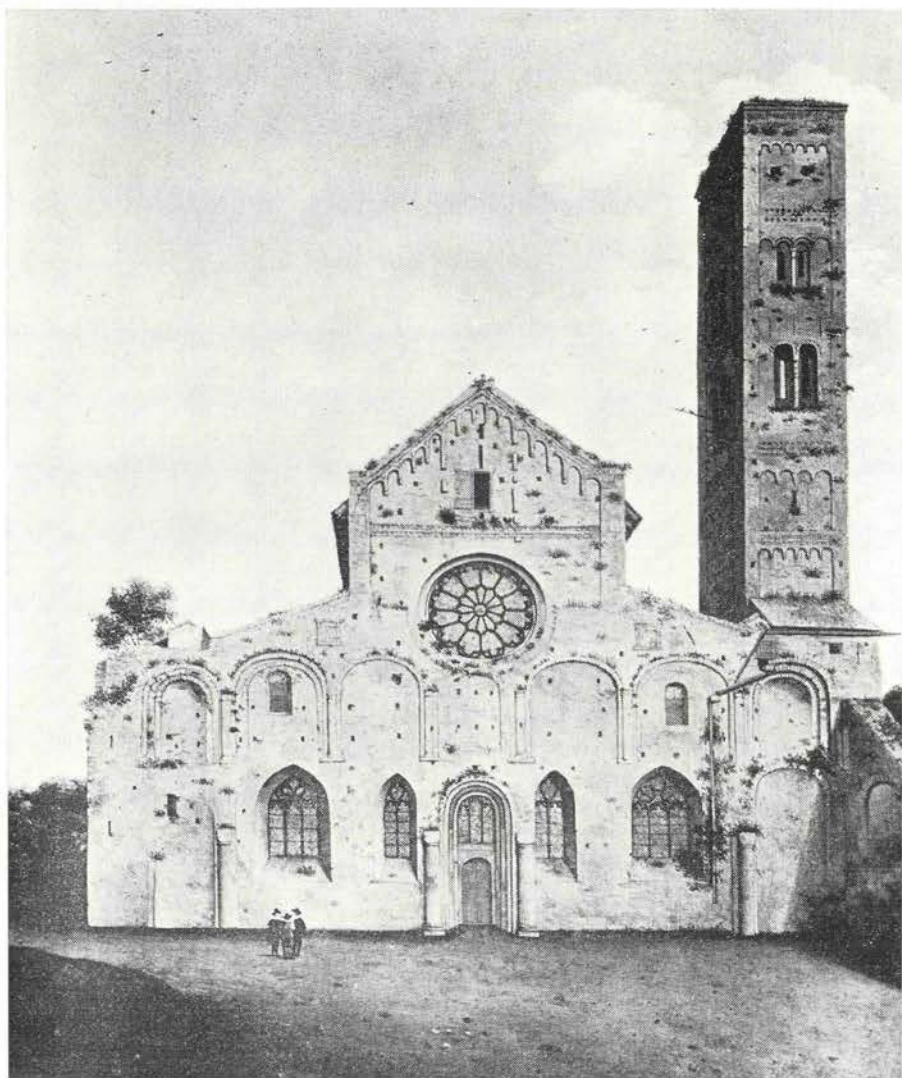
Afbeelding 5 Pieter Saenredam, westgevel van de Mariakerk, 30 augustus 1636

vraag. Oosttorens behoren bij de „Kaiserdome”, zelfs strookt daarmee dat het grondvlak ervan iets groter is dan dat van de westelijke geveltorens.¹⁴⁾ Toen dit romaanse koor met zijn mogelijke oostelijke torens omstreeks 1420 werd afgebroken, was de keizerlijke status ervan in elk geval nog zo levend, dat niet alleen op de koningsstijl van het gotische koordak het beeld van keizer Hendrik IV werd geplaatst, maar bovendien op de nok van dezelfde kap nog eens een grote kroon, evenals op de spits van de traptoren ten noorden van het koor.¹⁵⁾

14) Mainz, Spiers, Worms Maastricht O.L. Vr.

15) Zie o.a. tekening Saenredam, top. atl. Gem. Utr. Id. verz. no. 92 (repr. Id. 3-27) cat. tent. 148.

Zie over dit beeld van Hendrik IV: P. T. A. Swillens „Rijk Hendriksz van Beest, beeld-

Afbeelding 6 Pieter Saenredam, westgevel van de Mariakerk, toestand na 13 september 1636

Mijn reconstructie wijkt op dit punt dus af van die van Jozef Cuypers. Ook de westelijke geveltorens plaats ik dichterbij de westgevel. Het grondplan volgens Cuypers ziet er logischer uit, maar getuigt van een 19e en 20e-eeuwse logika. Het is ook in tegenspraak met de opmeting van Gobius, waarin de achterwand van de westelijke kruisgangarm tot tegen de zuidelijke kerkmuur doorloopt. Het door Cuypers in de plattegrond aangegeven geblinde nis-

houwer te Utrecht" Jaarb. Oud-Utrecht 1950.

Over een 19e-eeuws beeld van Hendrik IV: maandblad Oud-Utrecht 1966 blz. 7.

Vgl. ook de kroon op de daktoren van de voormalige St. Salvatorkerk met de oudste papieren binnen de burcht.

je in de voorwand van de zuidelijke toren, door Saenredam op een van zijn interieurtekeningen vastgelegd,¹⁶⁾ houd ik voor een dichtgemetseld raam.

Mijn reconstructie strookt bovendien met de perspectieftekeningen van Saenredam en een zeer betrouwbare aanblik uit het noorden van A. Beerstraten ± 1660 .¹⁷⁾

Merkwaardigerwijs is dit het enige onderdeel, de plaats van de westelijke toren, waaromtrent Labouchere op transparantpapier zijn gedachten heeft vastgelegd en hij lokaliseert de torens nog oostelijker dan Cuypers deed. Ik acht die reconstructie eveneens onaanvaardbaar.

Rest mij de aandacht te vestigen op een essentieel status symbool, het atrium, omsloten door twee rondgaande galerijen boven elkaar. Jozef Cuypers heeft ook reeds deze dubbele narthex-porticus herkend, doch naar mijn mening te zwaar gedetailleerd.¹⁸⁾ Mijn reconstructie is aangepast bij de bouwtrant van het schip met lichte kolommen en trekstangen.

Omtrent de architectonische detaillering staat weinig vast, zodat slechts een suggestie ervan mogelijk is, zoals in afb. 7 is aangegeven.

De veronderstelling omtrent deze narthex berust uitsluitend op de tekening en het schilderij van Pieter Saenredam afb. 5 en 6. Dat in 1255 sprake is van het „atrium” bewijst niet dat de ombouwing met de vorstelijke galerij bestond.¹⁹⁾

Dat in de aftekening van de boven elkaar liggende galerijen tegen de westgevel, zoals Saenredam die met grote nauwkeurigheid heeft vastgelegd, niet een restant van een gesloopte narthex moet worden gezien maar de aanzet van een niet gerealiseerde galerij is alleen „bouwpsychologisch” te beredeneren. In of omstreeks 1433 werd de westgevel ingrijpend veranderd. Een „antiqua rosa” werd vervangen door een gothisch roosvenster van grotere afmeting. Op de begane grond werden gothische ramen aangebracht, waarvoor klaarblijkelijk twee tegen de gevel staande halve kolommen met teerling kapiteel het veld hebben moeten ruimen. Om die steunpunten weg te kunnen nemen zou tevoren de gehele narthex moeten zijn afgebroken. Indien men tot een dergelijk omvangrijk sloopwerk zou hebben besloten ter wille van een modernisering van het westelijke kerkfront, zou het toch wel van weinig gevoel voor afwerking getuigen als men de resterende vier muurzuilen zinloos liet staan. Zelfs al zou op grond van bouwvalligheid de narthex al lang vóór 1433 zijn gecomoveerd, ook dan geeft de gevel, wanneer men zich de gothische vensters daaruit wegdenkt, niet het aanzien van een met zorg uitgevoerde afbraak. Bovendien zou dan de weggebroken verdiepingvloer geen aftekening hebben achtergelaten, hetgeen dan onwaarschijnlijk wordt.

16) Orig. verz. E. J. Poynter, Londen (repr. Id. 4.1.) cat. tent. no. 163.

17) Orig. British Mus., Londen, (repr. top. atl. Id. 3.56).

18) Afgebeeld in: de Roever en Dozy „Het leven van onze voorouders” (1e druk). Cuypers laat in de perspectief tekening ook de vieringtoren en het transeptdak zien, hetgeen van de gekozen standplaats onmogelijk is. Bovendien herkent hij zijn eigen reconstructie niet en ziet de kap op het pseudo transept aan voor een verticaal schot tussen de torens.

19) Uit het werk van Haslinghuis en Peeters over de Dom weten wij, dat de term atrium ook voor Kloosterhof werd gebezigd.

Afbeelding 7 Schetsmatige reconstructie van de onuitgevoerde narthex gezien uit de standplaats van Saenredam in afb. 4 en 5

Nee, het is veeleer aannemelijk dat wij voor ons zien de aanzetten voor een later op te trekken voorbouw. De uitvoering daarvan werd tijdens de opbouw van de gevel met het oog op de te verwachten zetting van die gevel, volgens de middeleeuwse bouwpraktijk uitgesteld. Door gewijzigde politieke omstandigheden, zoals Labouchere aannemelijk maakt, kwam van dit uitstel afstel. Was die bovengalerij alleen bedoeld langs de westgevel van de kerk of ook boven andere vleugels van de ontworpen narthex?

Zonder twijfel ook boven de bedoelde zuidelijke en de noordelijke colonnade, want onder de eerste en de zevende muurboogvulling op de verdieping tekent Saenredam een absidiool-achtige nis. Deze nissen zijn alleen denkbaar in de as van daarop gerichte gangen of galerijen. Ergo is er een bovengalerij boven de zijvleugels van de narthex bedoeld.

Utrecht kende een dergelijke aanleg en opbouw reeds bij Adelbold's dom. De voorhof ten westen van de romaanse dom werd geëncadreerd door colonnades, boven de zuidelijke waarvan een overdekte gang de bisschoppelijke vertrekken -, boven de noordelijke een dergelijke gang, welke Lofen -, met de westpartij van de romaanse dom verbond.²⁰⁾

Een verbindingsweg op verdiepinghoogte is kenmerk voor een gang, waarlangs zich een vorst of prelaat begeeft.²¹⁾ Aangezien uit geen enkel archiefstuk iets blijkt van een nieuwe keizerpaltz bij de keizerlijke St. Marie, mag men aannemen dat zo'n paleis nooit tot stand is gekomen. De bijbehorende hoge verbindingsgangen hadden op zich zelf geen enkele zin en bleven mitsdien achterwege, maar dat in het ontwerp van de Mariakerk met een keizerlijk paleis is rekening gehouden, wordt door de aanzetten voor de bovengalerijen van de monumentaal ontworpen narthex, zoals Saenredam deze heeft gezien, wel zeer waarschijnlijk.

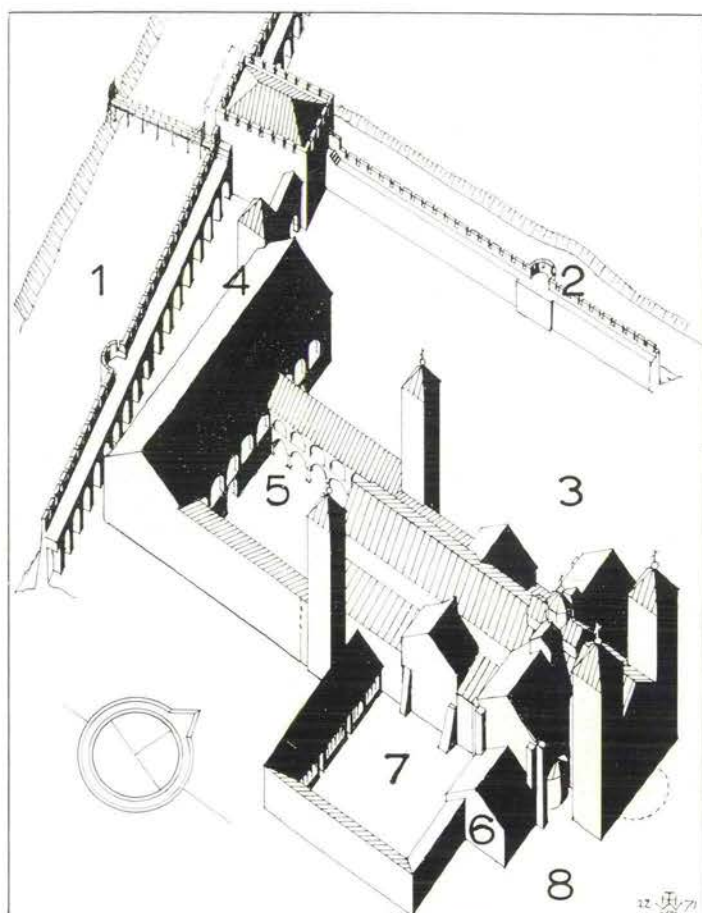
Tenslotte kan de vraag worden gesteld waarom zo'n paleis juist daar, ten westen van het stedelijk centrum, de wijk Stathe werd ontworpen en waarom men niet tot modernisering van het paleis Lofen annex de cathedraal binnen de burcht besloot. Ook deze vraag laat zich beantwoorden.

Een vorstelijke vesting of residentie wordt altijd aan de rand van de stad binnen of tegen de stedelijke verdedigingswerken aangelegd. Bij mogelijke oproer kan de heerser altijd van buiten hulp verkrijgen zonder door een rebellerende burgerij daarvan te worden afgesneden, terwijl hij bij een aanval van buiten af zich veilig binnen de stadsmuren bevindt. De voorbeelden zijn legio: het oude Louvre te Parijs, de Bastille te Parijs, het Steen te Gent, het Steen te Antwerpen, de Tower in Londen en tenslotte in de 16e eeuw de vesting van Karel V, het kasteel Vredenburg te Utrecht getuigen alle van dit principe. In 1122 bevestigde Keizer Hendrik V het recht krachtens het welk de woonstad Utrecht zich door een grote stadsmuur mocht beveiligen.

Mogelijk waren de plannen voor die ommuring al van oudere datum. In elk geval, van het moment af dat zij tot uitvoering kwamen, dus na 1122, lag het paleis Lofen strategisch op een onveilige plaats. Het is waarschijnlijk dat in het grote ommuringsplan een nieuwe keizerpalts, geïncorporeerd in het nieuwe verdedigingstelsel, werd opgenomen. Dat de stichter van deze kappitelkerk in 1082 reeds een paleiskerk bij een verdedigbare palts op een strategisch verantwoorde plaats buiten de bebouwde kom van de in opkomst zijnde koopmansstad zou hebben beoogd, is niet waarschijnlijk. Het keizerlijke zaalgewouw Lofen dagteekent van omstreeks 1080 en dat is de tijd waarin de Mariakerk werd gesticht. De hypothese van Labouchere over de ontworpen keizerpalts vindt, als wij de architectuur van de Mariakerk analyseren, daarin volledig steun. De situering wijst er op, de grote galerijen in het schip en de ontworpen narthex met de bovengangen.

20) Hierover uitvoeriger in een binnenkort verschijnende verhandeling over de Domtoren, met adviezen voor de ter hand te nemen onderhouds- en herstellingswerken van de hand van de schrijver in opdracht van de hoofddirecteur van Openbare Werken te Utrecht.

21) Vgl. de verbindingsgang tussen het voormalige Karolingisch paleis te Aken (ter plaatse van het raadhuis) naar de keizerlijke bovengalerij in de Dom.

Afbeelding 8

*Gefantaseerde palts bij de St. Marie, gezien uit het zuidoosten.
1 singelgracht; 2 noordelijke immunitetsgrens; 3 de „plaats”,
keizerlijk terrein; 4 paleis; 5 atrium en narthex; 6 kapittelzaal;
7 kloosterhof; 8 terrein voor kanunniken.*

Het gebied aan de noordzijde van de Mariakerk heet van oudsher Maria-„plaats” en niet Maria-„kerkhof”, zoals bij de Utrechtse kerkpleinen gebruikelijk was. Ook hierin ziet Labouchere een aanwijzing dat hier representatiegebied voor het keizerlijk gezag was bedoeld. Het grote portaal was, evenals bij de dom, aan de noordzijde van de kerk. Bij de dom was daar het plein, waaraan Lofen was gelegen. Lofen lag ten noord-westen van de dom. In de immunitet van St. Marie was volgens Labouchere de ingang van het paleis bedoeld aan het plein ten noorden van de kerk, evenals het plein voor het stadhuis (op de Stadhuisbrug) „plaats” genoemd.²²⁾

22) In Aken lag de palts (tegenwoordig raadhuis) ten noorden van de westpartij van de Dom. In Worms was de palts aan de noordzijde van het „Königschor”, d.i. het westelijke koor gesitueerd en daarmee op de begane grond zowel als op de verdieping via een portaal verbonden. (Vriendelijke mededeling ir. W. Marres).

Albert Einstein en de Utrechtse Universiteit.¹⁾

G. van Herwaarden

Op 7 augustus 1911 stierf dr. C. H. Wind, hoogleraar in de mathematische fysica en theoretische mechanica aan de Utrechtse universiteit. Slechts zeven jaar heeft Wind zijn professoraat kunnen bekleden,²⁾ zodat de faculteit van Wiskunde en Natuurwetenschappen vrij snel weer voor deze leerstoel haar bemoeienissen kreeg. Vooral dr. W. H. Julius, hoogleraar in de experimentele natuurkunde,³⁾ was betrokken bij het zoeken van kandidaten voor de vacante leerstoel. Reeds op 13 augustus 1911 kreeg hij van de voorganger van Wind, H. du Bois, die in 1904 naar Berlijn was gegaan, een brief waarin hij als geschikte opvolger P. Debye aanwees, op dat moment buitengewoon hoogleraar in Zürich als opvolger van Albert Einstein, die tevoren naar Praag was vertrokken.⁴⁾ Julius sloeg ook de blik over de grenzen en richtte deze op de voorganger van Debye in Zürich, op Albert Einstein.⁵⁾

1) Het Universiteitsmuseum te Utrecht is in het bezit van papieren van prof. dr. W. H. Julius, die dankzij diens dochters, de dames L. en M. Julius door de voormalige directrice, mevr. dr. J. C. van Cittert-Eymers, aan het Museumbezit konden worden toegevoegd. De papieren zijn grotendeels geordend door schrijver dezes; een voorlopige inventaris van de in het Universiteitsmuseum aanwezige archivalia is aanwezig. De in de bijlage gegeven lijst brieven aangaande de vacature Wind is een gedeelte van die inventaris. In de rest van het notenapparaat zal naar deze lijst worden verwezen.

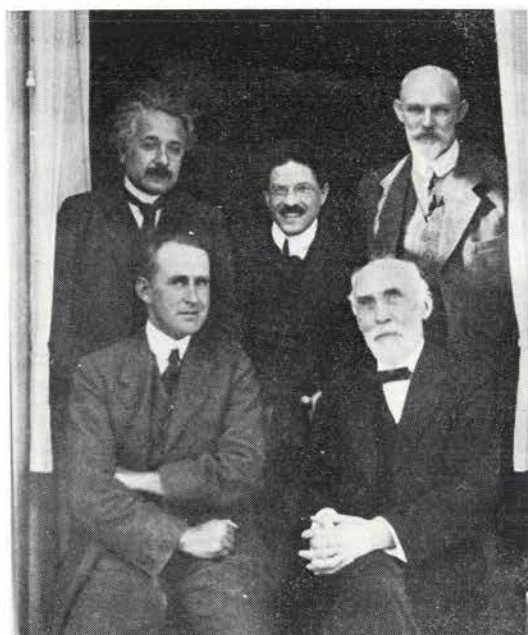
2) C. H. Wind (1867-1911) was van 1904 tot zijn dood in 1911 hoogleraar te Utrecht. Over zijn benoeming: Map 209 inventaris Van Kalveen, Rijksarchief Utrecht.

3) W. H. Julius (1860-1925) werd in Utrecht doctor in de Wis- en Natuurkunde op 11 februari 1888, was van november 1882 tot december 1890 assistent aan het fysisch laboratorium te Utrecht, werd in februari 1891 buitengewoon hoogleraar in de natuurkunde te Amsterdam, was vanaf oktober 1896 gewoon hoogleraar in de natuurkunde, fysische aardrijkskunde en meteorologie te Utrecht (aant. Archief Julius IV. 30.f., voorl. inv. Universiteitsmuseum).

4) H. E. J. G. du Bois (1863-1918), hoogleraar te Utrecht (1902-1904 1916-1918), oprichter en directeur Bosscha-laboratorium in Berlijn (1904-1916, toen laboratorium naar Utrecht overgebracht, na Du Bois' dood in 1918 onder leiding van W. J. de Haas: Archief W. H. Julius III, Stukken betreffende de vacature Du Bois, 1-19 voorl. inv. Universiteitsmuseum). Vgl. ook over Du Bois: J. P. Kuenen, Het aandeel van Nederland in de ontwikkeling der Natuurkunde gedurende de laatste 150 jaren, Gedenkboek van het Bataafsch Genootschap (...) te Rotterdam 1769-1919, Rotterdam 1919 (verder aangehaald: Kuenen, Gedenkboek), p. 150, 236-238.

P. J. W. Debye (1884-1966) studeerde te Aken en München, was hoogleraar te Zürich (1911), Utrecht (1912-1914), Göttingen (1913/4-1927), Leipzig (1927-1934), Berlijn (1934-1940) en Ithaca (USA, vanaf 1940). Nobelprijs voor scheikunde in 1936, Amerikaans staatsburger sedert 1942. Over zijn werkzaamheden in die tijd: Kuenen Gedenkboek, pp. 181, 228, 231, 274; P. J. W. Debye, The Collected Papers of P. J. W. Debye, 1954. De hier aangehaalde brief: nr. 2.

5) A. Einstein (1879-1955). Nobelprijswinnaar in 1922. Biografie: G. J. Whitrow, Ein-

Afbeelding 1

onder v.l.n.r.: W. de Sitter, H. A. Lorentz,
 boven v.l.n.r.: A. Einstein, P. Ehrenfest, W. H. Julius
Foto afkomstig uit bezit dames L. en M. Julius te Laren (N.H.)

Albert Einstein, geboren in 1879, had ondanks zijn jeugd reeds faam verworven, vooral door zijn in 1905 verschenen verhandeling „Zur Elektrodynamik bewegter Körper”, waarin hij de grondslag legde voor de bijzondere relativiteitstheorie.⁶⁾ De verhandeling verscheen in hetzelfde jaar, waarin hij de doctorstitel had verworven. Nog in 1905 werd hij privaattoecent aan de universiteit te Bern, kort daarna buitengewoon hoogleraar in zijn studentenstad Zürich, waar hij tot 1911 bleef. In mei van dat jaar werd hij aan de universiteit te Praag tot gewoon hoogleraar benoemd. Het werk aan de relativiteitstheorie had hij intussen voortgezet, terwijl tal van geleerden in vele landen zich eveneens over de door Einstein opgeworpen problemen bogen.⁷⁾ Eén van hen was W. H. Julius, die door zijn studies op het gebied van de astro-physics (beter misschien helio-physics) tot discussie met Einstein kwam. Julius zag Einstein voor het eerst in Leiden, waar Einstein in het voorjaar van 1911 een aantal lezingen hield. Het bleef toen bij het bijwonen van een lezing, Julius had geen gelegenheid persoonlijk kennis te maken met Einstein.⁸⁾ Toen echter Julius' collega proximus Wind was gestorven, was er voor Julius slechts één waardige opvolger: Albert Einstein.

stein, the man and his achievement, 1967. Binnenkort zal van de hand van R. W. Clark een „full-scale life” of Einstein verschijnen.

6) Zur elektrodynamik bewegter Körper, Annalen der Physik, 17, 1905, p. 891 vlgg. Zie lijst publicaties, Archief W. H. Julius I, 1.

7) Vgl. H. A. Lorentz, A. Einstein, H. Minkowski, Das Relativitätsprinzip, 1922; H. Freudenthal, Inleiding tot het denken van Albert Einstein, 1952.

8) nr. 6.

Strikt privé schreef Julius vanuit zijn vakantieverblijf in Noordwijk Einstein op 20 augustus 1911 een brief, waarin hij Einstein over de vacature berichtte. Daar de opvolgingskwestie uiteraard een zaak van de faculteit was, benadrukte Julius het privé-karakter van zijn schrijven.

In verband met de vacatie waren de leden van de faculteit niet direct bijeen te roepen. Dat zou pas in september kunnen geschieden. Vooruitlopend op de faculteitsvergadering wilde Julius Einstein polsen, of het opportuun was, hem als kandidaat voor de vacante post voor te stellen: „Naar mijn persoonlijke overtuiging zou het wetenschappelijk belang van onze Universiteit het meest gediend zijn, wanneer het ons zou gelukken U zo ver te brengen, dat U de post overneemt,” weliswaar zouden misschien bezwaren tegen een buitenlander kunnen rijzen, „daarom leg ik de nadruk op het strikt privé- en vertrouwelijk karakter van mijn vraag: of U *eventueel* een beroep naar Utrecht in overweging zoudt willen nemen.”

Julius gaf daarna een uiteenzetting over de emolumenten van een hoogleraar in Utrecht; het aantal colleges was 6 à 8 per week.⁹⁾ Einstein reageerde prompt vanuit Praag. In zijn brief van 24 augustus 1911 toonde hij zich weliswaar geïnteresseerd door de vraag van Julius, maar vond, dat hij na slechts vier maanden niet uit Praag, waar hij nu net zo'n beetje begon te wennen, weg kon gaan, bovendien was hem *privatim* beloofd, dat hij *eventueel* naar Zürich terug zou worden gehaald. Einstein legde tevens Julius een aantal vragen over de heliofysica voor, die hij hem al eerder had willen stellen.¹⁰⁾ Vooral hierop reageerde Julius op 26 augustus.¹¹⁾

In afwachting van de faculteitsvergadering verzamelde Julius via Du Bois gegevens over Debije.¹²⁾ Het is duidelijk: Julius stuurde aan op een voordracht met als nummer 1 Einstein en als nummer 2 Debije. Via Du Bois kwamen aanbevelingen over Debije naar Utrecht, die zeer prijzend waren. Debije's leermeester in Aken en München, Sommerfeld, zag hem meer als opvolger van Lorentz in Leiden, die naar Sommerfeld had vernomen, zijn professoraat in Leiden binnen een paar jaar zou willen neerleggen.¹³⁾ Du Bois zag dat aftreden van Lorentz niet zo snel, bovendien achtte hij dat een mooie kans voor Utrecht: „Wat S(ommerfelds) opmerking over Lorentz betreft, meen ik toch dat hij nog 3 à 4 jaren denkt aan te blijven; ofschoon ik niet weet hoe hij over zijn eigen opvolger denkt is de wenk van S(ommerfeld) wel interessant en zou Utrecht casu quo politiek kunnen handelen door hare oudere zuster een vlieg af te vangen!” schreef Du Bois aan Julius (8 september 1911).¹⁴⁾

9) Salaris: begin f 4000,—, na 5 jaar f 5000,—, na nog eens 5 jaar f 6000,— per jaar, nr. 6.

10) nr. 7.

11) nr. 8.

12) nr. 2, 9, 10, 11.

13) A. Sommerfeld (1868-1951), hoogleraar te Clausthal, Aken en van 1906-1938 te München. cf.: A. Einstein-A. Sommerfeld, Briefwechsel. Sechzig Briefe aus dem goldenen Zeitalter der modernen Physik, ed. sann. Armin Hermann, Basel/Stuttgart, 1968.

H. A. Lorentz (1853-1928), hoogleraar in de theoretische natuurkunde te Leiden (1877-1912), daarna buitengewoon hoogleraar/curator Teylers laboratorium te Haarlem. Nobelprijs (samen met P. Zeeman) voor natuurkunde, 1903, nr. 10.

14) nr. 11, over dat aftreden o.a. ook nr. 44.

In september kwam de faculteit bijeen nadat op 8 september het College van Curatoren de faculteit had verzocht, een voordracht op te stellen met ten minste twee personen.¹⁵⁾ Julius kon de naam Einstein niet ongenoemd laten en zijn collegae waren het met hem eens, dat geprobeerd moest worden Einstein naar Utrecht te krijgen. Diens excuus, het korte verblijf in Praag, werd geen principieel bezwaar gevonden. „Zo het zich laat aanzien kan in Nederland de mathematische fysica bloeien; onze faculteit wenst krachtig mee te werken om de voorwaarden daartoe zo gunstig mogelijk te maken en wendt zich derhalve tot U,” schreef Julius op 17 september namens de faculteit aan Einstein.¹⁶⁾

Tijdens zijn vacantie in Noordwijk had Julius ook met Lorentz over de te vervullen vacature gesproken. Dit blijkt uit een aan Julius gerichte brief van Lorentz, geschreven op 20 september 1911.

Debije was bij Lorentz op bezoek geweest en had daar een goede indruk gemaakt. In zijn brief geeft Lorentz een kort curriculum vitae van Debije, waaruit de activiteiten van de laatste duidelijk blijken. In Zürich, waar hij sedert enige maanden als opvolger van Einstein werkzaam was, leidde hij in wezen de studie en het praktisch werk op het gebied van de theoretische fysica, aangezien zijn „chef” - Debije was buitengewoon hoogleraar - reeds bejaard was. De Utrechtse vacature was niet ter sprake gekomen, wel was over Wind gesproken, die Debije wel eens te Noordwijk bij Sommerfeld had ontmoet. Het bezoek van Debije aan Lorentz was een beleefdheidsbezoek, gebracht tijdens vacantie bij zijn familie in Nederland. Debije vertelde Lorentz ook nog: „dat, zoals trouwens begrijpelijk is, Einstein alleen ter wille van het hogere tractement naar Praag is gegaan, en dat men te Zürich eenige hoop heeft, hem nog eens terug te krijgen.” Voorts vestigde Lorentz de aandacht op enige andere kandidaten, waarop hier verder niet behoeft te worden ingegaan.¹⁷⁾

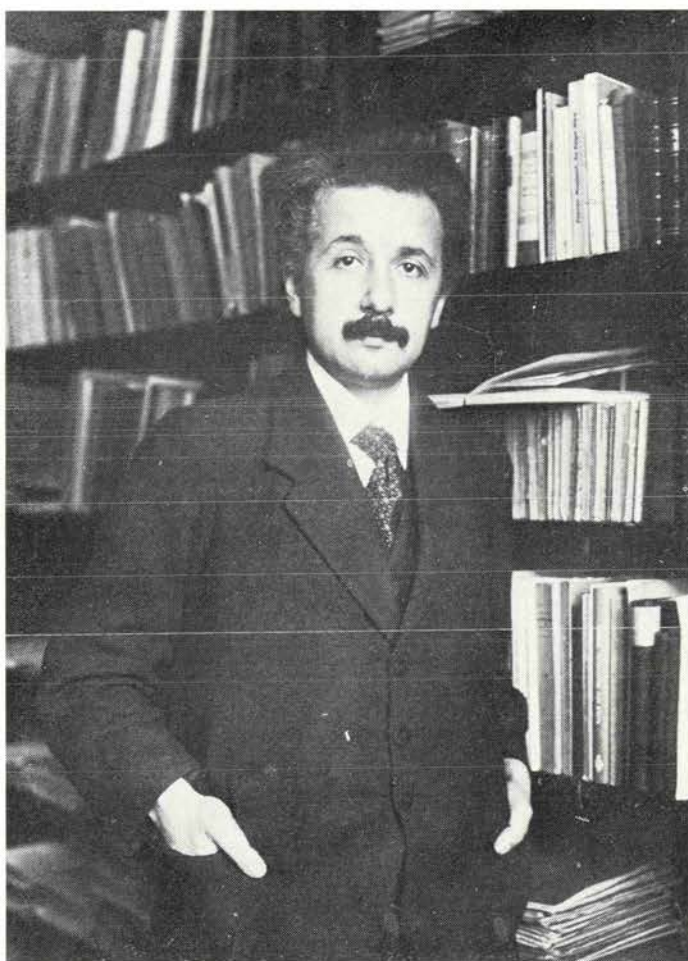
Einstein beantwoordde Julius' brief van 17 september op de 22e. Zijn reactie was veel positiever dan in augustus. Wel vroeg hij een redelijke termijn om zijn werkzaamheden in Praag te beëindigen, verder ging zijn brief over de financiële konsekventies van een professoraat in Utrecht, vooral aangaande de ouderdoms- en weduwenverzorging. Nogmaals vestigde hij de aandacht op een eventueel beroep naar Zürich, dat hij altijd zou laten prevaleren.¹⁸⁾ Julius was door de positieve teneur van Einsteins brief verheugd. Op 27 september 1911 schreef hij Einstein een brief, waarin hij de vragen over tractement, ouderdoms-weduwen- en wezenvoorzieningen beantwoordde. De post moest wel zo snel mogelijk bekleed worden. Opmerkelijk is de volgende mededeling: „In Holland wisselen de professoren vanzelfsprekend veel minder dan in Duitsland van plaats. Bij de benoeming van een buitenlander wordt

15) Brief Curatoren d.d. 8 september 1911, map 466. Inv. Van Kalveen, Rijksarchief Utrecht.

16) nr. 12.

17) nr. 13.

18) nr. 16.

Afbeelding 2

Albert Einstein in 1916

Foto: Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden.

daarom meestal de verwachting uitgesproken, dat de benoemde persoon een redelijk aantal jaren de Universiteit trouw denkt te blijven; hij behoeft zich echter niet voor een bepaalde tijd te binden,"¹⁹⁾ zeker als men weet, dat Einstein nog maar 5 maanden in Praag werkzaam was op dit moment en dat de faculteit Einsteins scrupules dienaangaande blijkens de brief van Julius van 17 september „niet van principiële aard" had bevonden!²⁰⁾ Einstein reageerde niet snel op Julius' schrijven, op 11 oktober schreef Julius een aanmaning.²¹⁾ Op 18 oktober zond Einstein eindelijk een antwoord, waarin hij zich verontschuldigt. Hij was een tijdlang op reis geweest naar Karlsruhe en Zü-

19) nr. 17.

20) nr. 12.

21) nr. 18.

rich. Hij liet nogmaals blijken, dat een beroep naar Zürich door hem eerder zou worden ingewilligd dan een naar Utrecht. Hij had echter begrepen, dat Zürich nog niet over de brug kwam, maar vroeg toch nog wat uitstel voor een definitieve beslissing.²²⁾

De voordracht van de faculteit der wiskunde en natuurwetenschappen volgde op 28 oktober 1911. Inderdaad prijkte daarop Einstein als nummer 1, Debije als 2: „Wij achten ons gelukkig, aan Uw college (n.l. het College van Curatoren) tevens te kunnen mededeelen, dat blijkens door ons ingewonnen informaties Prof. Einstein genegen zou zijn, eene eventuele benoeming aan de Utrechtsche Universiteit te aanvaarden, - tenzij hem binnenkort een beroep naar zijn vaderstad Zürich mocht bereiken, in welk geval hij zich verbonden had, daarmede ernstig rekening te zullen houden. Met het oog op de laatste mogelijkheid, waarbij de kans ons wellicht ontglippen zou om aan onze studenten de allerbeste leiding te verschaffen die op dit ogenblik te verkrijgen is, veroorlooft zich onze Faculteit krachtig bij Uw College aan te dringen op het bepleiten van de noodzakelijkheid, dat aan Prof. Einstein, indien zooals wij hopen de keuze op hem valt, een bezoldiging van f 6000,— worde toegekend. Het bedrag der jaarwedde toch zal zeer zeker op zijne beslissing van invloed zijn.”²³⁾

Einstein kende Julius nog steeds niet persoonlijk. Op 1 november schreef hij Julius een briefkaart vanuit Brussel, dat hij de zaterdag daaraanvolgend naar Julius in Utrecht zou komen.²⁴⁾ Van dit bezoek is verder niets bekend, hoe dit ook zij, op 15 november 1911 schreef Einstein een brief, waarin hij het beroep naar Utrecht afwees:

„Voor alles mijn hartelijke dank voor de bijzonder vriendelijke ontvangst, die U en Uw familie mij in Utrecht ten deel hebben laten vallen. Het was zo gezellig bij U, als waren wij reeds oude vrienden. Deze aangename persoonlijke ervaringen hebben mijn besluit, hier te blijven, echt moeilijk gemaakt; maar ik heb nu mijn besluit genomen. Denkt U zich mijn moeilijke positie eens in! Hier heb ik een ruim instituut, een prachtige bibliotheek en heb niet met taal-moeilijkheden te maken, wat bij mijn gebrekkige aanleg tot het leren van talen zwaar weegt! Denkt U verder aan de persoonlijke scrupules, waarover wij het lang hebben gehad, en waarvan ik mij niet kan losmaken. Dan zult U mijn besluit begrijpen en mij dat niet kwalijk nemen. Weet echter, dat het mij ondanks hetgeen gezegd is zwaar is gevallen, de gelegenheid voorbij te laten gaan, om in Uw aangename, door mij cultureel en in het bijzonder natuurwetenschappelijk zo hoog gewaardeerde kring binnen te treden. Aan Debije heb ik direct na mijn aankomst geschreven en van hem antwoord gekregen, dat hij de gelegenheid, onder zulke gunstige voorwaarden naar zijn vaderland terug te kunnen keren, met vreugde zal aangrijpen. Mijn hoge waardering over hem kent U, zodat het overbodig is U te zeggen, dat ik mij over een benoeming

22) nr. 19.

23) nr. 19a; cf. ook map 466, Inv. Van Kalveen, Rijksarchief Utrecht. Hier dus het hoogste tractement voorgesteld, vlg. nr. 6, noot 9.

24) nr. 20.

Straz, 16. XI.

Hoch geehrter Herr Kollege!

Ich komme noch nachträglich mit einer eigenhändigen Bitte zu Ihnen. Lieben erhalte ich aus Zürich einen Brief, aus dem ich ersehe, dass man mich an das dortige Polytechnikum berufen will. Die unerwartete Eile der Züricher kommt daher, dass sie fürchten, ich gehe nach Utrecht. Wenn sie nur aber übermorgen oder sonst sehr bald erfahren, dass Debije nach Utrecht kommt, dann werden sie ihr Temperament sofort verlieren und mich endlos an Ungewissen lassen. Deshalb bitte ich Sie, mit der obzessellen Anfrage an Debije noch

ein wenig zu warten. Ich will ihm dagegen sogleich mitteilen, dass ich auf die Stelle in Utrecht verzichtet habe, und dass sich die dortige Fakultät der Kurgen mit ihm in Verbindung setzen dürfte.

Mit der Bitte, mich mein kurzes Ausuchen nicht verweilen zu wollen verbleibe ich mit den besten Grüßen Ihr ganz ergebener

A. Einstein.

van hem zeer zal verheugen.” 25) Een dag later schreef Einstein aan Julius, dat hem onverwachts een beroep uit Zürich had bereikt: „Ik wend mij met een eigenaardig verzoek tot U. Zojuist kreeg ik een brief uit Zürich, waaruit ik opmaak, dat men mij naar het daargevestigde Polytechnikum wil beroepen. De onverwachte snelheid van de mensen uit Zürich is daardoor te verklaren, dat zij vreesden, dat ik naar Utrecht zou gaan. Als zij overmorgen of zeer snel vernemen, dat Debije naar Utrecht wil komen, dan zullen zij woedend zijn en mij lange tijd in het ongewisse laten. Derhalve verzoek ik U met het officiële verzoek aan Debije nog een poosje te wachten. Ik wil hem (Debije) mededelen, dat ik van de post in Utrecht heb afgezien en dat de faculteit aldaar zich binnenkort met hem in verbinding zal stellen. Met het verzoek mij mijn curieuze vraag niet kwalijk te willen nemen verblijf ik met de beste groeten(. . .) A. Einstein.” 26) Een weinig orthodoxe handelwijze van Einstein, om de andere kandidaat op de hoogte te stellen van zijn afwijzen, zonder dat de faculteit daarin gekend werd. Hiermee kwam de kandidatuur van Debije wel sterk te

25) nr. 21.
26) nr. 22.

staan, was dat de bedoeling van Einstein? In ieder geval zou in Zürich door een eventueel vertrek van Debije een post vrijkomen, welke emolumenten eventueel gevoegd zouden kunnen worden bij die van een vroeger door Minkowski beklede post, die nog steeds vacant was, maar waarvan Debije vroeger reeds aan Lorentz had gezegd, dat men hoopte daaraan een hogere bezoldiging te kunnen verbinden en die dan aan Einstein aan te bieden.²⁷⁾ Einsteins kansen op een beroep naar Zürich zouden eer groter dan kleiner worden als Debije weg zou gaan. Einstein wilde echter in ieder geval de indruk vermijden, een slim spel met zijn eventuele benoeming in Zürich te spelen.

Hoe het ook zij, de weigering van Einstein dwong Julius tot het aan curatoren gerichte verzoek, de voordracht weer aan de faculteit terug te geven (20 november 1911).²⁸⁾ De kandidatuur voor de vacante post lag naar het inzicht van Julius weer open, hoewel Debije de hoogste ogen gooide. Aan Kamerlingh Onnes schreef Julius een brief om inlichtingen over de werkzaamheden van een andere candidaat,²⁹⁾ terwijl reeds eerder Lorentz Julius opmerkzaam had gemaakt op het werk van twee Nederlandse natuurkundigen, die zeker in aanmerking zouden kunnen komen.³⁰⁾ Julius betreurde Einsteins weigering zeer, vooral omdat Einstein zijn besluit genomen had vóór hij het beroep naar Zürich in bezit had. Er was nog iets anders gebeurd, dat Einstein had doen afschrikken.

Julius zinspeelde in een brief van 20 november aan Einstein op ook door Einstein in zijn weigering genoemde scrupules van Einstein naar aanleiding van een uitspraak van Lorentz, die volgens Julius op een misverstand berustten.³¹⁾

Uit het antwoord van Einstein blijkt de grond van deze scrupules: „Bij onze hoog vereerde Lorentz heb ik gras horen groeien, dat er helemaal niet was. Maar begrijpelijk was het toch, dat ik mij ten aanzien van zulke belangrijke binnenlandse talenten, als in het bijzonder Debije, als een indringer moest beschouwen en dat ik dat gevoel ook uitte.”³²⁾

Kennelijk was Einstein tijdens zijn Hollands verblijf ook in Leiden geweest en was hem, op welke manier dan ook, duidelijk gemaakt, dat hij een vreemde eend in de bijt zou worden. Lorentz probeerde nog het misverstand uit de wereld te helpen.

„Zoo even kreeg ik (een) brief van Einstein. Het blijkt nu toch, en het doet mij zeer leed, dat ik, zonder het in de verte bedoeld te hebben, aanleiding ben geweest dat hij (Einstein) niet naar Utrecht komt. Maar werkelijk, ik heb niet anders gezegd dan dat het mij aangenaam zou zijn. Geheel begrijp ik hem niet, want ik dacht dat hij door die belofte aan Zürich gebonden was. Wat nu?

27) H. Minkowski (1864-1909) was van 1896-1902 hoogleraar aan het Polytechnikum te Zürich, daarna tot zijn dood in Göttingen; nr. 13.

28) nr. 24a.

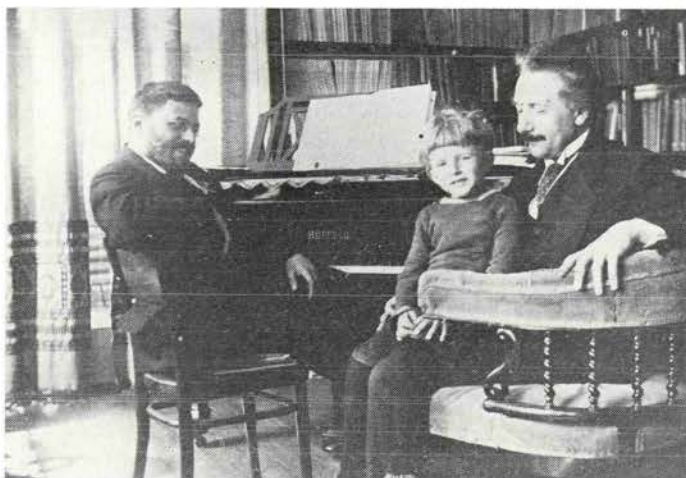
29) nr. 23.

29) nr. 23. H. Kamerlingh Onnes (1853-1926), hoogleraar in de proefondervindelijke natuurkunde en meteorologie te Leiden (1882-1923), Nobelprijs voor Natuurkunde (1913).

30) nr. 13.

31) nr. 24.

32) nr. 26.

Afbeelding 3 *Ehrenfest aan de piano, Einstein met zoontje van Ehrenfest op schoot.*
Foto: Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden.

Mij dunkt, er is niets meer aan te doen.” Als hij zich aan Zürich gebonden acht, zou Lorentz niets meer kunnen doen, als dat niet het geval zou zijn, „Dan zou ik (Lorentz) er, als men het te Utrecht goed vindt, en niet reeds te ver gegaan is tegenover een ander, nog bij Einstein op kunnen terugkomen.”³³⁾

Julius' verstandhouding met Einstein bleef goed, hij vroeg Einstein advies over andere kandidaten, een advies, dat Einstein zeer omstandig heeft gegeven.³⁴⁾ Ook Lorentz gaf een officieel advies over een aantal mogelijke kandidaten.³⁵⁾ Bovendien suggereerde Julius aan Lorentz Einstein als kandidaat te noemen voor de Nobelprijs vanuit de Nederlandse Kring van fysici.³⁶⁾

Julius had intussen Debije reeds op de 21e november geschreven, en hem gevraagd, of hij een beroep naar Utrecht aan zou nemen.³⁷⁾ Debije antwoordde per kerende post: hij was door toedoen van Einstein reeds op de hoogte en zou zeer zeker gaarne naar Nederland willen komen.³⁸⁾ Zo wekt het geen verwondering, dat op de tweede voordracht, die de faculteit in december bij curatoren indiende, Debije als nummer 1 genoemd werd.³⁹⁾ Debije werd tot hoogleraar benoemd. Ook hij bleef niet lang, reeds in 1914 herhaalde het spel zich rond de leerstoel van Wind.⁴⁰⁾ Pas Debije's opvolger, L. S. Ornstein, zou gedurende langere tijd de problemen rond de theoretische natuurkunde oplossen.⁴¹⁾

33) nr. 28, vgl. 30, 31.

34) nr. 29, 36, 42.

35) nr. 13, 32, 34a, 41a.

36) nr. 35.

37) nr. 25.

38) nr. 27.

39) nr. 46a; vgl. ook map 466, Inv. Van Kalveen, Rijksarchief Utrecht.

40) Archief W. H. Julius II, stukken betreffende de vacature Debije, 1914-1918, voorl. inv. Universiteitsmuseum.

41) L. S. Ornstein (1880-1941), lector in de mathematische fysica te Groningen vanaf

Terug tot Einstein. In de correspondentie van Julius vinden wij in 1919 weer een brief van Einstein, waaruit blijkt, dat hij in Utrecht is geweest. Einstein was toen hoogleraar in Berlijn (sedert 1914) en hij sprak de hoop uit vaker in Holland te komen. De verhouding tot Julius was hartelijk, muziek was naast de astrophysica datgene wat hen bond: „De wondermooie dag, die ik in Uw huis heb doorgebracht, zal mij altijd een waardevolle herinnering zijn, zowel in de zin van wetenschappelijke verrijking als ook van het menselijk leven. Uw theoretische opvattingen heb ik zeer ampel overwogen en ik ben ervan overtuigd, dat zij de meest serieuze bestudering waard zijn. (...) Ik heb nu het vooruitzicht, vaker naar Holland te komen en op die manier de wetenschappelijke, menselijke en muzikale kontakten met U en de Uwen in stand te kunnen houden. Het musiceren met Uw dochters en Ehrenfest was te fijn!”⁴²⁾ Inderdaad kwam Einstein vaker naar Holland, met name naar Leiden, waar hij als buitengewoon hoogleraar regelmatig colleges gaf.⁴³⁾ Einstein verbleef dan meestal bij Ehrenfest, met wie hij dan op bezoek ging bij Julius „Zum blauen Affen”, de naam die door Einstein aan huize Julius werd gegeven.⁴⁴⁾

Ehrenfest had zeer geijverd voor Einsteins komst naar Leiden. In de Julius-correspondentie zijn daarvan enige blijken te vinden. Julius kreeg in 1920 het verzoek een voordracht te publiceren in uit te geven „anti-Einstein-bijdragen”. Eind augustus las Ehrenfest daar iets over in het Algemeen Handelsblad. Er was een „hetze” tegen Einstein. Ehrenfest schreef Julius naar aanleiding daarvan: „Het zou erg goed zijn, als Lorentz, Onnes, U en Zeeman Einstein door een brief zouden opvrolijken. (...) Zou men Einstein systematisch beginnen te mishandelen, dan zou het erg goed zijn, als wij hem voorlopig, bv. voor 2 of 3 jaren geheel naar Nederland konden halen.”⁴⁵⁾ Nederland (Leiden) moest Einstein blijven delen met Berlijn en dat had van Haagse zijde nogal wat voeten in de aarde. In 1920 waren de „Papierdrachen im Haag” in ieder geval Ehrenfest een doorn in het oog.⁴⁶⁾

De bezoeken van Einstein droegen een privé-karakter, hoewel uit de correspondentie blijkt, dat Julius en Einstein het over een aantal wetenschappelijke zaken niet eens waren. Ehrenfest bemiddelde dan en stak Julius een riem onder het hart.⁴⁷⁾ Einstein is ook na de dood van Julius in 1925 bij de familie Julius geweest, vergeten deed hij zijn bezoeken aldaar niet.⁴⁸⁾

1909, stond nr. 3 op de voordracht van 1911, vgl. 46a, werd in 1915 te Utrecht benoemd. Over zijn werk in die jaren: Kuenen, Gedenkboek, p. 249, 274, 298, 308; L. S. Ornstein, A Survey of his Work from 1908 to 1933, Utrecht 1933. Vanaf 1925 was Ornstein hoogleraar in de experimentele natuurkunde tot 1940, toen de Duitse bezetter Joodse hoogleraren tot ontslag dwong.

42) Archief W. H. Julius, IV, 21a, brief d.d. 5-12-1919 van Einstein aan Julius.

43) Einstein was vanaf 1920 buitengewoon hoogleraar in Leiden, vgl. Janus XLVI, 1, 1957, p. 78; XLVII, 2, 1958, p. 131; XLVII, 3, 1958, p. 198-201. Het Rijksmuseum voor de Geschiedenis van de Natuurwetenschappen te Leiden bezit documenten over deze periode.

44) P. Ehrenfest (1880-1933), sedert 1912 als opvolger van Lorentz hoogleraar te Leiden, werd in 1922 Nederlands staatsburger. „Zum blauen Affen”: briefkaart van Einstein d.d. 5-2-1925, Archief W. H. Julius IV, 21 e.

45) Mededeling dames Julius te Laren (N.H.): brief Ehrenfest aan Julius.

46) Archief W. H. Julius IV, 20 f.

47) Rol Ehrenfest: Archief W. H. Julius, IV, 20 a t/m g.

48) Archief W. H. Julius, IV, 21 g t/m l.

In 1948, toen Einstein reeds 15 jaar in de Verenigde Staten was, schreef hij aan één van de dochters van Julius een brief, antwoord op een schrijven uit Utrecht: „Het was erg vriendelijk van U, mij over Uw belevenissen in de vervlogen harde jaren zo uitvoerig te berichten. Het verheugt mij zeer, dat U alles goed hebt doorstaan en dat U nog altijd bevrediging vindt in het uitoefenen van de kunst. Ik zelf heb sedert jaren mijn instrument (de viool) schandelijk verwaarloosd en ontlok nu nog slechts bescheiden fantasieën aan de piano. Ik herinner mij nog dikwijls en gaarne de mooie uren, die ik samen met mijn lieve oude vriend (nl. Ehrenfest) in Uw huis heb mogen doorbrengen. Nu ben ik sedert 15 jaar in dit merkwaardige land, maak mij verstaanbaar in afschuwelijk Engels en ben tot een soort van oude Heilige bevorderd, hetgeen een curieuze maar niet altijd gemakkelijke zaak is. De toestand waarin de mensheid tegenwoordig verkeert is afschuwelijk, maar het werk houdt nog altijd de levensgeesten actief.”⁴⁹⁾

Zo heeft er gedurende lange jaren een relatie bestaan tussen Einstein en Utrecht, bijna was hij hier hoogleraar geweest. De wetenschappelijke discussies tussen Einstein en Julius heb ik buiten beschouwing gelaten.⁵⁰⁾

49) Archief W. H. Julius, IV, 21 1.

50) Hiervoor: archief Julius in het Universiteitsmuseum. In de correspondentie-Julius ook interessante brieven van Lorentz aan Julius. De brieven van Julius aan Lorentz, voor zover in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage aanwezig, in fotokopie in het museum te raadplegen.

Archief W. H. Julius

Stukken betreffende vacature C. H. Wind, gestorven 7 augustus 1911, hoogleraar in de mathematische fysica en theoretische mechanica.

1. Lijst publicaties Einstein, Debije, Keesom en Ornstein.
2. Brief d.d. 13-8-1911 van H. Du Bois aan Julius.
3. Brief d.d. 14-8-1911 van J. de Vries aan Julius.
4. Conceptbrief d.d. 15-8-1911 van Julius aan J. de Vries, antwoord op 3.
5. Brief d.d. 16-8-1911 van J. de Vries aan Julius, antwoord op 4.
6. Conceptbrief d.d. 20-8-1911 van Julius aan A. Einstein.
7. Brief d.d. 24-8-1911 van A. Einstein aan Julius, antwoord op 6.
8. Conceptbrief d.d. 26-8-1911 van Julius aan Einstein, antwoord op 7.
9. Brief d.d. 3-9-1911 van H. Du Bois aan Julius.
10. Copie brief van Sommerfeld aan H. Du Bois, d.d. 6-9-1911.
11. Brief d.d. 8-9-1911 van H. Du Bois aan Julius.
12. Conceptbrief d.d. 17-9-1911, namens de faculteit, van Julius aan Einstein.
13. Brief d.d. 20-9-1911 van H. A. Lorentz aan Julius.
14. Brief d.d. 21-9-1911 van Lorentz aan Julius.
15. Conceptbrief d.d. ? 1911 van Julius aan Lorentz, antwoord op 13.
16. Brief d.d. 22-9-1911 van Einstein aan Julius, antwoord op 12.
17. Conceptbrief d.d. 27-9-1911 van Julius aan Einstein, antwoord op 16.
18. Conceptbrief d.d. 11-10-1911 van Julius aan Einstein, vraag om definitief antwoord op 12 en 17.
19. Brief d.d. 18-10-1911 van Einstein aan Julius, antwoord op 18.
- 19a. *Concept d.d. 28-10-1911. Voordracht van de faculteit aan Curatoren.*
20. Briefkaart d.d. ? 1911 (afgestempeld Brussel 1-11, Utrecht 2-11-1911) van Einstein aan Julius.
21. Brief d.d. 15-11-1911 van Einstein aan Julius. *Afwijzing beroep.*
22. Brief d.d. 16-11-1911 van Einstein aan Julius, aanvulling op 21.
23. Conceptbrief d.d. 19-11-1911 van Julius aan H. Kamerlingh Onnes.
24. Conceptbrief d.d. 20-11-1911 van Julius aan Einstein, antwoord op 21 en 22.
- 24a. Conceptbrief d.d. 20-11-1911 van Julius aan Curatoren.
25. Conceptbrief d.d. 21-11-1911 van Julius aan Debije.
n.b. 23, 24 en 25 op twee bijeenhorende velletjes papier.
26. Brief d.d. 22-11-1911 van Einstein aan Julius, antwoord op 24.
27. Brief d.d. 23-11-1911 van P. Debije aan Julius, antwoord op 25.
- 27a. Brief d.d. 24-11-1911 van Kamerlingh Onnes aan Julius.
28. Brief d.d. 25-11-1911 van Lorentz aan Julius.
29. Conceptbrief d.d. 25-11-1911 van Julius aan Einstein, reactie op 26.
30. Conceptbrief d.d. 26-11-1911 van Julius aan Lorentz, reactie op 28.
31. Conceptbrief d.d. ? 1911 van Julius, wrsch. aan Lorentz, n.a.v. 28.
32. Brief d.d. 28-11-1911 van Lorentz aan Julius, 2 stukken.
- 32a. Brief d.d. 28-11-1911 van Kamerlingh Onnes aan Julius.
33. Brief d.d. 3-12-1911 van Lorentz aan Julius.

34. Brief d.d. 8-12-1911 van Lorentz aan Julius.
- 34a. Brief d.d. 10-12-1911 van Lorentz aan Julius.
35. Conceptbrief d.d. 12-12-1911 van Julius aan Lorentz, reactie op 34, 34a.
36. Conceptbrief d.d. 12-12-1911 van Julius aan Einstein.
37. Brief d.d. 13-12-1911 van Lorentz aan Julius, reactie op 35.
38. Conceptbrief d.d. 14-12-1911 van Julius aan Lorentz, reactie op 37.
39. Brief d.d. 15-12-1911 van Lorentz aan Julius, reactie op 38.
40. Brief d.d. 17-12-1911 van Debije aan Julius.
41. Brief d.d. 17-12-1911 van Lorentz aan Julius.
- 41a. Brief d.d. 17-12-1911 van Lorentz aan Julius.
42. Brief d.d. 18-12-1911 van Einstein aan Julius, antwoord op 36, 2 stukken.
43. Conceptbrief d.d. 19-12-1911 van Julius aan Lorentz, reactie op 41.
44. Brief d.d. 20-12-1911 van Lorentz aan Julius.
45. Conceptbrief d.d. 21-12-1911 van Julius aan Debije, antwoord op 40.
46. Brief d.d. 23-12-1911 van Debije aan Julius, antwoord op 45.
- 46a. *Concept voordracht van de faculteit aan Curatoren d.d. december 1911.*
- 46b. Conceptbrief d.d. 23-12-1911 van Julius aan Hooft Graafland, secretaris van Curatoren, begeleidend schrijven van 46a.
47. Conceptbrief d.d. 29-12-1911 van Julius aan Einstein, antwoord op gedeelte van 42.
48. Brief d.d. 5-2-1912 van Debije aan Julius.
49. Conceptbrief d.d. 7-2-1912 van Julius aan Debije, antwoord op 48.
Benoeming Debije in de vacature Wind, 5-2-1912.
50. Brief d.d. 8-2-1912 van Debije aan Julius, reactie op 49, 2 stukken.
51. Brief d.d. 12-2-1912 van Debije aan Julius.
52. Brief d.d. 29-2-1912 van Debije aan Julius.
53. Conceptbrief d.d. 1-3-1912 van Julius aan Debije.
54. Briefje d.d. 19-9-1912 van Debije aan Julius.
55. Brief d.d. 29-9-1912 van Lorentz aan Julius.
56. Briefje, ongedateerd, van Debije aan Julius.

De kostuums uit het 17de eeuwse Utrechtse poppenhuis.

In het Centraal Museum te Utrecht bevindt zich een poppenhuis uit het 4de kwart van de 17de eeuw. (foto A). Dit miniatuurhuis - evenals de andere poppenhuizen uit de 17de, 18de en 19de eeuw - dankte zijn ontstaan aan het plezier van verzamelen en aan een zekere pronkzucht, want dit poppenhuis was geen speelgoed maar een kopie van de vertrekken van een patriciershuis uit die tijd. Ingericht in een kast van ingelegd olifhout stond het als symbool van de welvarendheid van de bezitter in zijn salon. Voor de overzichtelijkheid zijn de belangrijkste kamers die zich binnen-in het huis bevonden, evenals de tuin, naar de voorkant verplaatst.

De opdrachtgevers waren Adam Oortmans, een rijke brouwer, en zijn vrouw Petronella de la Court. Zij richtten dit poppenhuis tussen 1674 en 1690 in. In 1738 was het het eigendom van een tabakshandelaar, die het naliet aan zijn dochter Margaretha, echtgenote van de Aalsmeerse baljuw Dirk Slob, wiens moeder verwant was met de adellijke émigrantenfamilie Dupuy de Montbrun. Hun dochter die gehuwd was met de muntmeester van Zeeland, Martinus Holtzhey, erfde op haar beurt dit poppenhuis. Tenslotte kwam dit kostbare voorwerp in handen van de achterkleindochter van Dirk Slob, Mevr. J. H. C. Pipersberg-Holtzhey, die het in 1866 aan de Gemeente Utrecht schonk.¹⁾

Levert het huis als geheel reeds een belangrijke bijdrage tot de kennis van het interieur in die periode, de poppen met hun originele kostuums betekenen voor de kostuumgeschiedenis een nog veel interessantere bron van studie, vooral door het feit, dat originele kostuums uit de 17de eeuw schaars zijn. Bovendien vindt men uit de 2de helft van de 17de eeuw betrekkelijk weinig schilderijen en tekeningen, die een duidelijk en gedetailleerd beeld geven van het kostuum in die periode. In de laatste 25 door de oorlogen met Frankrijk onrustige jaren werden er bijna geen schilderijen vervaardigd; de portretten en de genrestukken die in de 2de helft van de 17de eeuw gemaakt werden, geven meestal een zeer vrije en gefantaseerde uitbeelding van het toenmalige kostuum. Ook werden vaak atelierkleren en draperiën gebruikt ten behoeve van kleur en compositie.²⁾

Bij het aankleden van de poppen van het poppenhuis heeft men zich zorgvul-

1) Deze laatste bezitster heeft enkele van de originele poppen aan voorname bezoekers en kinderen ten geschenke gegeven.

2) Der Kinderen Besier, blz. 6-8, Inleiding; blz. 207 en 208.

Het 17de eeuwse Utrechtse Poppenhuis in het Centraal Museum te Utrecht.

dig aan de toen heersende mode-voorschriften gehouden. Door het gebruik van zware damasten en fluwelen stoffen zijn de miniatuurkostuums goed bewaard gebleven; slechts enkele zijden stoffen hebben de tand des tijds gevoeld.

De kleuren zijn in de loop der eeuwen wel valier geworden, maar waren oorspronkelijk toch getemperd, aangezien felle kleuren noch bij het Hollandse karakter noch bij het Hollandse klimaat pasten, waarbij de Calvinistische inslag ook nog een woordje meesprak.

Frankrijk dat onder Lodewijk XIV in de 2de helft van de 17de eeuw zijn grootste glans bereikt, heeft een overheersende invloed op het Europa van toen. Het salonleven in Frankrijk, dat dan een soort kultus wordt, legt de nadruk op verfijnde manieren, elegance en een precieus conversatieloon.

Ook in Nederland, waar het hof van de stadhouders een steeds grotere weelde gaat vertonen en vele buitenlandse edellieden voor kortere of langere tijd vertoeven en waar zich veel franse émigré's vestigen, is de franse invloed bij

de welgestelden op het gebied van kultuur en vooral mode zeer groot.

De overdreven verfijning van het gezelschapsleven valt vooral op bij de herenmode. De damesmode vertoont het buitenissige voornamelijk in de hoofdtooi. Het kostuum van de dames is puntig en stijf, streng en statig en verandert weinig tussen 1675 en 1690. Dit laatste is vooral te wijten aan het feit, dat in Frankrijk vanaf 1685 Madame de Maintenon met haar vertoon van ingetogenheid een belangrijke rol speelde. In Nederland neemt men deze mode na 1675 vrijwel geheel over, waar bij men alleen rekening houdt met het klimaat, zodat té dunne stoffen en té laag décolleté vermeden worden. Dit staat dan wel in tegenstelling tot de 1ste helft van de 17de eeuw, waar men wel van een typisch Nederlands kostuum kon spreken, het z.g. Regentenkostuum. Het is echter de meer internationale rol, die Nederland in Europa speelt in de 2de helft van de 17de eeuw, waardoor haar denken en algehele instelling op het buitenland gericht wordt. Daarvan is het overnemen van de franse mode een duidelijke afspiegeling.

Bij de werkende klassen en het dienstpersoneel vindt men om economische redenen de oude mode nog terug; bovendien bestonden er voorschriften voor het dienstpersoneel ten opzichte van hun kleding. Ieders kleding was representatief voor zijn stand, maar bij de lagere klassen is er een voortdurend streven om de kleding van de welgestelden te imiteren, die dan weer naar nieuwe modevormen zoeken om hun uitzonderingspositie te handhaven. Hoe kostbaar de kleding was, blijkt duidelijk uit enkele inventarislijsten van nalatenschappen, waar ook de kleding werd gespecificeerd. Daarbij vindt men vaak ook niet meer gedragen kleding, die zuinig bewaard werd; het is door dit laatste feit, dat deze weinige inventarislijsten niet een zuiver beeld geven van de kleding van de 2de helft van de 17de eeuw. Wel geven ze een goed overzicht van de soort stoffen die werden gebruikt.⁵⁾

Bij de beschrijving van de kostuums van de poppen van het poppenhuis wordt een chronologische volgorde zoveel mogelijk nagestreefd, waarbij eerst de dames- en herenkostuums worden behandeld en daarna de kostuums van het dienstpersoneel en de eventueel in dezelfde modevormen vallende kostuums. In de voetnoten zullen dan de bestaande schilderijen of tekeningen vermeld worden, die deze mode illustreren. Aangezien men hier met poppen te doen heeft, is niet altijd te constateren of men sommige onderdelen van een kostuum niet wegens technische redenen heeft vereenvoudigd of weggelaten.

Dameskostuums

De drie dames in de salon (foto's 1, 2 en 3) dragen het kostuum, dat na 1675 in de mode is gekomen, het overkleed en de rok. De dame aan het spinet (Hg. 21 cm.; foto 1) is gekleed in een overkleed en rok van roze zijde met verticale strepen in groen en crèmekleurige geometrische motieven. De rok is onderaan versierd met bruine zijden galon en franje. De korte bovenmouwen van het overkleed zijn met groen-zilveren strikken opgenomen; de witte ondermouwen met Venetiaanse kant overtrokken en bij de manchet samengenomen met groen-zilveren strikken. Langs de grote ovale halsopening zijn

3) Der Kinderen Besier, Bijlage II, blz. 263 e.v.

Foto 1. Dame gekleed in roze met verticale strepen versierd overkleed en rok; gezeten aan het spinet in de salon van het Poppenhuis.

Foto 2. Dame gekleed in geel damasten overkleed en rok met verticale strepen en met Fontange-huismuts; gezeten in de salon van het Poppenhuis.

Foto 3. Dame gekleed in beige zijden overkleed met lichtbruine en roze strepen en wit satijnen onderrok; gezeten in de salon van het Poppenhuis.

Foto 4. Dame in zwart damasten overkleed en groenwit gestreepte rok; gezeten in de kraamkamer van het Poppenhuis.

dezelfde strikken aangebracht evenals in het „Hurluberlu“-kapsel. Het schortje, dat als elegante huisdracht ook in Frankrijk in de mode is,⁴⁾ is van groene zijde met groen-zilveren galon. Deze dame draagt één wit zijden en één wit katoenen onderrok, maar geen broek,⁵⁾ die in Frankrijk wel reeds gedragen wordt, maar zelden in andere landen van Europa. De schoentjes die meer op muiltjes lijken, zijn van crèmekleurige zijde met groene strikken en paar-se hoge hakken. De nauw om de hals sluitende parelketting en pareloorhan-gers zijn de meest gedragen sieraden uit die periode.⁶⁾

De dame die links zit (Hg. 22 cm.; foto 2) draagt een geel zijden damasten overkleed en rok met verticale strepen van witte en bruine bloemmotieven. Het overkleed is gevoerd met blauwe zijde, waarvan ook de afbiezing van de korte overmouwen en de bovenmouwen zijn vervaardigd. De bovenmouwen zijn bovendien versierd met goud-passement en Venetiaanse kanten manchets. De ondermouwen zijn van wit Holland (linnen) met een ruche van Vlaamse kant. Langs de rok is goud-galon aangebracht; haar schortje is van wit batist met Venetiaanse kant omzoomd. Haar lage Fontange-muts (huisdracht) is van Vlaamse kant evenals de barbes (brides), die op de borst samengenaaid zijn met in het midden blauw-gele strikken en een broche. Deze kleur strikken zitten ook in haar muts.⁷⁾ Verder heeft zij een wit linnen onderrok en muil-tjes van wit satijn met goud-galon en witte hoge hakken.

De derde dame in de salon (Hg. 22 cm.; foto 3) draagt een overkleed van beige zijde met licht-bruine en roze strepen; de licht-beige zijden voering is zichtbaar door de omslagen langs de voorpanden en de overmouwen. De rok is van wit satijn met vijf stroken (falbalas) van zilver-roze-blauw passe-ment;⁸⁾ ook het stijf gebaleineerde lijfje is van dezelfde stof met hetzelfde passement. De wijde ovale halsopening is afgezet met een Vlaams kanten ruche. De ondermouwen zijn van tule met Vlaams kanten manchetten en engageantes. Om de zoom van het overkleed en langs de omslagen van de voorpanden loopt een zelfde strook kloskant als langs het wit batisten schort-je. Een strook Vlaamse kloskant met een weinig verschillend patroon loopt langs het lijfstuk en rondom de hals als een kraag.

Het „Hurluberlu“-kapsel heeft aan de achterzijde twee chignons met paar-lenslingers en blauwe strikken versierd. Onder de rok worden een linnen en een batisten onderrok gedragen. De beige schoenen hebben galon over de neu-zen, blauwe strikken en rode hoge hakken. Zij heeft een waaier in de hand van

4) Davenport, II, Blz. 536/537, nr. 1408, 1411; 540, nr. 1418; 544/545, nr. 1422, 1423; 552, nr. 1445, 1446, 1447; 554, nr. 1455.
Knaur: blz. 165, nr. 425.

5) Leloir, zie caleçon of caleson, blz. 54; Willett, blz. 65.
Van Ysselsteyn, blz. 91-92; Davenport, vol. II, blz. 633/34, nrs. 1691, 1692.

6) Zie C. Netscher, portret van Anna Maria Haack de Jong-van Weede, bruikleen van de familie Van Weede Stichting, Centraal Museum, Utrecht.
(Sch. Cat. 1952, nr. 1271)

Der kinderen Besier, blz. 194.

7) Der Kinderen Besier: blz. 240, nr. 209 (Anon., Petronella Kettingh, vrouw van Die-derik van Hogendorp); blz. 243 nr. 212 C (Anon., Franse dame naar M. Leloir, *Histoire du Costume* X).

Boehn: blz. 175, Modebild van Bonnard te Parijs.

8) Vander Meulen-Nulle: plaat 40 b.

Foto 5. Dame gehuld in beige gebloemd damasten overkleed en rok en met kant afgezette pelerine; kraamvrouw in de kraamkamer van het Poppenhuis.

Foto 6. Dame in roze damasten overkleed en rok versierd met bloemen; het orgelpijp-model van de Fontange-muts; staat in de slaapkamer van het Poppenhuis.

Foto 7. Detail van foto 6; de Fontange-muts van opzij gezien.

Foto 8. Rok van groen-gele damast met zilverkant gegarneerd; hangt in de kinderkamer van het Poppenhuis.

schildpad en witte zijde met bloemetjes geborduurd; haar sieraden zijn dezelfde als van de andere dames.

Geen van deze dames heeft haar overkleed opzij opgenomen zoals het zowel in Frankrijk als in Nederland vaak gebeurde.⁹⁾ Na 1690 neemt men de zijkanten van het overkleed geheel naar achteren in een soort van queue, waardoor de rokken goed zichtbaar worden.

De bezoekerster in de kraamkamer (Hg. 23 cm.; foto 4) draagt een zwart damast overkleed met bloempatroon.¹⁰⁾ Dit overkleed heeft korte mouwen en om de ovale halsopening ligt een kraag van Italiaanse naaldkant;¹¹⁾ het lijfje eindigt in een punt.

De damasten rok heeft een groen-wit streep patroon en is horizontaal en verticaal versierd met stroken van Vlaamse kloskant (Falbalas). De ondermouwen zijn van dezelfde kant als de kraag en onder de elleboog samengenomen, waaruit de kanten manchets van de chemise tevoorschijn komt. Haar onderrok is van wit linnen. Het „Hurluberlu” kapsel is versierd met groene strikken. De sieraden zijn weer dezelfde als tevoren behalve de broche met stenen die zij bovenaan de hals draagt. Haar schoenen zijn van witte zijde met goudgalon en hoge hakken.

De kraamvrouw in de kraamkamer (Hg. 21 cm.; foto 5) is gekleed in een crèmekleurig damast overkleed met beige en bruine verticale motieven, gevoerd met beige gebloemde zijde. De overmouwen zijn omgeslagen. De rok is van blauwe damast met crèmekleurige figuren en onderaan voorzien van een zilveren passement. De ondermouwen zijn van beige zijde; het schort van Vlaamse kloskant. Haar pelerine is van wit batist omzoomd met dezelfde kant, evenals haar muts.¹²⁾

De crèmekleurige zijden onderrok heeft rode ingeweven strepen en ze draagt een broek van roze zijde. Van roze en witte zijde zijn de muiltjes met hoge hakken.

In het slaapvertrek staat de vrouw des huizes (Hg. 24 cm.; foto 6) in een overkleed van roze damast met groene en beige bloemen, opzij een weinig opgenomen en met roze zijde gevoerd. De rok is van dezelfde stof en gegarneerd met twee stroken goudkant en franjes. Zowel overkleed als rok hebben een vrij lange sleep.

Het lijfje is stijf gebaleineerd en ook voorzien van goudkant. De halsopening, die klein en vierkant is, een mode die $\pm$ 1690 in zwang komt, is omzoomd met kant (Kloskant). De mouwen van het overkleed reiken tot onder de elleboog, zijn slechts weinig omgeslagen, waardoor de voering te zien is, en voorzien van engageantes van Italiaanse kant. De ondermouwen zijn van wit lin-

9) Zie *Mode par l'Image*, Pl. LV, LVII en LXII; Knaurs: blz. 166, nr. 427; Der Kinderen Besier: blz. 228, nr. 198 (W. S. v. Ehrenberg, Een vorstelijk bruidspaar); blz. 230, nr. 200 (C. Allard, Dame).

10) De zwarte zijde is bijna vergaan en daarom naar achteren geslagen.

11) Der Kinderen Besier: blz. 229, nr. 199, C. Netscher, Henriette van Vladeracken, vrouw van J. F. Liefdael, Heer van Waalwijk (Mauritshuis, nr. 127); blz. 231, nr. 201, J. D. St. Jean, Franse dame (pr. Bibl. Nat. Parijs); blz. 237, nr. 206, J. Gole, Heer en Dame (R. prent.kab. Amsterdam).

Boehn: tegenover blz. 184, gekleurde prent, Flämischen meister, Damenporträt, Galerie, Schleissheim.

12) Boehn: blz. 172, Modebeeld van Bonnard, Parijs, 1683.

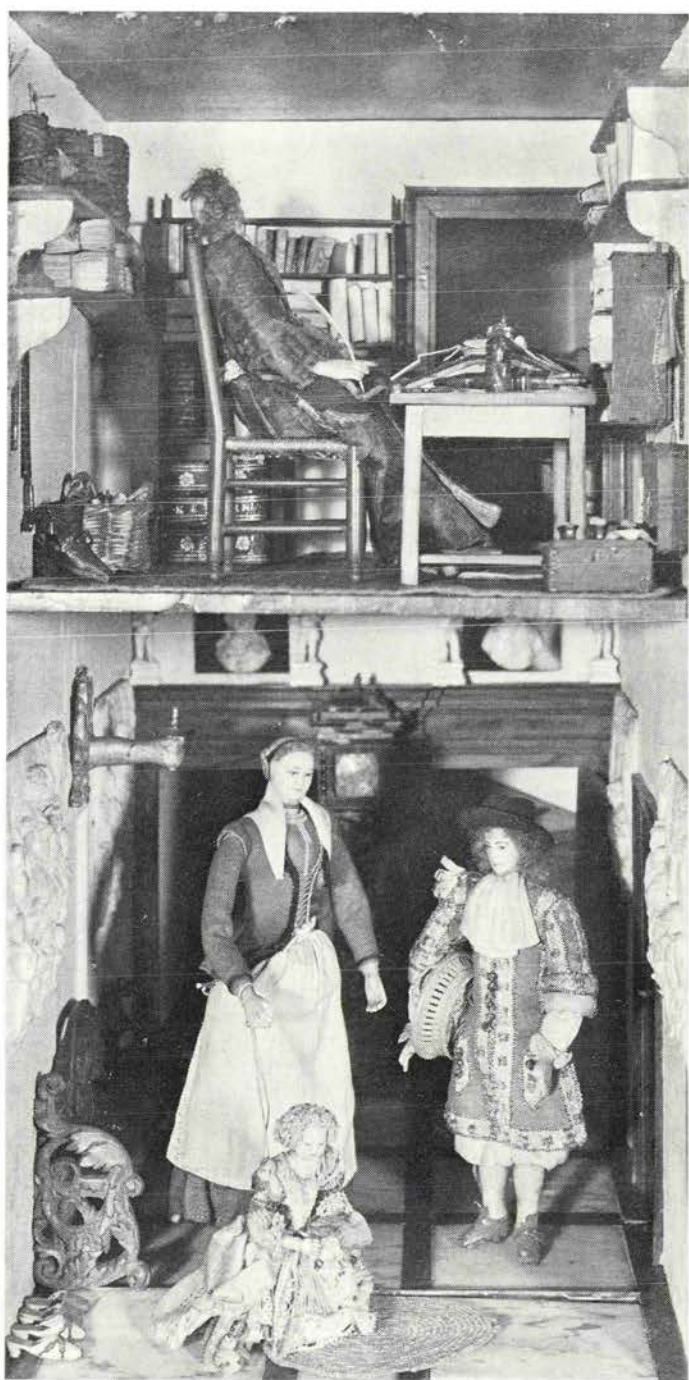

Foto 9. Het comptoir en de vestibule van het Poppenhuis.

nen van manchetten van Vlaamse kloskant. De zijden onderrok heeft beige, lichtgroene en donkergroene strepen met bloemen- en geometrisch patroon en aan de zoom beige zijden franje; daaronder wordt een crèmekleurige zijden met witte katoen gevoerde onderrok en een wit katoenen broek gedragen. Haar kousen zijn rood evenals haar schoenen, die met goudkant en roze hoge hakken versierd zijn.

Zoals de franse mode voorschrijft zijn de hakken van de schoentjes aan voor- en achterzijde uitgehold (foto 17).

Zij draagt de Fontange-muts, die in 1685 in de mode komt. Deze muts heeft het zgn. orgelpijp-model, waarbij het opstaande voorstuk uit stijve kanten plooiën bestaat, die op orgelpijpen gelijken. Verder wordt hij aangevuld met strikken van beige-, crème- en grijskleurige zijde. De voorhoofdskrullen en de bol om de chignon zijn alle onderdelen van dit Fontangehoofdtooi (foto 7),¹³⁾ waarbij in dit geval de brides of barbes ontbreken. Een goed beeld van een rok, gegarneerd met zilverkant in een strook langs de onderkant, krijgt men door het exemplaar dat in de kinderkamer hangt (foto 8). Deze is van groen-gele damast.

Het kleine meisje aan de leiband (zie hal, foto 9) draagt hetzelfde kostuum als de dames, maar in het miniatuur. Haar overkleed is van beige damast, opzij opgenomen met roze strikken; haar rok¹⁴⁾ van beige-bruine gestreepte zijde, waaronder zich een onderrok van gespikkelde sits bevindt. Het gazen schortje is met kant afgezet evenals de gazen ondermouwen. De korte overmouwen, met roze strikken opgenomen, zijn met franje afgezet en de bovenmouwen met zilver-galon. Het lijfje en het mutsje zijn van Italiaanse kant, terwijl het mutsje ook nog versierd is met roze strikken.

Herenkostuums

Tot ongeveer 1670 viel het accent bij de mannenkleding op de broek die zelfs de vorm van een rokje had in 1660. Deze „Rhingrave” zoals de broek en daardoor het hele kostuum heette, ontwikkelt zich tot een wijde onder de knie bevestigde pofbroek zonder rokje en wordt versierd met een groot aantal lussen zowel beneden aan de pijpen als bovenaan de taille (foto 10).

Aangezien er na 1670 een nieuw kostuum, het Rock-kostuum, in de mode komt, waarbij het accent op de gehele romp valt, wordt de wijde pofbroek langzamerhand door de veel nauwere kuitbroek vervangen.

Het Rock-kostuum, door Frankrijk gelanceerd, is ontstaan uit het militaire kostuum of kolder. Het bestaat uit een rock (justaucorps), kamizool of vest en de kuitbroek, waarvan dan weinig te zien is.

Het kostuum in het poppenhuis, dat de Rock, maar ook nog de Rhingrave-

13) Boehn, blz. 180, Modebild van Bonnard, Parijs; Knaurs, blz. 163, nr. 422, blz. 165, nrs. 425 en 426; Der Kinderen Besier, blz. 232, nr. 202, P. van de Berge, Maria de Wilde (R.prentenkab. Amsterdam), blz. 236, nr. 205, J. Gole, Dame en Heer (R.prentenkab. Amsterdam), blz. 238, nr. 207, Anon., Heer en dame (Collectie jhr. E. W. von Wrangel auf Lindenberg te Amersfoort), blz. 241, nr. 210, Anon., Franse dame (Naar M. Leloir, Hist. du Cost. X, p. 55, Franse prent).

14) De rok is in slechte toestand door vertering.

Foto 10. De dokter in Rhingrave en Rock; staat in de kinderkamer van het Poppenhuis.

Foto 11. Heer in zwart fluwelen rock en zijden gepofte broek; gezeten in de salon van het Poppenhuis.

Foto 12 en foto 13. Voor- en zijgezicht van Heer in rood fluwelen rock en groen fluwelen vest en broek; staat in de salon van het Poppenhuis.

broek vertoont, wordt gedragen door de dokter in de kinderkamer (foto 10).¹⁵⁾

Zijn rock is van bruin laken met goud- en zilvergallon; tot de taille is hij nauwgesloten (justaucorps) met knopen; de mouwen zijn even onder de elleboog omgeslagen met bruin zijden tegenslag en eveneens met galon afgezet. De zijnaden ¹⁶⁾ van de rock, die opengelaten zijn o.a. voor het degen, zijn evenals de verticale zakken voorzien van knopen. Ook de rugnaad is open voor het zitten en afgezet met galon. De pofbroek is van dezelfde stof als de rock en versierd met zilver/zwarte en zilver/oranje strikken.

Dezelfde strikken vindt men op de schouders (paulettes) en onder de batisten met Italiaanse kant afgezette cravat of crawat. Dit uit vele lintlussen samengestelde stuk noemt men het „crawatstuk” of „strickdas”.

Deze waren kant en klaar te koop. De dokter draagt geen kamizool of vest. De hemdsmouwen zijn van wit batist, onder de bovenmouw en aan de pols met galon samengebonden en opgepopt. De manchet is van witte Vlaamse kant. Hij draagt een allonge-pruik met een slappe grote vilten hoed, afgezet met galon en versierd met dezelfde strikken als elders aan zijn kostuum. Zijn schoenen zijn zwart en hebben een hoge lip, gespen, rechtafgesneden neus en hoge hakken. Zijn kousen zijn van zwarte wol. Dit kostuum is ondanks zijn rhingravebroek na 1675 te dateren wat blijkt uit de andere details zoals de gespen aan de schoenen, de pruik en het crawatstuk. De minder welgestelde burgers in Nederland evenals in Frankrijk hielden soms om economische redenen langer vast aan een vroegere mode. Ook de man rechts in de Konstkamer heeft nog vroegere mode-elementen in zijn kostuum. Zijn kanten bef hoort in 1670 ¹⁷⁾ thuis, terwijl zijn bruin lakense rok met opgeknoopte omslagen en wijde zijplooien $\pm$ 1680 te dateren is.

Van deze rock zijn ook rug- en zijnaden open. Hij draagt geen rhingrave meer, maar een wat wijde kuitbroek van dezelfde stof als de rock. Zijn ondermouwen zijn net als het lange vest ¹⁸⁾ van zwarte gebloemde zijde. De wit katoenen hemdsmouwen, die nauwelijks zichtbaar zijn, eindigen in simpele manchetten. Hij draagt geen pruik, maar het eigen haar in krullen over de oren. Hij heeft wel de nieuwe van stijf materiaal gemaakte hoed naast zich op een stoel (foto 18 A; Ø 5,2 cm, hg. 2,5 cm).

Zijn zwarte schoenen hebben gespen en hoge hakken, maar een lage lip; zijn kousen zijn van zwarte wol.

De bezoeker rechts vooraan in de salon is deftiger gekleed. Hij draagt een zwart fluwelen rock (foto 11; 22 cm hg.) met zwart gebloemde zijde gevoerd, welke zijde men ook terugvindt aan de omslagen van de rock, die met knopen vastgezet zijn. De open zijnaden, rugnaad en zakken met klep zijn afgezet met knopen en knoopsgaten en langs de bovenmouwen loopt een zwart passement. Zijn vest is van beige zijde met een crémekleurig bloempatroon

15) Boehn: blz. 171, Modebeeld van Bonnard, Parijs, 1680; Rijksmuseum, Amsterdam, Cat. Sch. nr. 1727, Caspar Netscher, Coenraad van Beuningen, burgem. van Amsterdam, 1673; Der Kinderen Besier, blz. 210, nr. 181, D. Carbasius, Jager (Part. bezit).

16) Vanaf de taille.

17) Der Kinderen Besier, blz. 224, nr. 185, Romeyn de Hooghe, Johan de Witt door moordenaars aangevallen (Rijksprentenkabinet, Amsterdam).

18) Het vest is erg versleten.

Foto 14 en foto 15. Voor- en zijgezicht van Heer met blauw vilten rock en oranje zijden vest en broek; viola da gamba in de hand; staat in de salon van het Poppenhuis.

Foto 16. Heer in zacht-bruine damasten Japanse rock; gezeten in de Kunstkamer van het Poppenhuis.

en gevoerd met zijde in een beige, bruin en wit streeppatroon. De wat wijde broek is van zwarte rips-zijde. Om zijn hals is een cravat van Venetiaanse kant gedrapeerd. Zijn ondermouwen zijn van zwarte zijde met een kleine manchet van Vlaamse naaldkant. Zijn haar hangt slechts tot zijn schouders en is waarschijnlijk geen pruik. Zijn zwarte hoed met licht beige veer om de bol is van stijf materiaal en niet erg groot van omvang (foto 18B, Ø 4.2, hg. 1 cm). Kousen en schoenen zijn zwart, de eersten van zijde, de laatsten met kleine lip, gesp en hoge hakken.

De heer met de viool heeft een veel kleuriger kostuum (foto 12). Zijn rood fluwelen rock is met goudkant versierd langs voor-, zij-, rug- en mouwnaden; hij is niet meer vastgeknoopt, hoewel de knopen wel aanwezig zijn. De overmouwen zijn omgeslagen, vastgeknoopt en versierd met goudkant. De wit batisten hemdsmouwen zijn onder de omslag der bovenmouwen met goudkant samengenomen, bij de pols opgedoft en omzoomd met een ruche van Italiaanse kant.¹⁹⁾ De rock heeft een beige zijden voering en vanaf de taille in de zijnaden diepe plooien (foto 13). Het vest en de kuitbroek zijn van groen fluweel. Het vest is slechts tot het middel vast geknoopt en langs de open voor-, zij- en rugnaden met goudgalon afgezet. De knopen van rock en vest zijn van gouddraad; ook de broek heeft op de zijnaden goudgalon. Zijn cravat is van Venetiaanse kant. Op het hoofd draagt hij een allonge-pruik of perruque à la crinière; zijn zwarte hoed is een bicorne van vilt (foto 18C, afm. 2.5 x 6.2 x 3.2 cm) met zwart zijden koord en kwasten.²⁰⁾ Hij draagt groene gebreide katoenen kousen, die op de knie opgerold zijn.

Zijn schoenen zijn zwart, met een hoge lip,²¹⁾ hoge hakken en riemen. De derde heer (foto 14 en 15) met de viola da gamba heeft een rock van blauwe vilt met goudkant langs voor-, zij-, rug- en mouwnaden. De zijnaad is van onderaf gedeeltelijk dichtgenaaid aan de linker-zijde; slechts aan de taille staat hij open, zodat het gevest van het degen zichtbaar is. De zijnaden hebben vanaf de taille extra klokplooien. De verticale zakken zijn versierd met goudkant; boven de linkerzak is een oranje strik met een broche aangebracht evenals op de schouders. De bovenmouw heeft een grote omslag, met goudkant afgezet. De witte linnen met goudkant geborduurde hemdsmouwen zijn opgedoft en hebben Venetiaanse kanten lubben.²²⁾

Ook de loshangende cravat is van hetzelfde kant. Het vest en de broek zijn van oranje zijde, beide eveneens versierd met goudkant. Ook draagt hij de allonge-pruik en zijn zwarte hoed is eveneens een bicorne, doch kleiner van omvang dan de vorige (foto 18 D; afm. 1.9 x 5 x 3 cm).²³⁾

De witzijden kousen zijn op de knie opgerold en hebben op de enkels gebor-

19) Knaurs, blz. 161, nr. 421; Der Kinderen Besier, blz. 218, nr. 189 B, B. J. Gole, Heer, (R.prentenkab. Amsterdam); Davenport, Vol. II, blz. 538, nr. 1414 (Bonnard), blz. 549, nr. 1430.

20) Der Kinderen Besier, blz. 226, nr. 196 C, Nicolaes Maes, Heer (Rijksmuseum, Amsterdam, sch. cat. nr. 1500).

21) Der Kinderen Besier, blz. 227, nr. 197 D; Romijn de Hooghe, Hist. Atlas van Muller.

22) Der Kinderen Besier, blz. 218, nr. 189 B, B. J. Gole, Heer (R.prentenkab. Amsterdam); Knaurs, blz. 161, nr. 421; Davenport, vol. II, blz. 538, nr. 1414, blz. 549, nr. 1430.

23) ± 1690.

Foto 17. Detailfoto van een paar damesmuiltjes en een paar herenschoenen. (kinderkamer en comptoir)

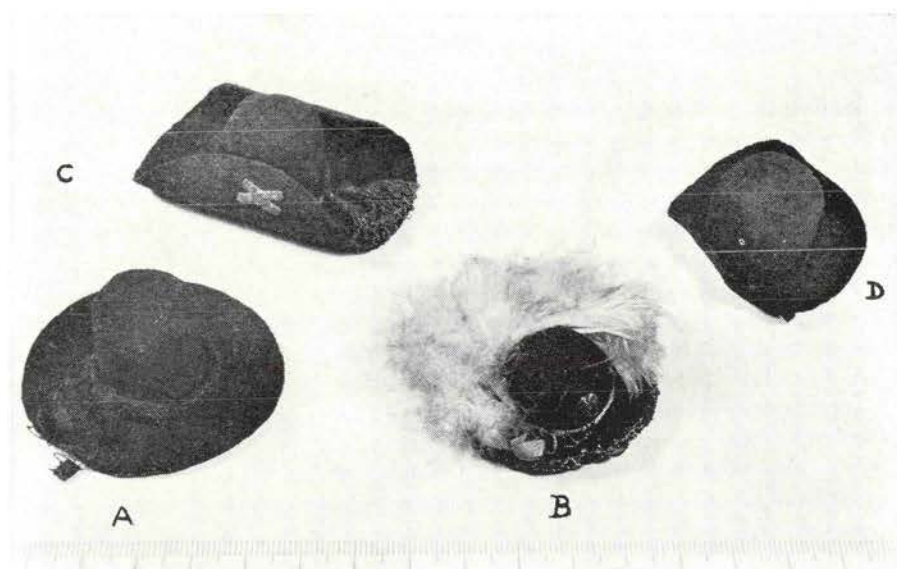

Foto 18. Vier herenhoeden uit het Poppenhuis. (salon en kunstkamer)

duurde klinken (zie foto 15).²⁴) De schoenen zijn bruin met lichtbruine hoge hak en gesp. Een duidelijk beeld van de herenschoenen op het einde van de 17de eeuw geeft foto 17, waarbij de hoge lip, hoge hakken, gesp en riem tot in details zichtbaar zijn (zie comptoir: foto 9 boven).

In huis dragen de heren in de 2de helft van de 17de eeuw veel de japanse of japonse rock.²⁵) De heer in de kunstkamer (foto 16) heeft er één van zacht-bruine zware damast met verticale strepen van donkerbruine guirlandes en licht beige bloem- en geometrische motieven. Deze kamerjas is gevoerd met effen beige zijde welke duidelijk zichtbaar is door de omslagen aan de voorpanden en de mouwen.

24) Davenport, Vol. II, blz. 635, nr. 1698-1700.

25) Zie J. van Rossum, Mansportret, 1673, Centraal Museum, Utrecht (Cat. Sch. 1952, nr. 238); Gerard Ter Borch, Francios de Vicq, 1670, Rijksmuseum Amsterdam (Cat. sch. nr. 573 A).

Om de jas is een beige zijden koord met kwasten geknoopt; zijn los geknoopte das met lange uiteinden is eveneens van effen beige zijde.²⁶⁾

Onder deze jas wordt een crèmekleurig zijden hemd en broek gedragen. Het hemd is langs de voorzijden en mouwen versierd met knoopjes en goudgalon. De broekspijpen zijn onder de knie vastgemaakt met linten. De allongepruik is ook hier aanwezig. Zijn muilen zijn zwart.

De heer in het kantoortje (comptoir) (foto 9 boven) draagt eveneens een japanse rock, maar van bruin gebloemde zijde²⁷⁾ met een blauw-wit geruite zijden voering. Zijn onderkleding is dezelfde als van de andere heer in kamerjas.

Sjerp en das zijn van licht oranje zijde.²⁸⁾ Hij heeft waarschijnlijk geen pruik, maar zijn eigen haar. Zijn muilen zijn rood.

Dienstpersoneel

De knecht in de vestibule heeft bijna hetzelfde kostuum als de andere heren, maar eenvoudiger in uitvoering. (foto 9 beneden). Zijn rock is van beige vilt met beige groen-bruin gebloemd wollen galon en bruine knopen. Ook op de verticale zakken zijn knopen en galon aangebracht; hij draagt nog wel de baptisten rabat van $\pm$ 1670. De wit flanellen broek is zichtbaar onder de rock, maar hij heeft rose-blauwe strikken op de rechterschouder en ook zijn bruine schoenen zijn van een latere mode gezien de hoge lip. Zijn wit linnen hemdsmouwen zijn opgepopt en met lubben van Vlaamse kloskant afgezet. Het haar reikt tot op de schouders en de zwarte hoed is van slappe vilt. Hij draagt geen vest. Zijn kousen zijn van beige katoen. Waarschijnlijk is dit kostuum een soort livrei.²⁹⁾

Over het geheel genomen houden deze poppen uit het poppenhuis zich vrijwel geheel aan de Franse mode zoals wel uit het vergelijkingsmateriaal blijkt, waarbij dan in aanmerking dient te worden genomen, dat het hier een welgestelde, zo niet rijke burgerij (koopmansfamilie) betreft. Bovendien was de stichtster van dit poppenhuis van Franse afkomst.

Slechts bij het kind in de kinderkamer en bij het vrouwelijk personeel vertoont zich een vroegere mode. De kleding van dienstbodes was onderworpen aan bepaalde voorschriften, zoals het verbod om strikken en sieraden te dragen. Het kind (foto 19) draagt een beige zijden jakje met een wit katoenen befje en een wit linnen omslagdoek. De mouwen zijn afgezet met zwart fluweel.

Van de witte ondermouw is slechts een klein randje zichtbaar. Haar rok is van groene zijde.³⁰⁾ Haar wit linnen schort is met een klein randje Vlaamse kant omzoomd. Een onderrok is van roodbruine katoen met zwarte bies afgezet en de andere van gele katoen. Haar nauw om het hoofd sluitende muts-

26) Der Kinderen Besier, blz. 222, nr. 193, Japonse rock van Willem III (Rijksmuseum Amsterdam).

27) De bruine zijde is erg gesleten.

28) Sterk verkleurd, nu meer beige.

29) Davenport, vol. II, blz. 632, nr. 1685, G. Terborch, Lezende man (Detroit, Institute of Arts); blz. 545, nr. 1424, Frans (Metropolitan Museum, Printroom).

30) Iets versleten.

Foto 19. Kind met beige zijden jakje en groen zijden rok, omslagdoek en nauwaansluitend mutsje; in de kinderkamer van het Poppenhuis.

Foto 20. De middelste figuur is de kinderjuffrouw uit de kinderkamer met gestreepte japon met bouwen.

je, dat in het tweede kwart van de 17de eeuw gedragen werd door de welgestelden³¹⁾ en na 1660 ook nog door de middenstand³²⁾ is van bruin damast met een rood-zwarte bies en een klein smal kantje afgezet.

Ook bij de kinderjuffrouw en de baker vindt men die nauw om het hoofd sluitende mutsjes terug. De kinderjuffrouw of gouvernante heeft een bruin zijden van voren gesloten overkleed met wit-zwarte strepen, waarvan de zoom is opgenomen en in de taille bevestigd, zodat hij opgepoft halverwege de rok hangt, de z.g. bouwen.³³⁾ De rok is van donkerbruine katoen met witte strepen; de bovenmouw is opgepoft en de wit linnen ondermouw is met een kanten manchete afgezet. Een onderrok is van wit katoen met handgedrukte rode bloemen en zwarte takjes, de tweede onderrok alleen van wit katoen.³⁴⁾ Haar kapje is van zwarte kant. Ze draagt een wit batisten omslagdoek met Vlaamse kant omzoomd en een schort van dezelfde stof. Zwart wollen kousen en zwarte muiltjes voltooien haar toilet.³⁵⁾ Foto 21, 22 cm hoog)

De baker is stemmiger gekleed, want haar opgeschortte overkleed is van zwart fluweel en de rok van zwarte zijde met zwart galon aan de zoom. Haar ondermouwen, afgezet met Vlaamse kant, zijn evenals de halsdoek en het schort van wit linnen. Bovenaan de hals is het kant van haar chemise zichtbaar; aan haar ceintuur hangen haar attributen, zoals poederdoos en reukflesje. Haar mutsje is van kant met een rond gebloemd katoenen achterstuk. Dit mutsje lijkt veel op de onder- of huismutsen, die nu nog in Nederland bij verschillende klederdrachten worden gedragen, o.a. in Marken.³⁶⁾

De wasvrouw heeft ook een dergelijk mutsje op (foto 22 rechts, 22 cm hg), maar is nog eenvoudiger gekleed in zwart saai opgeschort overkleed en zwart katoenen rok.

Haar omgeslagen overmouwen reiken bijna tot de pols, zodat er van de ondermouw weinig te zien is. Haar omslagdoek en schort zijn van wit katoen. Haar twee onderrokken, evenals de dienstbodes in Waterlands kostuum, zijn respectievelijk van rood flanel en wit katoen.

De strijkster is ook in het zwart, terwijl de andere wasvrouw op de voorgrond op de zolder een bruin zijden opgeschort overkleed draagt³⁷⁾ en een ruim om het hoofd vallende wit katoenen hoofddoek.³⁸⁾ Deze hoofddoek hoort thuis in het midden van de 17de eeuw, waarin hij nog door de welge-

31) Davenport, Vol. II, blz. 619, nr. 1647; Barth. van der Helst, De voorstelling van de verloofde (Hermitage, Leningrad). Der Kinderen Besier, blz. 189, nr. 170 B, Brekelenkamp, Huisvrouw (Rijksmuseum, Amsterdam).

32) Davenport, Vol. II, blz. 630 nr. 1594; Caspar Netscher, Kantkloster (Wallace Coll., Londen).

33) Der Kinderen Besier, Bijlage III, blz. 287-288.

34) Davenport, Vol. II, blz. 604, nr. 1594; W. Buytenwech, Tekening (Museum, Berlijn); Der Kinderen Besier, blz. 149, nr. 125; G. Ter Borch, Dame, 1642 (Rijksmuseum, Amsterdam); blz. 154, nr. 129; Wenzel Hollar, A. Antwerpse koopmansvrouw, 1650, C. Brabantse Edelvrouw, 1643 (R. prentenkab. Amsterdam); blz. 186, nr. 159; Eglon van der Neer, Dame en Page (Museum, Antwerpen).

35) Foto 20 enz.

36) Foto 21 en 22 v. Thienen en Duyvetter, afb. 23.

37) Zeer versleten.

38) Der Kinderen Besier, blz. 193, nr. 166; S. van Hoogstraten, Dame (Rijksmuseum, Amsterdam).

Davenport, Vol. II, blz. 625, nr. 1663; Johan Vermeer, Jonge vrouw met waterkan (Metropolitan Museum, New York).

Foto 21. De baker in de kraamkamer met zwarte bouwen en rok en nauwsluitend mutsje.

Foto 22. Baker uit de kraamkamer en wasvrouw van was- en strijkzolder uit het Poppenhuis.

stelden werd gedragen. Het Waterlands kostuum (foto 23, 24 en 25) uit de omgeving van Amsterdam, dat door de keukenmeid, twee dienstbodes en de min gedragen wordt, is eveneens een overblijfsel uit de 1ste helft van de 17de eeuw. In de meeste klederdrachten van Nederland vindt men elementen van vroegere modes terug.

Tot slot dient vermeld te worden dat de ingebakerde baby (foto 26) ook enigszins meedoet met de mode; het overkleed van witte damast is rijk versierd met Vlaamse kloskant en heeft korte omgeslagen mouwen eveneens met kant afgezet. Uit deze mouwen komen kanten engageantes en met galon afgezette linnen ondermouwen. Om zijn hals draagt hij een grote kraag van dezelfde kant als elders aan het kostuum. Aan de onderzijde is het overkleed om de voetjes dichtgevouwen. Over zijn hoofd met kanten mutsje en om zijn hele lichaam is een wit damasten met kant omzoomde „sjaal” gedrapeerd.

Zoals reeds eerder opgemerkt, zijn er bij de welgestelden in Nederland in de 2de helft van de 17de eeuw slechts kleine verschillen ten opzichte van de Franse mode te vinden. Dit heeft zijn oorzaak in de grote invloed van Frankrijk. Deze hofpracht wordt dan in vele landen gaarne nagebootst. Ook in Nederland is het hof van de Stadhouder al vanaf Frederik Hendrik en Amalia van Solms steeds weelderiger geworden, waartoe vooral ook Maria Stuart, de vrouw van Willem II, als dochter van de Engelse koning zeer heeft bijgedragen. De rijke kooplieden in de 2de helft van de 17de eeuw waren niet meer de eenvoudige mensen, die door eigen kracht en arbeidzaamheid omhoog geklommen waren, maar meestal erfgenamen van grote reeds gevestigde handelszaken. Velen waren in het buitenland geweest na op de universiteit hun geest verruimd te hebben.

Ze stonden daarom ook niet vreemd tegenover een buitenlandse mode. Hierbij dient dan wel in aanmerking genomen te worden dat in de grote steden die mode sneller ingang vond dan in de afgelegener plaatsen en streken. Zo was meestal de Haagse beaumonde de eerste die zich aan nieuwe modevormen overgaf. Vooral na het huwelijk van Willem III in 1677, waardoor het hofleven in Den Haag weer op gang kwam na een periode van stilte, zag men de franse mode hoogtij vieren. Met de opbloei van het Haagse hofleven is het na het vertrek van Prins Willem III en Prinses Mary naar Engeland in 1688 weer gedaan, maar het is bekend dat de mondaine heren en dames in Den Haag er in het laatst van de 17de eeuw nogal losse zeden op na hielden. De welvaart in de Nederlanden was in de loop der 17de eeuw enorm gestegen, vooral door de komst van vele réfugiés die na het opheffen van het Edict van Nantes (1685) in grote getalen naar de Nederlanden kwamen en hier vele nieuwe industrieën vestigden. Vele franse modeartikelen werden nu hier in de Nederlanden vervaardigd en beleefden een sterke opbloei, toen Frankrijk, uitgeput door de vele oorlogen, deze artikelen niet meer fabriceerde en uitvoerde. Ook drong de franse invloed door de Hugenoten niet alleen door tot de hofkringen, maar ook tot de kringen van de rijke kooplieden en burgers, waardoor het oer-Hollandse element in kleding en levensstijl sterk verzwakt werd. De kostuums van de poppen in het Utrechtse poppenhuis leveren daar een duidelijk beeld van.

I. J. Soer Hist. dra.

Foto 23. De min en de baby uit de kraamkamer van het Poppenhuis; Waterlands kostuum.

Foto 24. De keukenmeid uit de keuken van het Poppenhuis; Waterlands kostuum.

Foto 25. Het dienstmeisje uit de hal van het Poppenhuis; Waterlands kostuum.

Foto 26. De baby gehuld in kanten uit de kraamkamer van het Poppenhuis.

Literatuur:

- C. G. Bradley, *History of World Costume*, U.S.A., 1954.
M. Davenport, *The Book of Costume*, Vol. II, New-York, 1948.
M. von Boehn, *Die Mode in XVIIe Jahrhundert*, München, 1923.
H. Harald Hansen, *Knaurs Kostümbuch in Farben*, München/Zürich, 1961, Kopenhagen, 1954.
J. H. der Kinderen Besier, *Spelevaart der Mode*, Amsterdam, 1950.
Drs. C. Willett & Ph. Cunnington, *The History of Underclothes*, Londen, 1951.
M. Leloir, *Dictionnaire du Costume*, Parijs, 1951.
La Mode par l'Image du XIIe au XVIIIe siècles, Editeur Albin Michel, Parijs, 1905.
J. W. van de Meulen, *Kant*, Amsterdam, 1936.
G. G. Toudouze, *Le costume francais*, Larousse-Paris VIe, 1945.
Dr. G. T. van Ysselsteyn, *Van Linnen en Linnenkasten*, Amsterdam, 1946.
F. W. S. van Thienen en J. Duyvetter, *Klederdrachten*, deel XVIII van de serie *De Schoonheid van ons Land*, Amsterdam, 1962.

Boerderij- en veldnamen te Soest omstreeks 1757

E. Heupers

Dikwijls zijn het de oude vergeelde papieren uit de archieven, die ons onthullen doen over het dagelijkse leven van vroeger, toen onze maatschappij nog niet zo gecompliceerd was en voortijlde als op het ogenblik. Het levenstempo lag minder hoog en men had meer over voor dingen waaraan men nu nauwelijks aandacht schenkt.

Zorgen en beslommeringen waren er in die gezapige tijd niet minder dan thans. Zelfs de toenmalige overheid kampte met problemen, financiële tekorten etc., waartegen zij maatregelen had te nemen. Bij een financieel tekort werden toen al, evenals nu, nieuwe heffingen gedaan, die - hoe impopulair ook - de burgerij moest opbrengen. Al ging het in die achter ons liggende tijden minder om miljoenen, dan om enkele honderden guldens, toch was het de aanleiding, die in het onderhavige geval „de Bestuurderen van het Heemraadschap van de Soester Eemdijk” met de handen in de haren deed zitten.

Het is in het jaar 1757, dat door de Heemraden geassisteerd door de Secretaris van Soest, een nieuwe legger wordt samengesteld van „de landen en uitzettinge van de onkosten (sic!) gevallen en nog te maken in 't repareren en vernieuwen van de heulen off sluijsen leggende in de eemdijk onder de geregte van Soest”.¹⁾

De Schout van Soest, Jacobus Doekes, tevens „collecteur van de sluijsgelden”, d.w.z. belast met de inning van deze plaatselijke belasting, heeft over de jaren 1740-1750 een aanzienlijk tekort en een achterstand in de betaling: „gebleken is bij slot van dezelfde dat den rendant meerder uijtgegeven als ontvangen hadde een somme van f 400. 37 en 10 stuijvers welke nog moeten voldaan worden.”

Een financiële tegenvaller waarvoor het Heemraadschap vooreerst geen oplossing wist te vinden. Er waren geen penningen voorhanden om de Schout Doekes uit te betalen; geen machtsmiddelen om de restanten bij de nalatigen in te vorderen. Tenslotte zagen zij geen mogelijkheden om „de sluijzen off heulen de eigenaars en ingelanden van Soest en de Birk haar water exoneerde,²⁾ te herstellen of te vernieuwen.”

Op 12 september 1755 wordt in de St. Joriskerk te Amersfoort een vergadering belegd en voorgesteld om ten koste van het gemeen een nieuwe legger

1) Oud-Archief gemeente Soest. No. 51.

2) exoneerde = term in de waterstaat (die het water op bepaalde plaatsen mogen lozen).

samen te stellen van de landen „haar water exonerende door de sluijzen in de Soester Eemdijk, twee nieuwe stenen heulen aan te brengen, inplaats van de houten, of bij provisie (= voorlopig) één.” En dan uit te zetten over de lage landen tegen „30 stuijvers per mergen” en de hoge landen, de bouwakkers tegen „15 stuijvers per mergen”, niet dan met „approbatie (= goedkeuring) van de Ed. Moogende Heeren Staaten deser Provintie.”

Het voorstel wordt aangenomen en het waterschapbestuur formeert uit de oude nog aanwezige „leggers en uijtsettingen” (in feite oude kohieren) een geheel nieuwe legger met de namen van de tegenwoordige grondeigenaren en gebruikers van alle landerijen, zowel laag- als hooggelegen, welke haar water lozen op en door de sluizen en heulen en daartoe „contribueren” moeten. Kort samengevoegd en in ons meer vertrouwde termen: een nieuw kohier werd samengesteld bevattende alle namen van de grondeigenaren en aan wie het land was verhuurd.

En het is deze nieuwe legger, die een aantal boerderij- en veldnamen vermeldt, welke de lijst voor ons zo interessant doet zijn, juist nu, gezien de snelle en ingrijpende veranderingen die de laatste tientallen jaren in ons kultuurlandschap plaatsvinden tengevolge van de verstedelijking van het oude boerendorp, dat Soest eeuwenlang is gebleven. Toentertijd werd een andere grondbeschrijving toegepast, dan de thans in gebruik zijnde: secties en nummers, met vermelding van de naam der gemeente waar het perceel is gelegen, de z.g. kadastrale methode.

Het is vrijwel onmogelijk de omvangrijke legger met alle opsommingen van percelen en namen, hier in zijn geheel te beschrijven. Wij bepalen ons tot de meest interessante, sprekende boerderij- en veldnamen, die bijna alle zijn verdwenen. Zoals bekend, levert de lokalisering en identificatie van erven en plaatsnamen grote moeilijkheden op en het is voorbarig hieraan direkt conclusies te verbinden. De onomastiek is dermate moeilijk, dat in sommige gevallen moest worden afgezien van het vaststellen van de betekenis van de boerderij- of veldnaam. Overigens begrijpelijk, dat wij ons hier ook hebben doen voorlichten door meer deskundigen en veel literatuur op dit gebied werd geraadpleegd. Inmiddels zijn veel van die oude benamingen verloren gegaan. Zij zijn uit de herinnering verdwenen, daar men ze niet meer nodig had, mede door de enorme groei en uitbreiding, die het oude Soest heeft ondergaan. Een ongekend aantal percelen grond zijn in de huidige bebouwing opgegaan en daarmee ging tevens de oude naam verloren. Bij een oudere generatie, die vroeger in het landbouwbedrijf heeft gewerkt of nog werkt, zijn de oude namen nog wel bekend, al worden zij nooit meer gebruikt. Slechts zelden wordt de betekenis van zo'n oude benaming nog begrepen. Toch willen wij een poging wagen de oude benaming van boerderijen en de veldnamen, zo nauw verbonden aan en met het boerenbedrijf, enigszins te doen herleven aan de hand van gedane overleveringen en literatuur. Wij zijn ons echter ter dege bewust hierin soms te kort te schieten.

In de nieuwe legger, gedateerd 1757, worden de lage landen, d.z., de hooien weilanden het eerst vermeld:

Eijg: De Heer Borgermeester Erasmus van den Goud-
oever en de Wed. Brinkesteijn
De Repemakers Maa(r)th
Bruiker; Helmus Aartsen

2 morgen 98 roe

Repemakers maat. Is dit het hooi- of weiland van de touwslager? Reep - Repemakers is een verouderde uitdrukking voor touwslager. Of moet hier gedacht worden aan de geslachts- of familie naam Reepmakers, die te Soest echter in die tijd niet inheems was. De juiste betekenis is en blijft op zijn minst genomen, zeer twijfelachtig.

t Convent van Marrienhoeff
te Amersfoort, eij. van
nog t Schansken
Bruiker; Thomas Wantenaar

44 morgen 354 roe
1 morgen

t Convent van Marrienhoeff
tot Amersfoort, eijg
uyt 't Langehuijs
Bruiker; Elbert Geurtsen

38 morgen 238 roe
10 morgen

Het Convent van Mariënhof was gelegen in de buurtschap de Birk, onder de gemeente Soest. In 1420 werd het klooster betrokken door volgelingen van Geert Groote, „de Broeders des gemeenen Levens” genoemd. Deze „Klerken van goeden wille”, deze „devoten” bleven in de wereld, maar namen de godsdienst wat ernstiger op dan het volk en ook wel andere geestelijken deden.³⁾ Eerst heette het klooster „Maria's Hofken”, naderhand „Mariënhof”. De broeders werden aangeduid als „de Birktenaars”. Mariënhof, reeds in het bezit van vele landerijen, gelegen zowel te Soest als te Amersfoort, werd tijdens zijn bestaan met vele goederen, waaronder diverse landerijen begiftigd. 't Schansken zal vermoedelijk een klein stuk land zijn geweest, liggende tegenover de bekende Schans aan de rivier de Eem, op grondgebied van Hoogland. 't Schansken lag aan deze zijde van de rivier, onder Soest. Mogelijk kenmerkte het zich door een hogere ligging in het omringende terrein. Wellicht ook opvallend in de vorm van een vijf- of zeshoek. Maar beslist geen militaire versterking, waaraan het zijn naam aan kan ontleend hebben.

't Lange Huis of Lange Huus, hier genoemd, is de boerderij, die eens tot het klooster Mariënhof heeft behoord. Het was het laatste gebouw dat nog restte van het oude klooster. Op zaterdag 28 juli 1951 werd de oude boerderij door brand verwoest. Na de noodlottige brand, kreeg de nieuwe boerderij de oude benaming: Het Lange Huis.

Gerrit Kok no uxeris eijg;
't Erff Moers Moersjak
Bruiker; Jan Hanisse Kok

10 morgen 420 roe

3) J. J. Bos. „De Kloosters Mariënburch en Mariënhof te Soest, provincie Utrecht”. (Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis) Dl. III. Afl. 2, ('s- Gravenhage. 1904) blz. 195-219.

Een duidelijke verklaring te vinden voor dit verdwenen erf stuit wel haast op onoverkomelijke moeilijkheden. Lokalisering is niet mogelijk. Zeer vermoedelijk lag het in de Birkst. Letterlijk staat er „het jak” (= een nieuw nauwsluitend vrouwenlijf), dus een kledingstuk van moeders, moeder; van grootmoeder. Of betekent hier „moer” veengrond, maar waar blijft dan de verklaring van het gehele woord? Een oplossing moet hier (voorlopig?) achterwege blijven.

De Wed. Hannis Kok, en de kinderen van Hendrika Jacobse, eijg;	
yder de helfte van het weyland maath Graswijk gr	5 morgen 400 roe
Bruiker; wed. Hannis Kok $\frac{1}{2}$ Gerrit Dirkse $\frac{1}{2}$	

De wed. van Hannis Kok, eijg;	
van het Erff Graswijk	5 morgen 300 roe
Bruiker; selve	

De Heer Jacobus Doekes, eijg;	
van het Erff Graswijk	7 morgen 24 roe
Bruiker; Willem Fluit	

De benaming Graswijk is duidelijk. Het erf schijnt één geheel te zijn geweest, doch later te zijn opgedeeld in nagenoeg gelijke helften, met uitzondering van de maat Graswijk, die eigendom blijft van de weduwe Hannis Kok.

Gerrit Kok no e uxoris, eijg;	
't Land van Juffrouw Bentes genaamd Gustalenhoef	7 morgen 348 roe
nog van 't zelve erff	7 morgen 350 roe
t Boompjes land	7 morgen 437 roe
de maath voor Hogerhorst	3 morgen 225 roe
de helfte van een danmaat hoyland	200 roe
Bruiker; selve	

Gustalenhoef; Isaac Jacobse van Gustalenhoef is de stamvader van het oude boerengeslacht Stalenhoef, die zeer waarschijnlijk het erf voor het eerst in gebruik had of de boerderij liet bouwen. Deze boerderij ligt in de Birkst en wordt tegenwoordig bewoond door de landbouwer J. G. Hilhorst. De boerderij is thans genummerd: Birkststraat 123, Soest.⁴⁾

't Boompjesland duidt op land met bomen beplant, liever land omzoomd met boompjes, in dit geval zullen het zeer zeker elzen en hazelaars zijn geweest.

Hogerhorst is de eeuwenoude boerderij van die naam, gelegen op de rechteroever van de rivier de Eem, onder de gemeente Hoogland, Hogerhorst is hoog- of hoger gelegen grond in een laag terrein. Hij die met de toestand ter plaatse bekend is, kan dit uit de ligging van de boerderij nog duidelijk zien. Hogerhorst domineert enigszins in zijn omgeving.

4) Mededeling van de heer G. Stalenhoef te Amsterdam.

Gerrit Kok, no(min)e uxoris, eijg;	
int Geyn	2 morgen
Bruiker; deselve	
Reyer Aalten kinderen. eijg;	
t erf beneden de Bovenweg	8 morgen 546 roe
weylant	1 morgen
in 't Geyn	2 morgen
Bruiker; deselve	

Vermoedelijk is de plaatsnaam „in 't Geyn” een waternaam. In oorkonden vinden wij volgens De Vries, in zijn „Etymologisch Woordenboek”,⁵⁾ de naam Ghenam, woord voor water, dat bijv. ook in Genemuiden optreedt. Dit toponiem komt dikwijls voor. Ook te Soest. Een haast eendere benaming vonden wij terug in „de Geijnduintjes”, voorkomende op de legger.

De Wed. Gerrit Altena	
De Geijnduintjes	4 morgen 6 roe
Bruiker; selve	

Uit een in het bezit zijnde koopacte van de bekende Soester familie De Ruijg, aan het kerkpad, alhier, uit de laatste helft van de 19e eeuw, welwillend ter beschikking gesteld voor dit doel, lezen wij: „de Geijnduintjes, een perceel hooi- en weiland gelegen langs de Birkstraat”. Uit de kadastrale notities valt verder te concluderen, dat het perceel grond genaamd: „de Geijnduintjes” gelegen was in de buurt van de huidige Hartmanlaan. Het was een laag gelegen perceel weiland, nagenoeg op het laagste punt van Soest wat de afwatering betreft. Het perceel is in de bebouwing opgegaan.

5) Dr. J. de Vries, „Etymologisch Woordenboek”. (Utrecht-Antwerpen. 1958). Aula-Boeken.

De Heer Jacobus Doekes, eyg
de Hofsteede Hofslot en land
van de kruiskamp
Bruiker; Willem Fluit

10 morgen 650 roe
2 morgen 484 roe

De hofstede „Hofslot” lag in de Birk. De naam is ontleend aan het bekende boerengeslacht Hofslot, dat zich daar voor het eerst vestigde.

De Kruiskamp kan gezien worden als een grensaanduiding. Dit toponiem komt vrij veel voor in ons land met deze betekenis.

De Heer Jacobus Doekes, eyg

het erff Hinlopen aan de bovenweg tot de Neerweg
de Spikket met de maat

9 morgen 460 roe
3 morgen 454 roe

Het erf Hinlopen is niet meer te lokaliseren. De Hinlopens waren vermoedelijk grootgrondbezitters te Soest.

„Spikket” is een toponiem dat wij veel aantreffen te Soest al is de naam bijkans verloren gegaan. De betekenis van de naam wordt nu vrijwel door niemand meer begrepen. Spikket wordt alleen genoemd bij de lage landen, dus uitsluitend hooi- en weiland. Men had de Achterste Spycket, de Kleijne Spycket, Sinte Brigitten Spicket e.a. . . . De schrijfwijze wijzigt nogal eens: Spycket, Spikket, Spieker. Het zijn een aantal maten (graslanden), die hier tussen een Eembocht en de Wetering lagen en nog liggen al is de oude benaming totaal verdwenen. Slechts een onbegaanbare en doodlopende landweg, die officieel Spiekerweg is geheten, herinnert nog hieraan, maar men hecht echter nu een heel andere betekenis hieraan.

Overigens komt de naam in het oosten van ons land ook voor, met inbegrip van de Veluwe. In zijn boek „Veldnamen in Nederland” vermeldt Prof. Schönfeld niet de provincie Utrecht.⁶⁾

„Spyck” of „Spiek” kan zijn een soort dam over een sloot als primitieve brug. Ook een ophoging in drassige grond, een soort dam. De dam werd verstrekt met horden of matten van rijshout en dan verder opgevuld met plaggen en zoden. De „spyckeden” zullen oorspronkelijk zeer laag hebben gelegen. Zij werden toegankelijk gemaakt en tegelijkertijd beschermd door de spiek-, spekdammen. Aan een spieker als korenschuur behoeft hier niet te worden gedacht.

D’ armen van Soest, eijg;

De Melmstede

Bruiker; Hendrik Wouterse

208 roe

Zo goed als zeker wordt hier een boerderij gelegen op de Grote Melm bedoeld, gelegen aan de rivier de Eem. Op het ogenblik staan er een vier-tal. Welke als de oudste kan worden aangemerkt is niet bekend, althans on-zeker, daar voor enige jaren een oude boerderij is afgebroken. De bekende

6) M. Schönfeld, „Veldnamen in Nederland”. (Amsterdam. 1950) bladz. 24 en 151.

los- en laadplaats aan de Grote Melm was vroeger een trefpunt van schippers en ander varend volk. Vanwege de Kerk van Soest werd er in de 17e en 18e eeuw een z.g. „armenbus” geplaatst. De jaarlijkse opbrengst was aanzienlijk meer dan op andere plaatsen, meestal herbergen, waar dergelijke bussen werden neergezet door of vanwege de toenmalige overheid. „Melm” is een middelnederlands woord. Ook terug te vinden in oudgermaanse talen voor droge aarde, droog zand, stof. Verder in de betekenis van een droge doorwaadbare plaats in een rivier. Ook in een hooggelegen plek in laag terrein. De naam komt vrij veel voor in de provincie Utrecht. Een boerderij „de Melm” ligt onder de gemeente Renswoude.

De Wed. Joachim de Swart, eig;	
de Trijnenmaat	2 morgen
het Smalle Maatje	590 roe
Bruiker; Cornelis Willemse Schouten	

Trijnenmaat is waarschijnlijk afgeleid van de voornaam Trijn of Catrijn. Het land behoorde aan Trijn. Een oudere legger vermeldt:

„Nicolaes de Beer, ende Dirck van Lielaer nevens het selve oortgen van wegen hare maeth, genaemp Chijne maetgen”

Het Smalle Maatje is zonder meer een aanduiding van vorm of grootte van het perceel.

Jan Aalten, eyg;	
De Bieskamp aan de Krommert	3 morgen 248 roe
Bruiker; selve	

Aar Volketse S. erven, eyg;	
De Bieskamp groot	2 morgen 298 roe
De Spikket	1 morgen 242 roe
Bruiker; Jan Aartse Schouten	

De Bieskamp is de benaming voor een stuk land waar deze oevergewassen (Cyperaceën en Juneaceën) voorkwamen. Vroeger werden de biesen gedroogd en gebruikt voor vlechtwerk. Waar veel biesen voorkwamen in het land was dit een teken van minder vruchtbaar land; drassig weiland misschien, waar de biesen bijkans niet waren uit te roeien. Vandaar de naam Bieskamp. De Krommert is een watergang langs de Zwarte- of Neerweg, thans de Peter van den Bremerweg. Hierbij zij nog opgemerkt, dat te Bunschoten zich een „Biezebos” bevindt.⁷⁾ Biesbos, Bieskamp etc., is een bekend toponiem in het lage land.

7) M. Schönfeld, a.w., bladz. 68

Wouter Janse, eyg; Zijn Hofstee en Camp aan De Blaak Bruiker; selve	145 roe
---	---------

Het Convent van Marienburg te Utrecht, eijg De Blaak Bruiker; Barend Gijsbert Post	3 morgen 410 roe
--	------------------

Willem Otten, eijg; De Blaak van Sepens	2 morgen 451 roe
--	------------------

Meerdere percelen hooi- en weiland te Soest zijn bekend onder de benaming „Blaak” of „de Blaak”, een naam, die voor sommige percelen grasland bij ouderen nog wel bekend is. Hij is vrij algemeen en duidt op een glanzend grasveld. Dus vruchtbare grond waar het gras een glanzende kleur heeft. Blaak moet hier zeer zeker niet opgevat worden als zou hier op dit grasveld linnen-goed te bleken worden gelegd. Dit was beslist niet gebruikelijk op een grasveld van die afmetingen, als bovengenoemd. Het wasgoed werd voor dit doel meestal op een grasveldje van kleinere afmetingen gelegd, op de z.g. „bleek” of „het bleekveldje” in de onmiddellijke nabijheid van de boerderij of woning.

Item	
De Spikkel van Toon Janse	3 morgen
De Hofstede en land over Brink	3 morgen 264 roe
De Steegakker	532 roe
De Buntkamp	1 morgen
Bruiker; Jan A. Schouten	

„Steeg” in Steegakker duidt op stijgen. In dit geval een hoog of hoger gelegen stuk bouwland. „Steeg” is ook een aanduiding voor een landelijke weg. In de vorige eeuw en in het begin van de 20e eeuw een gewone naam, nu opgevat als iets minderwaardigs. Onder de steedse invloed verdween het woord „steeg” voor weg te Soest. Men wilde niet meer in een steeg wonen. De Buntkamp heeft associaties met „bent” of „bentegras”, dat verband houdt met biezen, zoals in Biezenkamp. Ook hier wijst „bunt” op drassige, onvruchtbare grond. De boeren zagen niet graag dat het buntgras in hun weiland welig tierde. Het toponiem is overigens zeer verspreid in ons land.

Mevrw (?) Muylwijk, eijg; haar weiland t Konings Akkertje De Blaak Het carnelmelk kampje Bruiker; Peter Janse v Stoutenburg	14 morgen 86 roe 270 roe 3 morgen 490 roe 1 morgen 571 roe
--	---

Het „carnemelk kampje” heeft hier onze meeste aandacht. Het is onzeker

in welke richting hier gezocht moet worden om een aannemelijke verklaring te vinden voor deze plaatsnaam. Het kan zijn, dat het gras daar ter plaatse een bleke, vale kleur had, misschien een lichtelijk blauwe kleur, hetgeen zeer goed mogelijk is bij gras of dat de grond was verzuurd. Het eerste lijkt ons aannemelijker dan het laatste. Bij de naamsgeving was men in die tijd zeer visueel ingesteld en constateerde men dingen waaraan wij moderne mensen nu voorbegaan.

Gerrit Kok noe uxoris, eig;

De Nerewijn naast Grotelo

Bruiker; Jacob Isaksen

5 morgen 93 roe

Het toponiem „de Nerewijn” laat zich zonder meer zo maar niet verklaren. Allereerst zou men kunnen denken aan een laag gelegen perceel land, waar misschien dieren - in dit geval vee (koeien) - het meest verkeren of zich ophouden. Veelal een kopeind waar de grond dientengevolge vaster. Weinaker (=kopeinde) komt in Eemland wel voor. De kopeinden van een akker noemt men b.v. te Soest: wen, win, of wynakker, soms het „vaorend”, de plaats - altijd een kopeinde - waar tijdens het ploegen op de akker wordt gedraaid. Wenden is hier keren. Schönfeld - reeds eerder geciteerd - wijst er op bij namen als Wijnakker en Wijnweer, dat er sprake kan zijn van „wijn” uit „widen” = wilgen. Is dit misschien ook hier het geval?

Peter Dijkman, eig;

het Weijland naast Grotelo

Bruiker; Peter Evertse

3 morgen 142 roe

„Grotelo” in het voorafgaande reeds eerder genoemd is de benaming van een nog bestaande boerderij aan de Kerkstraat, te Soest, zij werd vroeger bewoond door de bekende boer-wethouder-raadslid Peter van den Bremer. De oude naam is echter al lang in het vergeetboek geraakt. Bijna niemand kent de oude boerderij onder die naam. De boerderij ligt aan de oostkant van de Eng met de achterzijde en bedrijfsruimte naar de maten, de wei- en hooilanden. Er moet hier direct op gewezen worden dat in vele Nederlandse geographische namen Lo, Loe, Loo, zelfs le, el en l, voorkomen en daarmee zijn samengesteld. Deze zijn niet éénzelfde woord en hebben een verschillende betekenis en afkomst. De oorspronkelijke betekenis is een open plek in het bos. Hoewel het Grotelo thans is omringd met hoge eikebomen is het zeer zeker geen open plek in een bos, dat daar wel nooit zal zijn geweest. „Lo” kan ook zijn een meer verheven plaats, gelegen bij poelen, meren, laagten en diepten. Vele lo's liggen op hoogten, heuvels, hoge zandruggen te midden van lage landen. Het laatste lijkt ons voor het Soester Grotelo het meest aannemelijk gezien zijn ligging.

Abraham Schimmel, eig;

De Biltmaat

Bruiker; selve

3 morgen 438 roe

„Bilt”, „bil” of „belt” wijst in de richting van „nieuw aangewassen” land; hier in het lage land een „kleine hoogte” of een hoger gelegen kamp dan het omringende land.

De Weduwe Cornelus Wilb. Wijnen, eig;
De Morzenmaat bij Kragtwijk 334 roe
Bruiker; selve

Hendrik Smorenborg
De Morzenmaat 1 morgen 530 roe
Bruiker; selve

Morzen, morsch, mors, mars =drassig stuk weide. Vergelijk het Duitse „marsch”=polderland, laagland.

„Kragtwijk” is een oude boerderij aan de rivier de Eem gelegen, onder de gemeente Hoogland. „Kragt”=kragge=veengrond.

Een benaming naar grootte is de hierna te noemen Vaamakker. Vaam is een lengtemaat.

Jan Gijsbertse Broek
t weijland van Ruijgert Agster de Vaamakker 3 morgen 186 roe
Bruiker; Rijk Varekamp

't Convent van Marienburg te Utrecht
't Weijland aan Bansloot 31 morgen 220 roe
De Beeremaat 1 morgen 256 roe
Bruiker; Jan Hendrik van het Klooster

Het klooster Marienburg te Soest - niet te verwarren met het in de Birkt gelegen klooster Mariënhof en hier reeds meermalen genoemd - van de Orde der Birgittijnen, werd in zijn bloeitijd rijk met landerijen begiftigd, niet alleen te Soest, maar ook ver daar buiten.

De bansloot is de scheidingssloot tussen twee gebieden. Aan de Beeremaat zit meer vast. Het is niet uitgesloten dat de naam is afkomstig van de bekende Soester familie De Beer. Een lid van deze familie kan het land in eigendom hebben gehad. Een alleszins redelijke en aannemelijke verklaring. Hoewel de naam voor een mannelijk varken „beer” is en het dier onder die naam wijd en zijd bekend staat, moet hier toch niet gedacht worden aan dit dier. Dan een derde overweging, doch die ook moeilijk is te aanvaarden, lijkt ons „beer” voor mest. Het is geen gewoonte het land en vooral een weiland te bemesten met faecaliën.

De Ervan van Reijer van Guttighoven
Bij de Smit of Maperduist 2 morgen 398 roe
Bruiker; Willem Petersen, waard

Hendrik van Logtesteyn
 Maperduist
 Van Hendrik v.d. Berg
 Van van Haverden
 De weerden
 Bruiker; selve

6 morgen 176 roe
 2 morgen
 400 roe
 3 morgen 374 roe

Rutgerus de Beer
 t Weijland bij Maperduist
 Bruiker; Peter v.d. Bremer

8 morgen 53 roe

Maperduist als naam voor een boerderij en als plaatsnaam is op zijn minst genomen bijzonder raadselachtig en allerm minst zo maar te verklaren. Hoewel met enige reserve, lijkt het ons toch niet helemaal uitgesloten, dat wij bij Maperduist aan Maupertuis moeten denken, het kasteel van die naam voorkomende in „Van den Vos Reinaerde”.

Eerst echter wat wij van het geheimzinnige Maperduist door overlevering aan de weet zijn gekomen. Oude Soester boeren hadden het in de dertiger jaren nog over Mopperduis, een legendarische kasteel- of herenboerderij, die bestaan zou hebben op de plaats waar zich op het ogenblik het Openbaar Slachthuis (Abattoir) aan de Lange Brinkweg te Soest bevindt. Wijlen Jaap Brouwer, een bekend landbouwer, alhier, wist te vertellen, dat hij van de stenen van het afgebroken Mopperduis een schuur had laten bouwen. De „moppen” (=stenen) had hij ter plaatse uit de grond gehaald. Zijn gedachten gingen uit naar stenen. Overigens heel begrijpelijk. Meer wist hij er niet van.

Eens zou Mopperduis, zo werd het genoemd - doch ook alweer van overlevering - een zomerhuis zijn geweest voor nonnen uit Amersfoort en in 1815 woning voor daglonersgezinnen. Vage, tot zeer vage, niet te verifiëren berichten.

In de begraafboeken van Soest, berustend in het Rijksarchief van Utrecht, te Utrecht, vonden wij de volgende notitie:

1791 den 11 dito (oct) Aart van 't Klooster
bijgenaamd van Mopperduijs

Mopperduis, Mopperduist kan evengoed een verbastering zijn van Moppert-huis of Mapertuus. Etymologisch gezien niet geheel onwaarschijnlijk. Het volk was hiertoe gauw geneigd als het de betekenis niet dadelijk begreep. Maar er is nog meer al berust dit uiteraard op een hypothese onzerzijds.

In het tijdschrift voor Nederlandse Kunstgeschiedenis, „Oud Holland” worden een tweetal tekeningen en een schilderij afgebeeld, die worden toegeschreven aan de schilder en tekenaar Antonie van Borssum (ook van Borssom).⁸⁾ De schilder leefde van 1629 tot 1677 en had een bijzondere voorliefde voor het landelijke Soest. Hij is een bekwaam landschapsschilder en etser in de trant van Aert van der Neer. Zijn tekeningen zijn zeer fraai en herinneren aan Rembrandt. Tot zover iets over zijn biografie.⁹⁾

Beide tekeningen en het schilderij worden beschreven in genoemd tijdschrift door J. W. Niemeijer. Hieruit citeren wij:

„een landhuis, één verdieping, met een woontoren van drie verdiepingen. Of het kleine torentje inderdaad woonvertrekken herbergt, lijkt door de grootte van de figuren aan zijn voet niet heel waarschijnlijk. Het voorname karakter, dat door de zuil en het tempelachtig aspect van het tuinpriël wel enigszins wordt gesuggereerd, vindt zijn krachtig tegenwicht in het boerse type huis, met de halve deur, de honden- en duivenhokken. Het is een oude, al wat vervallen en niet al te weidse woning.

Het huis is door de tekenaar beide malen van dezelfde hoek uit getekend, maar de omgeving is volslagen verschillend. Inplaats van de open symmetrische tuin met het beeld op de zuil en het priël is een boomrijk landschap te zien, met boven de kruinen van de beplanting links de schoorstenen van een groot gebouw, vermoedelijk eveneens een landhuis of buitenplaats. In het midden latende welk blad het vroegst te dateren is, is het evident dat de situatie in de tijd dat Van Borssum haar opnieuw opnam wel zeer gewijzigd is. Maar dat geldt dan alleen voor de naaste omgeving.”

Tot zover de beide tekeningen; dan volgt een korte beschrijving van het schilderij ¹⁰⁾:

„Het huis van de tekeningen herkent men onmiddellijk. Hetzelfde torentje, dat ook domineert op de tekeningen, maar in een landelijke omgeving met koeien en varkens. Op de voorgrond een boerin die bezig is een koe te melken.”

8) J. W. Niemeijer, „Oud Holland” nr 1. jrg LXXVII. (Amsterdam, 1962) blz. 73 en 74.

9) Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. (Leiden, 1912), Dl II kol. 215.

10) J. W. Niemeijer, a.w..

Kennelijk hebben het huis en de omgeving Van Borssum ongemeen geboeid, anders had hij hier niet tot driemaal toe aandacht aan besteed. Maar dan onze vraag? Waar mag een dergelijk groot huis te Soest dan wel gestaan hebben! Identificatie is absoluut onmogelijk. Het biedt weinig of geen houvast! Maar is het misschien het verdwenen Mopperduis of Maperduist, dat toch wel bestaan heeft? Het antwoord hierop moeten wij schuldig blijven. Geheel onmogelijk is het niet.

En als wij hieraan dan ook mogen denken, komen wij weer terecht bij de toponomie van de Reinaart. Het is toch zeer wel mogelijk en beslist wel aanvaardbaar, dat de eigenaar-bewoner van dit landhuis de weidse benaming Mapert-huis heeft gegeven, indachtig en wellicht bekend met de twee kastelen van de sluwe Reinaart.

Is. Teirlinck in zijn boek, „De toponymie van Reinaert” ¹¹⁾ noemt verschillende vormen: Malperdu, de gewone vorm in de latere volksboeken. Dan Malpertuys, Malpertuis, Manpertuus en Maperthus, Maperthuis en tenslotte de vorm Mapertuus. Hoewel de schrijfwijze in de betreffende oude legger anders is wordt deze toch wel benaderd.

In de volksmond Mopperduis, misschien een verbastering van Mopperthuis en dit op zijn beurt weer van Maperduist of Maperduis is een vrij logische gedachtengang. Eenvoudig gezegd: men begreep de vreemde naam allerminst. Als plaats- en familienaam komt de naam Duist in Eemland voor. Een gemeente van die naam werd in de 19e eeuw bij de gemeente Hoogland gevoegd. Duist is nog wel bekend en leeft voort in „Duisterweg”. Verder komt de veldnaam „duist” en/of „duis” in Eemland voor en zou betekenen: (Laaggelegen) onkruidgrasland; ook „stuifmeel”.

Voorlopig geeft Mopperduis of Maperthuis, zo men wil, zijn geheim niet prijs.

11) Is. Teirlinck, „De toponymie vande Reinaert”. (Gent. 1910-1912). bladz. 166-181.

Rutgerus de Beer	
Heijnenland	2 morgen 388 roe
Schalkbrink	5 morgen 556 roe
Het weyland van Geertrui Beer	3 morgen 186 roe
De Hofstee op de Brink	51 roe
't Land van Esvelt	5 morgen 267 roe
Bruiker; Anthony van Logtesteyn	

Heijnenland is waarschijnlijk samengesteld met de voornaam Hein. Een zelfde benaming vinden wij terug in de plaatsnamen Heindonk en Heijenoord. De samstelling is precies eender. Toch willen wij hier nog wijzen op het Duitse woord „Hain”, dat bos, woud, bosje, aanplanting betekent. Mogelijk is ook „bedijkt land” niet helemaal uitgesloten al is de samenstelling met de jongensnaam „Hein” aannemelijker.

Schalkbrink zal een perceel land zijn geweest behorende tot de z.g. „brinken”, de graslanden langs de langgerekte Brink van Soest gelegen. Integenstelling tot vele andere plaatsen heeft Soest een lange Brink. De ronde vorm komt vrij veel voor in ons land. Het naburige Baarn en Laren (N.H.) hebben beide een ronde Brink. Wanneer wij uitgaan van het adjectief (bijvoegelijk naamwoord) „schal”, dat in vele Germaanse talen voorkomt, dan zou „schalk”, de betekenis hebben van „droog”: „dor”. Juist omdat wij hier met een z.g. brink-naam te maken hebben is het niet onwaarschijnlijk, dat „schraalheid” van het land in het woord „schalk” ligt verborgen.

Peter Bosch	
De helfte van de Weerd	1 morgen 375 roe
Bruiker; selve	

Hendrik van Logtesteyn, en Gerrit Gijsbertse	
De helfte van de Weerd	1 morgen 375 roe
Bruiker; Peter Bosch	

Peter Bosch is voor de helft eigenaar van de Weerd en voor de andere helft gebruiker. „Weerd” heeft evenals in „waard” de betekenis van laagliggend land. Vergelijk hiermee de plaatsnamen: Waardenburg, Alblasserwaard etc.

Rutgerus de Beer	
Winkeland en Maat	6 morgen 26 roe
Bruiker; Gijsb. Wouterse	

Winkeland zal bepaald een stuk land zijn geweest dat op een hoek lag of een hoekige vorm had, anders is de naam niet verklaarbaar.

't Gaasbecker Gilt	
Daar Gilthuijsje gestaan heeft	40 roe
Bruiker; onbekend	

Met het vermelden van deze post wordt de rubriek „laage landen” afgesloten. Men wist blijkbaar dat dit perceel grond in eigendom toebehoorde aan het Groot Gaesbeecker Schuttersgilde van Soest, een nog steeds bestaande corporatie. De huurder van het land was onbekend. De reden hiervan was misschien, - dat de z.g. Gildslanden - er waren meer landerijen in het bezit van het Grote Gild - om de vier jaar meestal werden verhuurd aan een gildebroeder, die hiervan het waterschapbestuur niet mee in kennis zal hebben gesteld. Waar het „Giltshuijsje” heeft gestaan is onbekend.

Hierna volgen de hooggelegen landen, de bouwakkers, voornamelijk gelegen op de Eng, achter de Eng, aan de Bunt en op het Hart, de oude buurtschappen van Soest. Het eerst wordt genoemd:

’t Convent van Marrienhoeff		
te Amersfoort		
Boven de Bovenweg van ’t Langehuys	10 morgen	
Item de Akkeren	8 morgen	
Bruiker; Barend Janse		
’t Convent van Marrienhoeff		
Boven de Bovenweg	10 morgen	450 roe
Bruiker; Thomas Wantenaar		

De „Bovenweg”, meer officieel geheten „de Hoge Birksche Weg” of „Bovenbirkseweg”, is een gedeelte van de tegenwoordige Birkstraat. Het klooster Mariënhof alsmede verschillende boerderijen lagen aan deze weg. Hierbij moet worden vermeld, dat de situatie ter plaatse in de loop der tijden aanmerkelijk is veranderd. Vooral na de aanleg van de rijksstraatweg Amersfoort-Naarden in het begin van de vorige eeuw. De Bovenweg liep toen zeer grillig achter de boerderijen langs. De boerderijen lagen toentertijd met de achterzijde, die wij als de bedrijfsruimte zouden kunnen aanmerken, naar de weg toe, zodat men gemakkelijk in- en uitrijden kon. Na aanleg van de Birkstraat kwam hieraan een einde en was voor alle boerderijen een uitgang naar de nieuwe straat gemaakt. Tegenwoordig kan men dit nog zien aan de oprijlanen, die alle van de weg naar de boerderijen lopen. Een geheel andere situatie dan in de dagen toen de legger werd samengesteld.

De Heer Jacobus Doekes		
Kostverloren boven de weg	5 morgen	396 roe
Bruiker; Willem Fluit		

Een vrij veel voorkomend toponiem, dat geen nadere verklaring nodig heeft. Het loonde als het ware de moeite niet hier nog te werken. De kost was bij voorbaat al verloren. Te Jever in Oost-Friesland (Duitsland) troffen wij evenals te Soest een Kostverlorenweg aan.

Reijer Aalten kinderen		
Boven de Bovenweg	5 morgen	246 roe
’t Dammeland	2 morgen	468 roe
Bruiker; selve		

Het Dammeland kan tweeërlei betekenis hebben. Wij mogen aannemen, dat het hier hooggelegen grond betreft, daaronder wordt het vermeld. Dan zou „damme” kunnen beduiden „uitgegraven grond, opgeworpen hoogte”. Daar de grond is gelegen in de buurtschap de Birkt is het niet onmogelijk, dat het hooi- of weiland is. In het onderhavige geval zal dan bedoeld zijn een „dammert”, waarmee te Soest en naaste omtrek een oppervlakte maat wordt bedoeld. Daghmaet, daghmade, dammaat, dammert, dammet wordt in sommige lage streken van ons land nog gebruikt. Het woord is gevormd van dag en maat en daar maat, mat, mad, made, mede, miede enz. van maaïen is afgeleid en dus hooiland betekent, zo is dagmaat of dammaat een oppervlakte zo groot als één man op een dag maaïen kan.

De Wed. Joachim de Swart	
De Hofstede Heuvelendal	25 morgen
Bruiker; Gerrit Janse Bakker	

Heuvelendaal of Heuvel en Daal was gelegen aan de Hoge Birkscheweg. Het was de buitenplaats van de Amsterdamse bankier Bartolotti. Meer bekendheid kreeg het landgoed toen de, in ongunstige zin, befaamde Juffrouw Jacoba Victoria Bartolotti van den Heuvel er zich vestigde. Zij huwde in 1686 met Koenraad van Beuningen (1622-1693), meermalen burgemeester van Amsterdam en gezant te Denemarken.

Rutgerus de Beer	
Aan de Baarweg bij het heggetje	1 morgen
Bruiker; Jan Aalten	

De Wed. Willem Janse Schouten	
Aan de Baarweg bij het heggetje	1 morgen
Bruiker; Corn. Willemse Schouten	

Hoewel het hier geen boerderij- of veldnaam betreft, is de Baarweg toch wel zo interessant, dat hier aan aandacht besteed kan worden. Nog vroeger heette deze oude weg De Barenwech, ook Baarweg, Bareweg en Baarnweg. Het is de weg, die in de lengte midden over de Eng loopt en die wij kennen onder de naam van Julianalaan, Soesterengweg, Veldweg en Kolonieweg. Deze weg was toen de „heerweg”, de enige verkeersweg voor doorgaand verkeer. Over deze weg trok de jachtstoet van het Paleis Soestdijk naar de Leusderheide.

De Kerk van Soest	
Het Deurwegstuk	400 roe
Bruiker; Peter Evertse	

De benaming van dit perceel grond is vrij duidelijk. Het lag op de Eng en vermoedelijk zal er een pad of paadje in de nabijheid zijn geweest, zoals vroeger zovele paden en weggetjes over de Eng liepen waar men langs of door kon.

„Deur” moet hier gezien worden als „door(gang)”. In de nabijheid lag ook het land van:

De Diaconye Armen	
Bij Neijenberg	200 roe
Bruiker; . . .	

„Neijenberg” zal hier nieuw betekenen: de Nieuwe Berg. Het is opvallend, dat op het plateau van de Eng zovele bergnamen voorkomen. Naast Neijenberg vinden wij: Lazarusberg, Engerbergje, Honsbergen, Pisberg en het Grint-hoogt. Elke verhoging van de bodem wordt hier een „berg”. Ook in het naburige Gooi vinden wij vele „bergen”

Aan Volkert Schouten Erven	
De Hofstede en Campje	1 morgen
Aan de Bunt Baarweg-Pisberg	2 morgen
aan het paadje	400 roe
de Lange Voetenakker	400 roe
De Hofstede op 't Hochje	1 morgen
Aan de Baarweg	300 roe
den akker aan het Heggetje op de Eng	3 morgen 100 roe
boven de Kerk bij 't Boompje	500 roe
Bruiker; Jan Aartse Schouten	

De boerderij 't Hochje ('t Hoogtje) is nog wel bekend. Zij is gelegen aan de Kerkstraat. De hofstede is lang in eigendom geweest van de oude Soester familie Van Logtenstein. Op het ogenblik is in de oude boerderij een restaurant gevestigd, dat de oude naam weer in ere heeft hersteld en een uithangbord met die naam heeft laten aanbrengen. Oude Soestenaren hebben het over de boerderij 't Hoogt, als zij het over deze hofstede hebben. Overigens een goed gekozen naam want de boerderij ligt inderdaad op een hoogte.

Gerrit Kok	
de Buntkamp	1 morgen
Bruiker; Jacob Izakse	

„Bunt” in Buntkamp heeft hier de betekenis van schrale, onvruchtbare grond. De Bunt gelegen aan de zuidzijde van de Eng was inderdaad minder vruchtbaar dan het land op de hooggelegen Eng. Wanneer niet voldoende werd gemest en de waterafvoer minder goed functioneerde, dan verscheen het buntgras weer. Het land is in de bebouwing opgegaan. De Bunt veranderde in Soest-Zuid, doch de waterafvoer stelt nog altijd zijn problemen.

Gerrit Kok	
't Land van Volker aan de Bilt	1 morgen
Bruiker; Jan Gerritse Kok	

Rutgerus de Beer
De Bil
Bruiker; Geurt Peterse Roeten

450 roe

Bilt, bil, belt ook hier weer bol gelegen land, een kleine verhoging in het terrein.

Het Convent van Marrienburg	
de Veluwe	3 morgen 400 roe
De leuwekamp	3 morgen
Bij Nijeberg	1 morgen
Bruiker; Jan Hendr v T Klooster	

Voor velen is de benaming Veluwe niet onbekend. De Veluwe, deel uitmakende van de provincie Gelderland is een bekend natuurgebied. Als zodanig is de naam gemeengoed geworden voor zeer velen. Minder bekend is, althans dat mag worden verondersteld, dat er overal in ons land percelen grond zijn, bekend onder de naam Veluwe. Veluwenamen worden aangetroffen bij oude woonplaatsen. De Veluwe te Soest gelegen, ligt op de Eng (tegenwoordig de Begraafplaats van de Ned. Herv. Kerk van Soest) en lag en ligt nog betrekkelijk dicht bij de oude woonkern van Soest. Een aanwijzing voor een hoge ouderdom van dit gebied is de Oude Kerk (Ned. Herv. Kerk) van Soest. De hier bedoelde en omschreven akker lag in de onmiddellijke nabijheid van de kerk. Volgens Prof. Dr. J. A. Huisman heeft Veluwe (=Vale Ouwe) niets met „ouwe”, noch met „vale” te maken. Op de Veluwe zelf komt de naam niet voor. Duidelijk is de naam geenszins en taalkundig nog steeds een bron van discussies.¹²⁾

De leuwekamp is o.i. een verschrijving. Andere stukken vermelden de Leeuwekamp. In de vorige eeuw leefden nog nakomelingen van de familie Leeuwkamp te Soest, zodat de naam hiervan mogelijkerwijs is afkomstig.

St. Anna Gilt
De Haverweerd off Werff
Bruiker; de koster

300 roe

Peter Janse v. Stoutenburg
de Haverweerd boven
t Kort End
Bruiker; selve

1 morgen

Het oude Sint Anna- of Kleine Gild van Soest is eigenaar van de Haverweerd, ook genaamd Werff. Peter Janse van Stoutenburg heeft eveneens een stuk land in bezit, dat de Haverweerd is genaamd. Al worden beiden hier vermeld onder de hoog gelegen gronden, toch moet hier gedacht worden aan

12) De namen Betuwe en Veluwe. Lezingen gehouden voor de naamkunde-commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 15 juni 1957 te Tiel door prof. dr. C. H. Edelman, mede namens mevr. dr. A. W. Edelman-Vlam en prof. dr. J. A. Huisman. (Amsterdam. 1958)

een laag gelegen gebied; een akker waarop men haver teelde. Het land zal op de glooiingen van de Eng hebben gelegen of daaraan gegrensd hebben. De naam „werff” duidt mede op opgehoopte grond. Hierbij behoort het werkwoord „werven”, dat oorspronkelijk draaien, wenden, rondgaan betekent.

Cornelis Willemse van de Bremer	
de Helfte van de Hofstede van	
de Heer van Sevender	200 roe
de andere helfte	200 roe
Den Bremer	1 morgen 400 roe
Bruiker; selve	

Rutgerus de Beer	
aan de Holleweg bij De Bremer	1 morgen 200 roe
Bruiker; Anthony van Logtesteyn	

Het perceel grond De(n) Bremer en de familienaam Van de(n) Bremer wijzen op een relatie tussen de percelen grond en de familie van die naam. De ligging van De(n) Bremer is nog enigszins te lokaliseren. De huidige Dalweg was vroeger de Holleweg. Door bebouwing is het land en daarmee de oude naam verdwenen. De familienaam Van de(n) Bremer is blijven voortbestaan. Wat zou „De(n) Bremer” kunnen beduiden? Men zou aan „brem” kunnen denken, dus land waarop nog of lange tijd bremstruiken voorkwamen, een bekende vlinderbloemige plant (*Sarothamnus* vulg. of *scaparius*). Deze heester komt voor op zanderige gronden. Brem werd vroeger wel gebruikt als groenbemesting. Duidelijkheid laat in deze veel te wensen over. De naam is etymologisch niet direkt verklaarbaar. Aan een inwoner van de stad Bremen in Duitsland hoeft hier niet te worden gedacht. Van immigratie uit dat deel van Duitsland naar Soest is tot dus verre niets bekend.

Jan Gijsberse	
bij de Blauwe Steen	200 roe
Bruiker; selve	

In een akte van boedelscheiding opgemaakt op 2 mei 1795 wordt een perceel bouwland als „de blouwe steen” vermeld. Een onderhandse opgemaakte koopakte van 1794 vermeldt een akker als „Het Driesje op de Engh aan de Blauwe Steen”. De blauwe steen als akker- of veldnaam heeft een grote verspreiding in het Nederlandse taalgebied.¹³⁾ De akker De Blauwe Steen gelegen aan de westzijde van de Eng is in de bebouwing van het villadorp Soestdijk opgegaan. Dit gedeelte van de Eng werd het eerst aangetast door moderne villabouw. De Blauwe Steen is wellicht een gewone schei- of grenssteen geweest, die opviel door zijn blauwe kleur. Kennelijk is de naam overgegaan op de dichtstbij gelegen akker. Althans dit is zeer aannemelijk. Misschien - ook dat

13) Het toponiem Blauwe Steen in „Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven” en „de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam. (Amsterdam 1959). jrg 35. 2-3.

is nog mogelijk - was de Blauwe Steen een grensakker en werd het land als zodanig genoemd, zodat men wist waar de grensscheiding tussen de akkers verliep.

Hendrik van Logtesteyn	
't Land bij Honsbergen	400 roe
De Hofstede en verdere landen	3 morgen 400 roe
Bruiker; selve	

Gerben Cornelisse	
de helfte bij Honsberg	200 roe
Bruiker; selve	

Hendrik van Logtesteyn	
de helfte van Honsberg	200 roe
Bruiker; selve	

Hier weer het toponiem Honsberg(en), de akkers op de Eng gelegen, niet meer dan een lichte verhoging in het landschap. Naar de vorm vergeleken met de rug van een hond misschien? De Hondsrug in Drente is een zelfde benaming. Hond als landmaat is ook niet uitgesloten.¹⁴⁾ Toch moet meer gedacht worden aan „hons” als heuvel. Een duidelijke aanwijzing ligt hier reeds in het woord „berg”. Een berg op de aloude Eng is toch niets anders dan een heuvel, een lichte welving in het terrein.

Een vertrouwd beeld op de Eng waren vroeger de schaapskooien en de schapen. In het najaar werden de schapen op de Eng gejaagd, niet alleen voor het „etgreun”, de opschietende knollen, doch ook voor bemesting. Zomers daarentegen werden de schapen voor de nacht opgehokt in de schaapskooien om van daaruit 's morgens vroeg naar de heide te worden gedreven. Het toponiem 't Schaapstuk, gegeven aan een stuk bouwland op de Eng zal hieraan niet vreemd zijn.

Gerrit Gijsb. Schouten	
't Schaapstuk off weg	1 morgen 200 roe
Bruiker; selve	

De kinderen van Hendrik Jacobse	
de helfte van 2 percelen	
de Geer en Nijeberg	300 roe
Bruiker; ...	

„De Geer” als plaatsnaam wijst in de richting van de vorm van dit perceel. Een geerende akker, schuin toelopend, driekantig van vorm.

14) Hond = landmaat ter grootte van 100 roeden.

D' erven van Aart Volkerse	
't Dwarsstuk	400 roe
boven den Eigendom	400 roe
Bruiker; Jan Aarse Schouten	

De Heer Hendrikus de Hoog	
Den Schoutenkamp	3 morgen
Bruiker; Willem Geurse	

„Het Dwarsstuk” heeft geen nader commentaar. Het is genoemd naar zijn ligging. Den Eigendom waren verschillende stukken grond, die allen in eigendom toebehoorden aan de boeren, die zich aldaar hadden gevestigd in de loop der tijden. Vermoedelijk konden deze meestal kleine boeren geen rechten laten gelden op gronden op de Eng, die vroeger collectief bezit vormden.¹⁵⁾

De boerderij „De Schoutenkamp” waarnaar de huidige Schoutenkampweg is genoemd lag vermoedelijk in de buurt van deze zeer oude weg op de Bunt, nu Soest-Zuid. Waar precies is niet meer te achterhalen. Gegevens hierover ontbreken. Zelfs het oude straatnaamregister van 1851 van Soest vermeldt geen boerderij of weg van die naam. Hoogst waarschijnlijk werd de boerderij in het midden van de vorige eeuw of daarvoor reeds afgebroken. De Schoutenkamp als boerderij is uit de herinnering verdwenen.

Tot slot werden „de hoge landen”, zijnde voornamelijk bouwakkers, gesteld op 320 morgen en honderdtachtig roeden.

Een morgen, mergen was toentertijd een veel gebruikte landmaat in ons land en in Vlaanderen.

Verklaring: „zoveel land als met één span (ossen) in een morgen kan worden geploegd.

Evenwel was een morgen of mergen niet overal even groot. Een Rijnlandse morgen is: 0.851519 H.A.=600 roeden. Een Stichtse morgen en deze was in Eemland de meest voorkomende maat, was iets, doch zeer weinig - nog geen 1 m² - groter dan de Rijnlandse. Een roede of roe is ook een lengtemaat, overeenkomende met 3.5 à 4 meter. De Stichtse of Utrechtse roe was 14 voet= 3.7569 meter.

De cultuurtechniek te Soest heeft gezegevierd. Het oude boerendorp heeft zijn zo kenmerkend karakter en aanzien verloren. De bebouwing op de Eng en in het Soesterveen heeft ongekende afmetingen aangenomen. Het is nu bijna al onvoorstelbaar dat nog niet zo heel lang geleden Soest een stil landelijk dorp was, met zanderige wegen en weggetjes, waarlangs de boeren-wagens en -karren zich hotsend en botsend voortbewogen. Dit was mede de aanleiding tot het schrijven van ons relaas met als bron de oude vergeelde legger van het Heemraadschap van de Soester Eemdijk van 1757.

E. Heupers

15) W. van Iterson, „De Historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht. Deel I, Band II. (Leiden, 1932) bladz. 540 e.v..

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Beekman, A. A., „Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland voor 1795” (Den Haag, 1905), 2 delen.
- Dale, van, „Groot Woordenboek der Nederlandse Taal”. (’s Gravenhage, 1961).
- Edelman, prof. dr. C. H., Edelman-Vlam, dr. A. W. en Huisman, prof. dr. J. A. De namen Betuwe en Veluwe. Lezingen gehouden voor de naamkunde-commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. (Amsterdam, 1958).
- Edelman, prof. dr. C. H., mede namens Vlam, dr. A. W.. Over de perceelsnamen van het Nederlandse Rivierkleigebied Betuwe en Mommelerwaard. Bijdragen en Mededelingen der naamkunde-commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. No 1. (Amsterdam, 1949).
- Gijsseling, dr. M. en Blok, D. P., Studies over de oudste plaatsnamen van Holland en Utrecht. Lezingen gehouden voor de naamkunde-commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 23 mei 1959. (Amsterdam, 1959).
- Hol, dr. A. R., „De betuwe”. (Leiden, 1957).
- Iterson, W. van, „De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de Provincie Utrecht”. Diss. (Leiden, 1932).
- Schönfeld, dr. M., „Veldnamen in Nederland”. Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Nieuwe Reeks, deel 12. Nr. 1. (Amsterdam, 1950).
- Teirlinck, Is., „De Toponymie van den Reinaert”. (Gent, 1910-1912).
- Verdam, J., „Middelnederlandsch Handwoordenboek”. (’s Gravenhage, 1932).
- Vries de, dr. J., „Etymologisch Woordenboek”. (Utrecht-Antwerpen 1958).

De Opkerk te Dorestad als voorgangster van de Parochiale kerk van Sint Johannes de Doper te Wijk bij Duurstede.

dr. A. Johanna Maris,

Ruim twintig jaren her verleende de redactie van het Jaarboekje van „*Oud-Utrecht*” (1950, blz. 61) gastvrijheid aan mijn beschouwing, getiteld *De Plaats der Parochiekerk in Dorestad, in de „villa” Wijk en in de stad Wijk bij Duurstede*. Hierin betoogde ik, dat het houten kerkje, waarvan dr. H. J. Holwerda de sporen teruggevonden had op de Heul binnen de omwalling van een Frankisch „castellum”, voor een kerk met zielzorgende functie moest worden gehouden. Het kerkje op de Heul zou dan ook geen ander godshuis zijn dan de in 777 vermelde Opkerk. In 863 of niet lang erna ging het heilighdom teniet. Een nieuwe kerspelkerk verrees - wanneer is niet bekend - aan de noordzijde van de Steenstraat. Na de stichting van het stadje Wijk bij Duurstede werd een kerk binnen de veste gebouwd (begin 14de eeuw), die aan Sint Johannes de Doper werd gewijd. De parochiale rechten van de kerk aan de Steenstraat gingen over aan de kerk in de stad. Op het zogeheten Oude Kerkhof bevond zich in de late middeleeuwen een kapel, bekend als Heilige Kruiskapel, Sint Antoniuskapel of kapel op het Oude Kerkhof. De kapel werd kort voor 1590 gesloopt. In de 19de eeuw werd aldaar een begraafplaats ingericht. Ofschoon Holwerda ter plaatse van de Sint Janskerk in de stad geen opgravingen had kunnen verrichten, nam hij aan, dat deze kerk een Karolingische voorgangster had gehad. Aan het zuidelijke einde van de koopmansnederzetting zou dan een tweede kerk gestaan hebben, hetgeen door mij betwist werd.

De hervatting van de opgravingen te Wijk bij Duurstede door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort heeft tot belangrijke wijzigingen geleid van de door Holwerda gegeven voorstelling van „Nederlands eerste koopstad”. Drs. H. Halbertsma¹⁾ was zo vriendelijk mij mede te delen, dat gebleken is, dat het slot c.a. en de ommuurde stad, de Sint Janskerk inbegrepen, gesticht zijn op nieuw aangewassen grond. Langs de gehele Hoogstraat werden sporen van aanlegsteigers gevonden tot aan een punt ongeveer even noordoostelijk van het terrein de Heul. Op de Heul zelf hebben onderzoekingen onder leiding van Prof. dr. W. A. van Es uitgewe-

1) Vergel. Archeologisch Nieuws, Nieuwsbulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, 6de serie, jrg. 14 (1961), afl. 5, kol. x91. De Heer H. Halbertsma, wie ik hierbij mijn bijzondere dank betuig voor zijn uiterst waardevolle mededelingen, was zo vriendelijk te berichten, dat binnenkort in de Sint Janskerk nieuwe onderzoekingen zullen worden ingesteld vanwege de R.O.B. te Amersfoort.

zen, dat er geen sporen waren van Holwerda's „castellum”. Er werd echter wel een houten gebouwtje aangetroffen, dat een kerkje moet zijn geweest en door brand verwoest is. Aan de zuidzijde ernaast had een klokkestoel gestaan. Het kerkje stond niet op een grafveld, maar in een boog rondom strekte zich een grafveld uit. Dit alles was Karolingisch. Verderop hadden verspreid boerenwoningen van ruime omvang gestaan. Een Karolingisch grafveld werd voorts blootgelegd even buiten de Veldpoort zuidelijk van de Steenstraat. Tenslotte bleek er een grafveld uit de Romeinse tijd te zijn geweest bij de Trecht- of Trekweg. In de omgeving van het Oude Kerkhof heeft men wel enig onderzoek verricht, maar niet op de huidige begraafplaats aldaar. Wij weten dus nog niet, of de resten van de middeleeuwse kapel aanwezig zijn en of die kapel een vroeg-middeleeuwse voorganger ter plaatse heeft gehad uit de tijd na de Noormannenheerschappij.

De nieuwe opgravingen hebben alom in den lande en daarbuiten de aandacht getrokken. Het wil mij voorkomen, dat het thans het juiste tijdstip is om mijn betoog van 1950 over de historische samenhang tussen de Opkerk te Dorestad en de Sint Janskerk binnen de veste Wijk bij Duurstede opnieuw te bezien.

I. Dorestad - Wijk - Wijk bij Duurstede

Het grondgebied van het later zogeheten Wijkse gerecht of Gemene Land van Wijk bij Duurstede was gedurende de Romeinse tijd vóór de 4de eeuw nog niet door een brede stroom van het Rijswijkse gescheiden. De Rijn liep met een flinke bocht in de buurt van de later ontstane Roodvoet in noordwestelijke richting naar de „castra” te Vechten en (U)trecht en verder zeewaarts, na voor verschillende aftakkingen bij Vechten en Utrecht enz. gezorgd te hebben. Meer naar het westen toe had men de rivier de Zoel, die bij de Oude Waal (Linge bij Zoelen), waar zij het water uit de Waal ontving, haar loop begon noordwestwaarts langs Beusichem en verder in de richting van de Hollandse IJssel en van een zijarm van de Rijn ten zuiden van Utrecht. Omstreeks de 4de eeuw ontstond de Lek en werd al spoedig tot een bevaarbare stroom, welke de Rijn even beneden het ombuigingspunt verbond met de Zoel in de buurt van Zoelmond. De Zoel verwerd tot een onbeduidende streng achter de Betuwse bandijk, toen ter plaatse een doorgaande bedijking van de zuidelijke Lekoever tot stand was gekomen (begin 12de eeuw). De Rijn beneden het afsplitsingspunt van de Lek is nog eeuwenlang een voor het west-Europese handelsverkeer geschikte stroom, een „via regia”, gebleven.²⁾

Men zal het „*castrum Duristate*”, dat den Friezenkoning Radbod als steunpunt diende in zijn ongelukkige strijd tegen de Frankische hofmeier Pippijn

2) Deze en andere bijzonderheden over de vroegere gesteldheid van Rijn, Kromme Rijn, Lek en Zoel dank ik aan wijlen prof. dr. C. H. Edelman en aan ir. K. Hoeksema te Wageningen. Zie ook ir. H. Egberts, *De Bodemgesteldheid van de Betuwe. De Bodemkartering van Nederland VIII*, 1950, blz. 51. Volgens T. Vink, *De Lekstreek*, 1926, blz. 123, was er vóór de historische tijd een riviersplitsing nabij Wijk bij Duurstede, waarbinnen de Wijker kom gelegen was (= Bossenwaard); voorts noemt hij de Zoel met haar Utrechtse voortzetting de Linschotenstroom. Men zie ook Martina van Vliet, *Het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams*, 1961, Hoofdstuk I, § 1.

(689), mogen zoeken bij het splitsingspunt van Rijn en Lek, aan de Doresteedse zijde.³⁾ Dit punt bevond zich, zoals gezegd, even beneden de ombuiging van de Rijn, dus een eind meer oostelijk dan thans. Na de Noormannentijd verminderde de Rijn beneden Dorestad ten gunste van de Lek. Keizer Fredrik I Barbarossa deed in zijn hofgerecht in 1165 een uitspraak, waarbij werd toegestaan een afwatering te graven van de Rijn door de Wageningse Nude noordwaarts en bevolen werd om de dam, welke een mensenleeftijd tevoren („antiquitus”) bij of in de „villa”, genaamd „Wich”, ter kering van het hoge water in de Rijn gelegd was, op zijn plaats te laten, terwijl de dam bij Stockede of Svadeburg (Zwammerdam) mocht worden opgeruimd. Naar alle waarschijnlijkheid was de dam, waardoor de Kromme Rijn voorgoed van Rijn en Lek werd afgesneden, kort vóór 1126 gelegd in verband met de aanleg van een doorgaande bedijking van de rechteroever van Rijn en Lek en de voorgenomen ontginning van het moerassige Langbroek.⁴⁾

Eerst na de dood van de Friesenkoning Radbod (719) kon Karel Martel het Frankische gezag in deze streken voorgoed vestigen. De handelswijk Dorestad kwam tot grotere voorspoed dan tijdens het onrustige Friese bewind mogelijk was geweest. Rond 723 begiftigde de hofmeier Karel Martel aartsbisschop Willibrord en zijn clerus met koninklijk domeingood binnen en buiten het „castrum” Trecht (Utrecht) en de „villa” of het „castrum” Fethna (Vechten). Maar ook in Dorestad werd de Utrechtse bisschopszetel begunstigd. In 777 schonk Karel de Grote de Vpkirika c.a. Lodewijk de Vrome breidde in 815, toen hij de Utrechtse kerk bevestigde in al hetgeen zijn vader en zijn grootvader aan de kerk geschonken hadden, het recht van immunitet (d.i. verbod van optreden van wereldlijke gezagdragers) ten aanzien van personen, die onder het gezag en de bescherming van de kerk stonden („homines ecclesie”), uit tot diegenen dezer lieden, die te Dorestad gevestigd waren of daar met hun schepen aanlegden. Er wordt dan gesproken van de „oevers in Dorestad” („*in ripis in Dorestado*”), waarmede de handelswijk, het „emporium” Dorestad bedoeld wordt.⁵⁾ Tevens verkreeg de Utrechtse bisschopszetel het recht op een tiende van alle domein-inkomsten ter plaatse, waarbij men kan denken aan tol, munt, opbrengsten uit landerijen enz.

Weinig jaren later zag Lotharius I zich genoopt de Noorman Heriold of Harald te belenen met een gebied, waarvan ook Dorestad deel uitmaakte. Ha-

3) H. Halbertsma, *The Frisian Kingdom*, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, jrg. 15-16, 1965-1966, blz. 69, vooral blz. 71 vlg. De Heer Halbertsma wees mij erop, dat het door Fredegar vermelde „castrum Duristate” vermoedelijk een romeins „castrum” geweest is, dat zoals de meeste van dergelijke „castra” bij een splitsing van waterwegen zal hebben gestaan, in dit geval bij het afsplitsingspunt van de Lek uit de Rijn bij Dorestad. Denkelijk *Levefanum*. Vergel. J. E. Bogaers, *Castra Herculis*, Berichten van de R.O.B., jrg. 18, 1968, blz. 152 en Bild I op blz. 153.

4) Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, I, no. 448. Vergel. M. van Vliet, a.a.b., blz. 6-8. Voor de ontginning van Langbroek zie H. van der Linden, *De Cope*, 1955, blz. 100, 300 en 312.

5) Oorkondenboek Sticht Utrecht, I, nos. 48, 56 en 88. Vergel. dr. I. H. Gosses, *De oude Kern van het Bisdóm Utrecht*, Verspreide Geschriften, blz. 120 e.v. De schenking van het tiende aandeel van het domeingood zou teruggaan op een oorkonde van Pippijn de Middelste (omstr. 750). In Dorestad dacht zich Gosses het tiende deel plaatselijk afgebakend.

rald werd opgevolgd door zijn broeder Rorik, wiens heerschappij tot 857 duurde. In 863 vond de laatste aanval van Noormannen op de handelswijk plaats. De Friese kooplieden ontvluchtten de handelsnederzetting om heul te zoeken in de tamelijk grote landelijke nederzetting („villa non modica”). De aanvallers doodden daar velen en voerden anderen in gevangenschap met zich mede.⁶⁾ De „villa” was kennelijk enigmate omheind en versterkt.

De Noormannen waren het niet alleen, die Dorestad met de ondergang bedreigden. Herhaalde watervloeden teisterden de plaats. De stormvloed van 864 verzwolg het zuidoostelijke gedeelte van de koopmanswijk c.a. Het was met „Nederlands eerste koopstad” - om met Holwerda te spreken - voorgoed gedaan. Herstel van de handelsnederzetting door opschuiving in noorwestelijke richting bleek ondoenlijk. Tengevolge van het voortdurend aanslibben van de linkerrivieroever, kwam het noordwestelijke uiteinde van Dorestad steeds ongunstiger te liggen ten opzichte van de stroom. De Noorderwaard begon zich te vormen. Na het wegspoelen van het zuidoostelijke Dorestad bleef het in deze omgeving nog ettelijke eeuwen uiterst gevaarlijk. Het verdeelpunt van Rijn en Lek schoof in zuidwestelijke richting op.⁷⁾

Gelijk bekend had de Utrechtse bisschop Liudger in 850 de wijk uit Utrecht naar Wadenoyen moeten nemen. In 858 werd de Odiliënberg (Odelenberg, verkeerdelijk St. Odiliënberg) zetel van het bisdom en tenslotte Deventer. Eerst omstreeks 920 zou bisschop Balderik er met hulp van zijn vader, graaf Ricfried, in slagen om het oude Trecht te herwinnen en kon het herstel van de burcht, het kerkelijke centrum van het bisdom, een aanvang nemen. Intussen hadden Tiel en Deventer de rol van het vroegere Dorestad overgenomen. Dit kwam tot uiting in de oorkonde van koning Zwentibold van 896, waarbij hij het immunitetsrecht ten opzichte van de beschermelingen van de kerk van Utrecht, zoals dit in 815 in het diploma van Lodewijk de Vrome m.b.t. Dorestad omschreven was, uitbreidde tot Tiel en Deventer en andere plaatsen, waar de kerk gerechtigd en gegoed was („ut sicut in Dorestado in terris Sancti Martini residentibus... sic in Daventra villa et Tiale omnibusque aliis in terris et possessionibus ejusdem Trajectensis ecclesie consistentibus vel commanentibus de cetero ab exactoribus nostris non expetentur”). Een kleine dertig jaar na het herstel van de burcht Trecht als bisschopszetel, in 948, bevestigde de Duitse koning Otto I de Utrechtse kerk in al haar vroegere rechten in overeenstemming met de voorafgegane schenkingsoorkonden van koningen en keizers in de plaats, welke eens Dorstad, doch thans Wijk genaamd is, en alle overige plaatsen van daar tot aan de zee en in de aan zee gelegen streken („in villa quondam Dorstetti nunc autum Vvik nominata. .⁸⁾ Men sprak dus in de 10de eeuw in een officieel stuk van het dorp Wijk, vroeger Dorestad geheten. Het doet ons dan ook antiquarisch aan, wanneer koning Hendrik IV in het diploma van 1057, waarbij hij de vroegere oorkonden van Lodewijk de Vrome en van Zwentibold bevestigt, de zinsnede „in ripis Dorestatu” bezigt.⁹⁾

6) G. Waitz, *Annales Bertiniani auctore Hincmaro* (schooluitgave der M.G.H. Scriptores), 1883, blz. 61, op het jaar 863.

7) Deze alinea berust in hoofdzaak op vriendelijke mededeling van ir. K. Hoeksema.

8) Oorkondenboek Sticht Utrecht, I, nos. 88 en 111.

9) *Alsv.*, I, no. 218.

Dit laat zich gevoegelijk verklaren uit 's konings wens om het bisdom volledig te herstellen c.q. te handhaven in alle vroegere rechten, welke het voor de Noormannentijd had bezeten. Nauwe aansluiting bij de formuleringen van de oude diplomata kan bijdragen tot vervulling van de wens tot volledig herstel.

Men zal de kern van het landelijke kerspel Wijk moeten zoeken op het hoger gelegen oude land ten westen en noordwesten van de latere stad Wijk bij Duurstede, waar de Steenstraat en de Middelweg doorheen lopen. Reeds werd opgemerkt, dat de Kromme Rijn in het eerste kwart van de 12de eeuw werd afgedamd, een werk, dat samenhang met de aanleg van een doorgaande dijk langs de rechteroever van de Rijn en de Lek. Dit betekent, dat er bij het opgeschoven verdeelpunt van Rijn en Lek nieuw land was aangewassen. In de 13de eeuw werd op deze maagdelijke bodem de bekende vierkante verdedigingstoren (donjon) opgericht nabij de Lek.¹⁰⁾ Om de toren ontstond gaandeweg een groter geheel: het slot te Duurstede. In aansluiting tot het kasteelterrein werd het „opidum” Wijk bij Duurstede gesticht, eveneens op aangewassen bodem. Het nieuwe stadje verkreeg in 1301 stadsrechten van de heer der plaats, Gijsbrecht II van Zuylen van Abcoude. In het oudste gedeelte van de stad, van de Veldpoort tot de Arkpoort bij de Peperstraat aan de Arkgracht of Mazijk treft men de voornaamste gebouwen aan: de Sint Janskerk, het Nederhof en het stadhuis. De aan Sint Johannes de Doper gewijde kerk, zoals wij die kennen, werd door een eenvoudig kerkje voorafgegaan, dat in de onmiddellijke nabijheid heeft gestaan.^{10a)} Achter het herenhuis de Nederhoff vindt men bij de Mazijk een laat-middeleeuws torentje, overblijfsel van de vroegere huizinge. De naam Nederhoff legt verband met het hoge hof of huis, nl. het slot te Duurstede. Het huis is misschien een tijdlang bestuurszetel geweest van de heerschappij Wijk bij Duurstede. Gelijk bekend kwam bisschop David van Bourgondië in 1459 in het bezit der heerschappij. Nadat Karel V in 1528 erfheer 's Lands van Utrecht was geworden, werd hij ipso facto tevens eigenaar van de Nederhoff met het gehele daartoe behorende terrein tussen de Volderstraat (oorspr. Voirders- of Vorderstraat) en de Mazijk of Arkgracht.¹¹⁾

Opmerkelijk is de waaivormige aanleg van de Volderstraat, de Arkgracht (een gegraven water) en de wat jongere Muntstraat van het kasteel uit gezien. Mogelijk is de Volderstraat aangelegd op de oudste Lekdijk; zij loopt immers in de richting van de tegenwoordige Rijnstraat, dit wil zeggen naar de plaats van de aloude afdamming van de Kromme Rijn. Van de Volderstraat uit en de Markt gaat de Peperstraat over de Arkgracht of Mazijk, waar eens de Arkpoort stond, naar het Oever. Hier konden de schepen aanleggen. De hoek van Lek en Kromme Rijn lag omstreeks 1300 meer westwaarts; de Lekbedding kwam dicht bij de stad en het begin van de Kromme Rijn eveneens. In de loop van de 14de eeuw is het Oever binnen de stadsversterkingen ge-

10) J. G. N. Renaud, Het middeleeuwse Kasteel en de Archeologie, in Een Kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek, gedenkboek A. E. van Giffen, 1947, blz. 436-438. Zie ook noot 1.

10a) Mededeling van drs. H. Halbertsma.

11) Rijksarchief Utrecht, rechterlijke archieven, inv. nos. 348* en 373 (van 1542 en 1536).

trokken. Het begin van de Kromme Rijn werd vergraven tot stadsbuiten-gracht. Aan de Lekzijde werd de stadswal tegelijk bandijk. Op de kaart van Jacob van Deventer van de stad Wijk bij Duurstede (1560) kan men deze toestand waarnemen. Heden ten dage verlaat de Kromme Rijn de rivier de Rijn/Lek een weinig meer stroomopwaarts van de stad en wordt het water ingelaten door een sluis.

II. Wereldlijke en kerkelijke rechten te Wijk bij Duurstede

Voordat bisschop David van Bourgondië de heerschappij Wijk bij Duurstede met zijn wereldlijke gebied verenigde (1459), was zij een op zich zelf staande mogendheid in het klein. Zij dankte haar ontstaan aan de omstandigheid, dat de hof te Wijk c.a. erfelijk in leen werd uitgegeven. De oudste heren waren vermoedelijk leden van een zich „van Wijk” noemend geslacht. Later volgden leden van de tak-Abcoude van het geslacht „van Zuylen”, van wie Zwerder I van Zuylen, heer van Abcoude, zoon van Gijsbrecht en Henrica van Abcoude, de eerste heer van Wijk is geweest.¹²⁾

Aanvankelijk was de Wijkse hof koningsgoed. Otto III schonk de hof samen met andere goederen aan de Keulse aartsbisschop Heribert in 1001. De kerkvorst bestemde het gegevene voor de dotatie van een abdij, welke te Deutz aan de Rijn tegenover Keulen zou worden opgericht. De nieuwe abdij erlangde voor haar hof te Wijk met alles, wat daaronder behoorde, immuniteit met hoogheerlijke rechten. De voogdij hierover stond ter beschikking van de aartsbisschop.¹³⁾ In 1256 kocht graaf Otto II van Gelre en Zutphen onder meer van de Deutzer abdij de hof te Wijk en gaf deze in leen uit. Het leengoed wordt in de acte van verlei d.d. 1 april 1388 van Willem van Gulik, hertog van Gelre en graaf van Zutphen, voor heer Willem van Abcoude omschreven als volgt: „*dat huys tot Duersteden, die heerscapp van Wijck ende die poert van Wijck mit den gerichtten, hoghe ende leghe, ende mit allen hoeren toebehoeren ende mit hoeren rechte, alsoe als sy ghelegghen sijn, ende mit allen vesten, die dair nu aen sijn ende die men hiernamaels dair ain maken sal*”.

Terzelfder tijd beleende de hertog heer Willem van Abcoude met „*den weert, die geheheyten is Roetevoet, den aude mit den nyen, ghelegen boven den arcke tot Wijck, ende die weert, die gelegghen is boven Ravenswade ende gehey-*

12) Zie voor de heren van Wijk bij Duurstede uit het geslacht Van Zuylen dr. H. Obreen, *La Maison de Zuylen dans l'histoire des Pays-Bas*, I, Les van Zuylen seigneurs d'Abcoude, Gaesbeeck, Wijk, Putten, Strijen etc., 1933. Voorts R. A. Utrecht, handschr. dr. C. Booth, *Genealogieën* (langwerpige boekjes), 301, 1033 en 1301.

13) Th. J. Lacomblet, *Niederrheinisches Urkundenbuch*, I, no. 153 en Oorkondenboek Sticht Utrecht, I, no. 172. Lacomblet *Die Benedictiner-Abtei zu Deutz*, in *Archiv für die Geschichte des Niederrheins*, V, 1866, blz. 253 e.v., alw. op blz. 276: (12de eeuw) „*Nemo ibi jure fori placitare vel judicare debet preter abbatem Tuiciensem et ejus villicum. Coloniensis archiepiscopus noster ibi est advocatus, preter eum nullus...* Viginti libras pro mutacione villicationis abbati aliquando vidimus dari” (niemand behoort daar, d.w.z. te Wijk, de wereldlijke rechtspleging uit te oefenen noch recht te doen behalve de abt van Deutz en diens meier. Onze aartsbisschop van Keulen is daar voogd, behalve hem niemand... Wij vinden, dat er somtijds 20 pond aan de abt gegeven werd voor de overgang van de „villicatio”, de hof te Wijk, voorzover bestuurd door de „villicus” of meier, op een nieuwe gerechtigde.

ten is des Greven weert, ende mit anders allen hoeren toebehoeren ende aenvalle".¹⁴⁾

Wat men precies onder de „arcke" te Wijk mag verstaan, laat zich niet gemakkelijk raden. Het zou een sluisje kunnen zijn om rivierwater in te laten in de stadsbuitengracht naast de plaats van de Walpoortmolen; maar ark, Lat. arcus, heeft de algemene betekenis van boog, kromming, en kan zeer wel iets anders beduiden. De beide „weerden" waren uit het Gelderse domein afkomstig: de Gelderse vorst had de stroomhoogheid.

De leenomschrijving omvat géén rechten van kerkelijke aard, zoals collatie-rechten. De Deutzer abdij heeft dan ook in Wijk generlei rechten met betrekking tot de kerk, de kerkelijke bediening of de tienden gehad. Van collatie-rechten is evenmin sprake, wanneer Johan II, graaf van Bentheim, zijn vrouw Mechteld en zijn zoons Simon en Otto 15 april 1328 aan de bisschop van Utrecht zijn rechten ten aanzien van een groot aantal goederen overdoet, welke Zweder II van Abcoude in leen hield, waaronder het „castrum in Duersteden".¹⁵⁾ Hoe het „castrum" Bentheims leengoed kon zijn, terwijl „dat huys tot Duersteden" Gelders leengoed was, laat zich misschien aldus verklaren, dat een bepaalde versterkte aanbouw op het kasteelterrein, wel te onderscheiden van „dat huys", door de heer op eigen kosten was gesticht en vervolgens tot een leengoed gemaakt was, dat in 1328 van de graaf van Bentheim in leen werd gehouden. Was het „castrum" de vierkante toren (donjon)?

Gijsbrecht III, heer van Wijk, wist zich invloed op kerkelijk gebied te verzekeren door in de kerk van Sint Johannes de Doper in de stad Wijk bij Duurstede een kapittel van tien kanunniken op te richten (28 mei 1365). De heer behield zich de collatie der kanunniksprebenden voor; de kanunniken kregen het recht hun eigen deken te verkiezen. In 1399 werd het pastoorsbeneficie bij het kapittel ingelijfd. Nu was de proost van het kapittel van Oudmunster (Sint Salvator) te Utrecht kerk- en tiendheer in het kerspel van Wijk. Men trof daarom de volgende regeling: de proost van Oudmunster en de heer van de heerschappij van Wijk zouden ieder een kanunnik nomineren tot het cureit- of pastoorsambt, waarna de proost, die tevens aartsdiaken was, aan de twee genomineerden brieven van institutie tot het cureitschap zou verlenen.¹⁶⁾ Naderhand merkt men niets meer van twee kanunniken-pastors. Het kapittel beurt dan zelf de pastorie-inkomsten of „cuerrenthen", terwijl een gesalarieerde kapelaan de zielzorg behartigt.

Behalve in het kerspel Wijk bij Duurstede, waar hij kerk- en tiendheer was,¹⁷⁾

14) Oorkondenboek Sticht Utrecht, III, no. 1388. Mr. S. Muller Fz. e.a., Regesten van het archief der Bisschoppen van Utrecht, no. 1114. Vergel. Register op de Leenaktenboeken van het Vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen. Leenen buiten Gelderland, uitg. Ver. „Gelre" 1912, nos. 1 en 1a, beleningen van 1340-1427.

15) Mr. S. Muller Fz., Regesten van het archief der Bisschoppen ..., no. 573. Dr. J. W. Berkelbach van der Sprenkel, Regesten van Oorkonden betreffende de Bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340, uitg. Hist. Gen. 1937, reg. no. 816.

16) Rijksarchief Utrecht, archieven der kleine kapittelen en kloosters, inv. nos. 6, 7 en 9 fol. 19. De oprichtingsdatum van het kapittel in de Sint Janskerk te Wijk b. D. in mr. R. Fruin, Rechtsbronnen van de kleine Steden van het Nedersticht, II, 1897, blz. 165, CLIX.

17) Rijksarchief Utrecht, archief van het kapittel van Oudmunster, inv. no. 1846, I. eerste blad e.v., onder „De bonis prepositure" (goederen van de proostdij, c. 1380) vindt men tienden onder Wijk b.D., Rijswijk, Maurik. Echteld en IJzendoorn. De om-

had de proost van Oudmunster in vele andere parochiën soortgelijke rechten. Bijvoorbeeld te Rijswijk (Sint Maartenskerk), Maurik (Sint Maartenskerk), Echteld (kerk van Sint Johannes de Doper) en Eck.¹⁸⁾ In 1139 had de Utrechtse bisschop Andries van Kuik aan Oudmunster het recht toegekend op de novale tienden van de gronden (hoofdzakelijk komgronden) tussen Maurik ten oosten, Ravenswaai ten westen Rijswijk ten noorden en Zoelen ten zuiden.¹⁹⁾ De proost van Oudmunster was derhalve kerk- en tiendheer in de streek ten oosten van de Zoel alsook te Wijk (bij Duurstede). De oude samenhang van dit door de Lek in tweeën gedeelde gebied is op kerkelijk terrein zichtbaar gebleven. De vraag laat zich stellen, hoe Oudmunster aan de kerk- en tiendheerlijke rechten te Wijk c.a. gekomen is.

III. De goederenlijst van de kerk van Utrecht en de schenkingsoorkonde van 777

De kapittelen van de Domkerk (Sint Maarten) en van Oudmunster (Sint Salvator) waren de twee oudste der vijf zogeheten „ecclesiën” of kanunniken-colleges in de bisschopsstad Utrecht. Met de bisschop aan het hoofd hadden zij het genot van de goederen en inkomsten van „Sint Maarten”, d.w.z. de kerk van Utrecht of juister: het bisdom Utrecht. In de 10de eeuw kwam het tot een scheiding van goederen tussen de bisschop, het kapittel van Sint Maarten (Dom) en Sint Salvator (Oudmunster). De bestanddelen van het nog ongescheiden vermogen van „Sint Maarten” kan men voor een belangrijk deel aantreffen in de goederenlijst, waarvoor gegevens waren ontleend aan eigendomstitels uit de 8ste en de 9de eeuw. De lijst („*commemoratio de rebus Sancti Martini Trajectensis ecclesie*”) werd vermoedelijk aangelegd om de rechten van de Utrechtse kerk vast te leggen in de plaatsen en streken, waar

schrijving der tienden te Wijk b.D. luidt als volgt: „Item decima in Wijce major et minuta, que distinguitur in octo partes vulgariter dictas *bloec*, quarum prima vocatur *Melwije*, secunda *Noerderweerd*, tercia *Weimaet*, quarta de *Hoenside*, quinta *die Engtiende*, sexta *dat Myddelbroeck*, septima *Dwerdijcvelt*, octava *Wykerwerd*” (waarvan Sweder heer van Gaesbeeck lijfpachter was)... Item est ibi etiam alia decima, que vocatur *Lotervelt*, que etiam ad prepositum unacum decimis antedictis pertinere deberet sed dominus de Abcoude, ut dicitur, se illam tenere a domino Trajectensi in feodum”. Dit wil zeggen, dat de proost van Oudmunster grove en smalle tienden bezat, gelegen in 8 blokken, waarvan de lijfpacht toekwam aan Sweder heer van Gaesbeeck, terwijl de proost ook gerechtigd meende te zijn tot de tiend van het Leuterveld. De heer van Abcoude beweerde evenwel, dat hij de laatste tiend van de bisschop in leen hield. In de door dr. K. Heeringa uitgegeven Rekeningen van het Bisdom Utrecht, I, 2, blz. 782-839 passim komen grove en smalle tienden van het Leuterveld onder de bisdomstienden voor. Een paar eeuwen later behoorden deze tot de Oudmunstertienden, vergel. archief kapittel van Oudmunster, inv. no. 726.

18) De proost van Oudmunster beleent 14 febr. 1500 Jaspar, heer van Culemborg, met „die thienden ende die kerckgift van Mouderrick ende van Ecke”, zie R.A. Gelderland, archief der heren en graven van Culemborg, inv. no. 5479, reg. no. 2674. De verpandingskohieren van 1650 in het archief der Staten van het Nijm. Kwartier vermelden o.m. de Oude Munsters tienden onder *Rijswijk* en de tiend van de „Praesdie van Oltmunster” onder *Echteld*. De Gelderse landdag stond 26 april 1714 aan de ontvanger der gebeneficieerde goederen van de Provincie Utrecht toe om volgens resolutie van de Staten van Utrecht te verkopen: 9 blokken tienden van Oudmunster te *Maurik*, $7\frac{1}{2}$ morgen ald. genaamd de Proostacker, 10 blokken tienden in *Echteld* en *Meel* en 7 blokken tienden in *Izendoorn*. Voor de Rijswijkse tienden vergel. Oorkondenboek Sticht Utrecht, II, nos. 917 en 918. Voor de patroonheiligen: dr. H. J. Kok, Enige Patrocinia in het middeleeuwse Bisdom Utrecht, 1958, blz. 51 en 106.

19) Oorkondenboek Sticht Utrecht, I, no. 375.

de Noormannen hadden geheerst.²⁰⁾ Wij zagen al, dat de Duitse koning in 948 de Utrechtse kerk bevestigde in alle rechten, door haar tevoren bezeten in de „villa” Wijk, voorheen Dorestad, en de streek vandaar tot aan de zee en in de kuststreken. Na 948 zijn er aan de goederenlijst („commemoratio”) nog een aantal optekeningen toegevoegd.

De eerste drie posten op de goederenlijst betreffen Dorestad c.a. en Rijswijk. Te Rijswijk heeft „Sint Maarten” het land, dat gewoonlijk Rec (waarschijnlijk: Ret, d.w.z. Riet?) genoemd wordt en tussen de Holanwehg en Fengrinahusonham ligt, en de kerk met bijbehorende landerijen en drie hoeven (mansi). Opgemerkt moge worden, dat er onder Maurik een Hoolweg voorkomt, welke de Broek- en de Perkstraat verbindt en vroeger de scheiding vormde tussen twee tiendblokken van de proosdij van Oudmunster.

De tekst van de post, waarmede de goederenlijst begint, luidt in vertaling aldus (vergel. Jaarboekje 1950, blz. 68 noot 3): *„de kerk, geheten de Opkerk, in Dorestad met alle toebehoren, landerijen, weiden, hooilanden, wateren en waterlopen, visserijen, dit alles, met de waard bij de kerk is van de Heilige Maarten, overal in het rond tussen Rijn en Lek, alsook de waard bij Beusichem, meer naar de buurschap Rijswijk toe, dit alles is van de Heilige Maarten. Van de voorgenoemde „vicus” (Dorestad) is een aandeel ter grootte van één tiende in alles van de Heilige Maarten”* („In Dorstado ecclesia, que vocatur Up-chririca, cum omnibus apendiciis, terris, pratis, pascuis, aquis aquarumve decursibus, piscationibus, omnia hec, cum insula, que jacet juxta ecclesiam, Sancti Martini, circumquaque inter Renum et Loccham, et insulam (vierde i.pl.v. eerste naamval) quoque juxta Buosinhem, que propior ville Risuuc, hec omnia Sancti Martini. De vico etiam supra nominato (d.i. Dorestado) decima pars Sancti Martini in omnibus rebus”).

De samenstellers van de goederenlijst konden gebruik maken van de oorkondenschat der toenmalige Utrechtse kerk. Een gedeelte ervan bleef in afschrift voor ons bewaard. Mr. S. Muller Fz sprak van het „*cartularium Radbodi*”, het oorkondenboek van Radbod, bisschop van Utrecht in de jaren 899-917. Hiertoe behoren, behalve de goederenlijst zelf, onder andere de teksten van de diploma's van Lodewijk de Vrome van 18 maart 815 en van Zwentibold van 24 juni 896, waarin sprake is van het recht van immuniteit voor de lieden der Utrechtse kerk, wanneer zij waren aanvoerden op de oever van Dorestad, en van het tiende aandeel van alle domein-inkomsten aldaar. Tot het cartularium van bisschop Radbod kan men ook de schenkingsoorkonde van Karel de Grote van 8 juni 777 rekenen. Bij deze oorkonde begiftigde de koning der Franken en Longobarden de priester Albricus, destijds bestuurder van de Sint Maartenskerk in het Oude Trecht, 1°. met goederen en rechten, welke door graaf Wigger (Vuiggerus comes) in leen gehouden werden en te Leusden gelegen waren, met vier foreesten ter weerszijden van de Eem, en 2°. met de Opkerk (*Vpkirika, Ubkirica*), gebouwd te Dorestad, met honderd roeden grond er rond om heen, alsmede het „*ripaticum*” (oeverrecht) aan de Lek en een

20) Alsv., I. no. 49. M. Gysseling en A. C. F. Koch, *Diplomata Belgica*, no. 195. D. P. Blok, Het Goederenregister van de St.-Maartenskerk te Utrecht, in *Mededelingen van de Ver. voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, 33ste jrg., 1957, blz. 89.

waard bij de (Op-)kerk aan de oostzijde gelegen tussen Rijn en Lek. Het onder 2°. vermelde kan men in gewijzigde bewoordingen terug vinden in de goederenlijst van Sint Maarten.²¹⁾

Bij mijn weergave van de inhoud van de oorkonde volg ik de opvatting van mr. S. Muller Fz bij zijn uitgave in *Het Oudste Cartularium van het Sticht Utrecht* (1892), no. 8, en van dr. G. Brom, „*Regesten van Oorkonden betreffende het Sticht Utrecht*” I (1908), no. 43, waarbij ik „insula” niet door „eiland”, maar door het meer juiste „waard” vertaal. Aangezien de tekst niet feilloos is overgeleverd en weinig herinnert aan klassiek Latijn, heeft de uitlegging nogal wat moeilijkheden gegeven. Om dit te verduidelijken laat ik een gedeelte van de latijnse tekst volgen: „Carolus, gratia Dei rex Francorum et Longabardorum... Igitur compertum sit omnium fidelium nostrorum magnitudini, qualiter donamus ad basilicam Sancti Martini, que est constructa Trajecto Veteri subtus Dorestato, ubi venerabilis vir Albricus, presbiter atque electus rector, preesse videtur, hoc est villa nuncupante Lisiduna (volgen de goederen en rechten te Leusden enz.)... Similiter donamus ad ecclesiam Sancti Martini que est super Dorestad constructa et appellatur Vpkirika de omnique parte centum perticas de terra, ut omni tempore predicta basilica spacium terre centum perticas habere debeat, et cum ripaticum illum super Lokkia et insulam illam prope ipsam aecclesiam ad partem orientalem inter Hrenum et Lokkiam”. Letterlijk vertaald: „Karel, bij de gratie Gods, koning der Franken en Longobarden... Derhalve zij ter kennis gebracht van de menigte onzer getrouwen, hoe wij aan de basiliek van Sint Maarten, welke in het Oude Trecht gebouwd is, waar de eerwaarde man Alberic, priester en gekozen bestuurder („rector”), geacht wordt aan het hoofd te staan, schenken... (volgen de rechten en goederen in de „villa” genaamd Leusden enz.)... Op gelijke wijze geven wij aan de kerk van Sint Maarten de zogenaamde Opkerk (Vpkirika), welke te Dorestad gebouwd is, en honderd roeden aan grond er rond om heen, dewijl de voorgenoemde basiliek ten allen tijde een terrein van honderd roeden behoort te hebben, en daarbij („et cum”) het oeverrecht („ripaticum illum”) aan de Lek en de waard nabij de kerk aan de oostzijde tussen Rijn en Lek”.²²⁾

Waar nu de goederenlijst van de kerk van Utrecht geen twijfel laat aan het feit, dat de Opkerk te Dorestad aan „Sint Maarten” toebehoort, moet de Opkerk in de oorkonde van 777 het voorwerp van schenking zijn aan de kerk of basiliek van Sint Maarten in het Oude Trecht en evenzo de honderd

21) Oorkondenboek Sticht Utrecht, I, no. 48. Diplomata Belgica, no. 178. Zie ook Joannes de Beka et Wilhelmus Heda, De Episcopis Ultrajectinis, recogniti... ab Arn. Buchelio, 1643, blz. 41. Vergel. dr. A. C. Bouman in *Nederlandsch Archiefblad*, 28ste jrg., 1919/1920, blz. 99, oorkonde no. 6 met beschouwing, en dr. I. H. Gossens, *De oude Kern van het Bisdom Utrecht*, Verspreide Geschriften, 1946, blz. 119. Voorts: mr. J. W. C. van Campen, *Handel en Nijverheid te Dorestad en Trajectum in de Frankische Tijd*, Jaarboekje „Oud-Utrecht”, 1959, blz. 40-42, en M. van Vliet, a.a.b., blz. 324-330 met de noten.

22) „et cum ripaticum illum” geef ik weer: „en daarbij het oeverrecht”. M.i. heeft de oorkondeschrijver van Karel de Grote op de palts te Nijmegen de woorden „et cum” in strijd met het klassieke Latijn gebezigd voor „en mede”. Mede is een bijwoord; dit verklaart het gebruik van de accusatief na „cum”. „Ripaticum illum” en „insulam illam” staan in de 4de naamval als lijdend voorwerp bij „donamus”, „schenken wij”, „geven wij”.

(vierkante) roeden om de Opkerk en verder het oeverrecht of „ripaticus” (het woord staat in de vierde naamvall!) en de waard ten oosten van de Opkerk. Dr. A. C. Bouman, een der bewerkers van het eerste deel van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, was de opvatting toegedaan, dat het zinsdeel „que est super Dorestad constructa et appellatur Vpkirika” een van het voorafgaande afhankelijke bijzijn was. Hij vertaalde dus: „... geven wij aan de kerk van Sint Maarten, welke te Dorestad gebouwd is en in de volksmond Opkerk wordt genoemd, honderd roeden aan grond rond om deze kerk” enz. Om zijn weergave aannemelijk te maken, nam hij aan, dat omstreeks 777 de stand van zaken aldus was, „dat er twee aan St. Maarten gewijde kerken bestonden, waarvan de grootste, te Utrecht, zeker de moederkerk was.” De dochterkerk was, naar Bouman op grond van de aan deze gedane schenking betoogt, toentertijd zelfstandig, maar zou na 777 aan de Dom te Utrecht gekomen zijn, gezien haar vermelding op de goederenlijst van de Sint Maartenskerk te Utrecht. Een zinswending in de trant van „que(=quae) est super Dorestad constructa... Vpkirika” komt evenwel vaker voor in oorkonden uit de vroege middeleeuwen. Hier komt bij, dat in Boumans weergave er geen rekening mede wordt gehouden, dat er achter Vpkirika volgt „de omnique parte...”, d.w.z. „en aan alle kanten...” („en er rond om heen...”). Het voegwoord „en” (in het Latijn „-que”) wijst erop, dat zowel de Opkerk als de honderd(vierkante) roeden er om heen objecten van schenking waren. Dr. Bouman heeft opgemerkt, dat uit de omstandigheid, dat de kerk te Dorestad in de volksmond „Opkerk” heette, kan worden opgemaakt, dat deze kerk reeds enige tijd bestond, voordat de schenkingshandeling van Karel de Grote plaats had. Dit maakt het mijns inziens onaanneemelijk, dat eerst in 777 aan de Opkerk een terrein van honderd vierkante roeden er rond om heen zou zijn gegeven. Kerkgebouw en kerkhof behoorden bijeen en werden tezamen in 777 aan de Utrechtse kerk overgegeven.

Het is al een halve eeuw geleden, dat dr. Bouman zijn beschouwing naar aanleiding van de oorkonde van 777 in het licht gaf. Het zou niet nodig zijn daar thans op in te gaan, ware het niet, dat dr. Martina van Vliet zich in haar bekende proefschrift *Het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams* (1961) een voorstandster van Boumans tekstopvatting betoont. Maar zij schrijft ook: „Welke vertaling van onze oorkonde men ook volgt, in beide gevallen (d.w.z. van Bouman en de hem volgende dr. R. R. Post enerzijds en anderzijds mr. S. Muller Fz, dr. G. Brom en dr. I. H. Gosses) wordt Albricus, de in Trecht zetelende opvolger van Willibrord en bestuurder der Utrechtse Maartenskerk, aangewezen als beheerder van de geschonken goederen. In de oudste goederenlijst van de Maartenskerk (777-866, Oorkondenboek Sticht Utrecht, nr. 49) komt de Upkirica dan ook als schenking voor: direct of indirect kwamen derhalve in 777 de ... „ripaticum” en „insula” in het bezit van de Utrechtse bisschopszetel”.

Karel de Grote voegde aan de schenkingshandeling van 8 juni 777 de bepaling toe, dat de priester Alberik of zijn opvolgers in het bestuur van de Sint Maartensbasiliek in het Oude Trecht (Utrecht) de geschonken goederen („predicta loca”, men denke aan Frans „localités”, onroerende goederen) ten

behoefte van de Utrechtse kerk zouden hebben, houden, beheren, besturen en erover beschikken en ermede handelen naar eigen goeddunken. Voorts verkreeg de Utrechtse kerk immuniteitsrecht met betrekking tot al het geschonkene. Het is dan ook buiten kijf, dat de bisschopszetel van Utrecht (Sint Maarten) eigenaresse werd van alles, wat de Frankische koning in 777 te Leusden en Dorestad uit het koninklijke domein overgaf, dus ook van de Opkerk c.a. Het wegschenken van een kerk („ecclesia”) betrof in de vroege middeleeuwen niet slechts het kerkgebouw en de grond, maar eveneens het recht om de kerk voor de eredienst in orde te maken en te laten bedienen, en voorts de goederen en inkomsten te beheren en te genieten, welke met de kerk verbonden waren, onder verplichting voor het levensonderhoud van de geestelijke en verdere bedienaren van de kerk en de instandhouding van het kerkgebouw enz. zorg te dragen. Na de Noormannentijd herkreëg de kerk van Utrecht haar vroegere rechten. Dat wil zeggen, dat het bisdom kon beschikken over de kerkelijke rechten en de tienden in het kerspel Wijk, voorheen Dorestad. Tengevolge van de scheiding van goederen, welke zich voltrok tussen de bisschop enerzijds en de geestelijke heren van de kapittelkerken van Sint Maarten (Domkerk) en Sint Salvator (Oudmunster), kon na de 10de eeuw de proost van Oudmunster optreden als kerkheer en tiendheer in het kerspel Wijk. Met andere woorden: de proost was in het bezit van het patronaatsrecht (jus patronatus).

Legt men de teksten van de goederenlijst van Sint Maarten en van het diploma van 777 naast elkaar, dan ontwaart men, dat de Opkerk op de goederenlijst „in” Dorestad stond, maar in het diploma „super” Dorestad. Dr. I. H. Gosses stelde de Sint Maartenskerk in het Oude Trecht „subtus” (variant „subter”), d.i. beneden, Dorestad met haar eigen kerkelijke bestuurskring naast de Opkerk, welke boven Dorestad („super D.”) was gebouwd, eveneens met haar eigen kerkelijke bestuurskring. Hij vermoedde, dat de „parochie” Dorestad afgescheiden was van de enige parochie, welke het bisdom bezat, toen daaromheen nog zendingsgebied lag, namelijk de parochie van de kathedrale kerk van Utrecht. Nu geeft de goederenlijst van Sint Maarten in plaats van „super” Dorestad: „in” Dorestad. Volgens het Glossarium van Ducange (uitgave van 1886) in voce „super”, 3, kwam dit woord in vroeg-middeleeuwse teksten voor in de betekenis van „prope”, „juxta”, d.w.z. in de nabijheid van, in dezelfde zin als Frans „sur”. Hiermede vervalt de noodzaak om de Opkerk aan het zuidoostelijke einde van Dorestad, bovenstrooms, te plaatsen. Uit de benaming Upkirica, Opkerk, kan blijken, dat dit kerkgebouw op een hoogte stond, hetzij een natuurlijke heuvel, hetzij een opgehoogd stuk grond of een terp. Dat het gebouw in de wandeling „bovenkerk” zou zijn genoemd in tegenstelling tot de beneden Dorestad gelegen Sint Maartenskerk te Utrecht, lijkt mij minder waarschijnlijk, aangezien zulke toenamen in den regel door de omwonenden gegeven worden, die allereerst aan plaatselijke eigenaardigheden denken.

Tezamen met de Opkerk en bijbehorend terrein verkreeg de Utrechtse bisschopszetel in 777 de „ripaticus” (het oeverrecht) aan de Lek en de waard („insula”) bij de kerk aan de oostkant tussen Rijn en Lek. De meest gangbare betekenis van „ripaticus” (mannelijk) of „ripaticum” (onzijdig) is heffing,

geïnd op de rivieroever, zoals bijv. van schepen, welke koopwaar aanvoeren of met nieuwe lading afvaren. In het algemeen wijst de term „ripaticus/ripaticum” op een recht met betrekking tot een rivieroever en wel de oever van een stroom, welke het karakter draagt van een „via regia”, een koninklijke stroom, waar de koopvaart gebruik van maakt. Blijkens de „definitio regalium” (opsomming van regaliën) van keizer Frederik I van 1158 (Feudorum libri, lib. II, tit. LVI), waarin het heet: „... viae publicae, flumina navigabilia et ex quibus fiunt navigabilia, portus, ripatica, vectigalia, quae vulgo dicuntur telonia...” (... openbare wegen, bevaarbare stromen en daardoor gevoede vaarwateren, havens, „ripatica” oftewel oeverrechten, tollen...), dient men het oeverrecht wel te onderscheiden van een tol. Een „ripaticus/ripaticum” is kennelijk geen rivier- of landtol. Het belang van de verkrijging van het oeverrecht aan de Lek voor de Utrechtse kerk zal men hierin mogen zien, dat zich aan de zuidzijde van de Lek de „vicus” of „wik”(=wijk) Rijswijk begon te ontwikkelen, een plaats, waar goederen uit schepen konden worden overgeslagen voor vervoer van de Lek en de Rijn door de Betuwe naar de Waal of omgekeerd op de wijze, als bekend is van het meer oostelijk gelegen Randwijk (Renwijk). De „vicus” Rijswijk heeft zich echter niet tot een koopmansnederzetting van enige betekenis ontwikkeld. Wel treft men hier, evenals bij Randwijk, later een veer aan.²³⁾

Het is opmerkenswaard, dat de goederenlijst van Sint Maarten van het oeverrecht geen melding maakt. Er komt op deze lijst wel een waard voor, gelegen bij Beusichem, meer naar Rijswijk toe. Dit zou - alhoewel aan de rechteroever van de Lek liggend - de polder (geheel of ten dele) Bossenwaard kunnen zijn, welke tot de heerschappij van Wijk bij Duurstede heeft behoord.

Over de waard bij de kerk aan de oostzijde tussen Rijn en Lek straks nader.

IV. Het kerkje op de Heul en de kerk op het Oude Kerkhof

Holwerda's kerkgebouwtje op de Heul werd, gelijk wij zagen, tijdens de opgravingen onder leiding van Prof. Van Es herontdekt, doch bleek niet binnen het „pomerium” van een Frankisch „castellum” te staan en evenmin op een grafveld, zoals dr. Holwerda meende. Het kerkje stond op een open ruimte met ernaast aan de zuidzijde een klokkestoel, terwijl zich in een boog om het kerkterrein heen een grafveld bleek uit te strekken. Verderop werden resten van ruime boerenwoningen c.a. aangetroffen. Dit alles was uit de Karolingische tijd. De klokkestoel wijst erop, dat het kerkje een parochiale bestemming had; terwijl de gehele aanleg doet vermoeden, dat het gebouw voor dit doel opzettelijk was gesticht. Dicht bij de stad Wijk bij Duurstede, even buiten de Veldpoort werd nog een Karolingische begraafplaats gevonden zonder kerkje.

Het houten, door brand verwoeste kerkgebouwtje op de Heul zal - gelet op

23) Tot voor kort drukte men de Feudorum libri af achter het Corpus Juris; ik gebruikte de „editio stereotypa”, 14de druk, 1872, pars tertia.

Voor „wik” - of „wijk” - nederzettingen, zie Walthar Vogel, Wik-orte und Wikingen. Eine Studie zu den Anfängen des germanischen Städtewesens, in Hansische Geschichtsblätter, 60ste jrg. 1935, blz. 5. Voor Randwijk: Rijnwijk-Randwijk en het ontstaan van Nieuw-Wageningen, in Bijdragen en Med. van de Ver. Gelre, XXXIX, 1936, blz. 33.

zijn parochiale bestemming en zijn plaatsing op een hoogte - voor de Vpkirica of Opkerk van 777 gehouden mogen worden. Het kerkje, dat deel uitmaakte van het Frankische koninklijke domeingood, zal omstreeks 723 zijn gesticht in opdracht van Karel Martel, toen hij Willibrord begiftigde met domeingood in de castra Trecht en Vechten c.a. De plaats van het kerkje op de Heul terzijde van Cothense weg en Hoogstraat, terzijde dus van de koopmanswijk Dorestad, vertoont - naar drs. H. Halbertsma mij vertelde - overeenkomst met hetgeen te Tiel bij het oudheidkundig bodemonderzoek kon worden vastgesteld.

Indien nu de Opkerk op de Heul stond, waar moet dan de waard bij de kerk aan de oostzijde tussen Rijn en Lek gezocht worden? De waard, welke thans ten oosten van de Heul te vinden is, is de Noorderwaard. Deze waard is bij gedeelten ontstaan vóór de 14de eeuw. Zo ligt het goed Rijnna, dat eens aan het kapittel in de Sint Janskerk te Wijk bij Duurstede behoorde, op een jongere aanwas van de Noorderwaard. Toch komt het mij weinig waarschijnlijk voor, dat de Noorderwaard, zij het dan in een aanvangsstadium, in het laatste kwart van de 8ste eeuw reeds aanwezig was. Men heeft namelijk sporen van aanlegsteigers teruggevonden langs de Hoogstraat, wat betekent, dat de Rijn, toen Dorestad nog in volle fleur als koopmanswijk in wezen was, een bevaarbare hoofd- of nevenstroom langs de Hoogstraatoever moet hebben gehad. Stelt men zich in gedachten bij de Opkerk op en richt men zijn ogen langs de kerk heen oostwaarts, dan ziet men het punt, waar zich vóór de stormvloeden der 9de eeuw Rijn en Lek splitsen. Men bedenke, dat destijds Rijn en Lek niet in elkaars verlengde liepen, maar dat de Rijn, even vóór het afsplitsingspunt van de Lek ter hoogte van de westelijke arm om de Roodvoet (een weinig oostelijk van de Rijswijkse molen) omhoog in noordwestelijke richting. Tussen Rijn en Lek aan de Doresteedse zijde kan het „castrum Duristate” hebben gestaan, dat den Friezenkoning Radbod tot een steunpunt had gestrekt. Een waard bij dit „castrum” moet strategische betekenis hebben gehad. De waard lag echter niet in de nabijheid van de Opkerk („prope ecclesiam”). Het wil mij voorkomen, dat de oorkondeschrijver op weinig gelukkige wijze gepoogd heeft een nederduitse manier van uitdrukken in het Latijn weer te geven. Vertaalt men „prope ecclesiam” door „bijlans (middelnederlands: bilanges) de kerk” of door „nevens (in de betekenis: langs de zijde van) de kerk”, dan laat zich de ingewikkelde plaatsbepaling van de waard in de oorkonde van 777 gemakkelijk toepassen op de waard aan de Doresteedse kant, bij het beginpunt van de Lek.²⁴⁾ Waard en „castrum”-overblijfselen zijn in de loop van de 9de eeuw door de stormvloeden weggespoeld. Op deze plaats ontstond naderhand de z.g. domeinenwaard oostelijk van de stad Wijk bij Duurstede.

Het kerkgebouwtje op de Heul werd door brand verwoest. Van herbouw op dezelfde plek is niets gebleken. De kerspellieden van de „villa” Wijk, voor-

24) D. P. Blok en A. C. F. Koch, De naam Wijk bij Duurstede in verband met de ligging der Stad, in Mededelingen van de Ver. voor Naamkunde te Leuven en van de Commissie voor naamkunde te Amsterdam, 14de jrg., 1964, 1-2 geven op blz. 40 over de ligging van de waard oostelijk van de kerk in de oorkonde van 8 juni 777 een weinig aannemelijke opvatting ten beste.

heen Dorestad, gingen ter kerke naar een godshuis, dat elders op het oude land gesticht werd. Wat de Heul betreft: in het leenboek van de proostdij van Oudmunster te Utrecht over 1438-1561 komt een van de proost in leen gehouden goed voor, dat als volgt wordt omschreven: „*twintich mergen ende vier hont lants, tyns- ende tientvry, also als die gelegen sijn in den kerspel van Wijck ende geheyten sijn t guet ten Hulle*”. De tot het goed ten Hulle behorende percelen lagen verspreid, naar uit een nadere specificatie blijkt. Slechts drie morgens en één hond lagen „*opten Hulle*”. De proost van Oudmunster beleende in 1446 Evert Over die Vecht met het goed, in 1476 Jacob Over die Vecht en in 1485 jonkvrouw Janna Jacobs dochter Over die Vecht.²⁵⁾ Het lijkt een aantrekkelijke gedachte om de bedoelde leenpercelen in verband te brengen met het voormalige kerkje, de Karolingische Opkerk, aangezien de proost van Oudmunster het patronaatsrecht in het kerspel Wijk bezat en de percelen van het goed ten Hulle vrijdom van tyns en tiend genoten.

Op de plattegrond van Jacob van Deventer vindt men ten noorden van de Steenstraat een rechthoekig terrein met een kapel, Sancti Crucis geheten (1560). De Steenstraat is, zoals men weet, een uit de Romeinse tijd stammende heerweg. Even meer westelijk buigt de Trechtweg (min juist ook Trekweg genoemd) af naar Utrecht.

In de buurt lagen verschillende leen- en erfpachtsgoederen van Oudmunster. Het kapittel in de Sint Janskerk binnen Wijk bij Duurstede kreeg bij zijn oprichting in 1365 onder meer „*two merghen lants, gheleghen bij den Ouden Kerchoeve buiten der poerten tot Wijc, daer boven naest ghelant sijn Peter Henric mit lande, dat hy van den heren van Oude Munster in erfpacht heeft, ende Godevaert van Amersfoort, beneden Peter Dircs soen ende Ghiselbracht Caelwaerd*”. Onder de belendingen boven en beneden verstaat men onderscheidenlijk die aan de oost- en aan de westzijde van het perceel. Verder maakt het leenboek van de proostdij van Oudmunster van 1395 melding van „*en hofstede, gelegen te Wijc tegen den Steenwech by der Ouder Kerken, daer die here van Abcoude boven naest gelant is ende beneden die gemene wech,*” welke „hofstede” (=huisplaats) in leen gehouden werd door Dirc van Honswijk en zijn vrouw Lijsbet. In hetzelfde leenboek van 1395 komt een door Steven van Boechout in leen gehouden goed voor, dat omschreven wordt aldus: „*IIII½ hont lants, gelegen in den kerspel van Wijc, daer op t oesteynde dat Oude Kerchof van Wijc naest gelant is ende op die noertsyde die here van Apcoude ende die zuutsyde die gemene straet ende op t westeynde Johan Taetsen steghe*”.²⁵⁾

De „Oude Kerk” van Wijk bij de Steenstraat uit de leenadministratie van Oudmunster van 1395 stond in de 15de en de 16de eeuw bekend als *kapel op het Oude Kerkhof, Heilige Kruiskapel* of *Sint Antoniuskapel*. Deze kapel komt geregeld voor in de rekeningen van het kapittel in de Sint Janskerk te Wijk bij Duurstede van 1467/68 en later, alsmede in de staat der bezittingen van dit college.²⁶⁾ Het Oude Kerkhof besloeg een gedeelte van het terrein, dat in 1828

25) Rijksarchief Utrecht, archief van het kapittel van Oudmunster, inv. no. 1846. I, de daarin voorkomende leenmannenlijst van 1395 en fol. XXV, LXXXV verso en CII.

26) Jaarboekje „Oud-Utrecht”, 1950, blz. 63 vlg.

voor de aanleg van een algemene begraafplaats werd bestemd. Deze omstandigheid heeft tot nog toe een beletsel opgeleverd voor een uitgebreid oudheidkundig bodemonderzoek. Het is daarom nog niet mogelijk om vast te stellen, wanneer de „Oude Kerk” werd gebouwd en in hoeverre dit bouwwerk voorangster(s) heeft gehad. In 1849 heeft de R.K. gemeente, die een stuk van de algemene begraafplaats ter beschikking had, opnieuw een Sint Antoniuskapel opgericht, welke thans geen godsdienstige bestemming meer heeft.²⁷⁾

De benamingen Oude Kerk en Oude Kerkhof maken het ons duidelijk, dat hier het kerkelijke centrum van het kerspel Wijk te vinden was, voordat men er toe overging om binnen de veste van het nieuwe stadje Wijk bij Duurstede een nieuwe parochiekerk te bouwen. Het oude gebouw bij de Steenstraat bleef evenwel voor de eredienst bestemd. De naam Sint Antoniuskapel, waarschijnlijk ter ere van Sint Antonius, een der vier Heilige Maarschalken Antonius, Cornelius, Quirinus of Theobaldus en Hubertus, kan er op wijzen, dat het godshuis een functie verkreeg als buurtkapel voor de buren in het Wijkse gerecht. De andere naam, die van kapel van het Heilige Kruis, ontleende men aan de vicarie, welke door een der heren van Wijk bij Duurstede in het godshuis werd gesticht ter ere van het Heilige Kruis en van de Heilige Brigida van Schotland, maagd. De vicaris, in de wandeling aangeduid als priester op het Oude Kerkhof, was verplicht zoveel missen te doen, als een goed priester vermocht, en maakte deel uit van het college van vicarissen, die als koorgezellen en memorieheren gezamenlijk dienst deden in de Sint Janskerk binnen de veste. Het collatierecht van de vicarie van het Heilige Kruis en de Heilige Brigida kwam in 1459 tegelijk met de heerschappij van Wijk bij Duurstede aan bisschop David en zijn opvolgers op de Utrechtse bisschopszetel in hun hoedanigheid van wereldlijk vorst. In 1528 ging het collatierecht over aan Karel V tegelijk met het wereldlijk gezag (de temporaliteit) over het Sticht. Naderhand werd de vicarie door de stadhouder van de Provincie Utrecht begeven. Prins Maurits heeft de inkomsten van de fundatie aan de magistraat van Wijk bij Duurstede verleend ten bate van de kerk- en schooldienst. De laatste R.K. geestelijke, die vóór de Reformatie met het vicaris beneficie bekleed geweest is, was Hendrik Rataller, deken van het kapittel van Wijk bij Duurstede.²⁸⁾

De door brand en andere oorzaken in verval geraakte kapel werd volgens besluit van de Wijkse magistraat van 14 maart 1586 gesloopt, terwijl de ledig gekomen grond in 1592 en 1594 bij gedeelten werd verkocht. Dat de stedelijke regering over de kapel en de grond beschikkingsmacht kon uitoefenen, laat zich verklaren uit de omstandigheid, dat de kapelfabriek evenals de kerkfabriek van de Sint Janskerk in de stad van overheidswege werd beheerd. De magistraat was als zodanig opperkerkmeester van de kerkfabriek van de

27) H. Hijmans, Wijk bij Duurstede, 1951, blz. 74 vlg.

28) Oud-archief der Gemeente Wijk bij Duurstede (Verslag omtrent oude gemeente-, waterschaps- en veenderijarchieven in de Provincie Utrecht over 1894, blz. 3-108), inv. nos. 526-530. Mr. H. VerLoren van Themaat, Geschiedenis der Vicarien en het Vicarierecht in de Provincie Utrecht, 1881, blz. 260, 265. B. J. L. de Geer van Jutphaas, Rapport over de Vicariegoederen in hun verband tot de andere kerkelijke goederen in Utrecht, blz. 53.

parochiale kerk. De kapelfabriek betrof een voormalige parochiale kerk, welke als buurtkapel in gebruik gebleven was.

Tussen de Opkerk en de latere, aan Sint Johannes de Doper gewijde parochiale kerk te Wijk bij Duurstede bestaat een rechts- en kerkhistorisch verband: het patronaatsrecht van de Frankische koning als stichter van de koninklijke eigenkerk, te weten de Opkerk te Dorestad, kwam tengevolge van de schenking van Karel de Grote aan de Sint Maartenskerk in het Oude Trecht, d.w.z. aan de Utrechtse bisschoppelijke stoel, en was tenslotte verbonden aan de proostdij van de Sint Salvatorkerk of Oudmunster te Utrecht. Op grond van het patronaatsrecht kon de proost van Oudmunster de cure of pastorie van de Sint Janskerk in Wijk bij Duurstede vergeven. Eveneens is er een rechts- en kerkhistorisch verband tussen de Oude Kerk op het Oude Kerkhof en de Sint Janskerk in de stad: de parochiale functie van de kerk op het Oude Kerkhof is overgegaan op de Sint Janskerk binnen de veste Wijk bij Duurstede.

V. Johannes de Doper als patroonheilige

De Wijkse parochiale kerk had, gelijk bekend, Sint Johannes de Doper tot patroonheilige. Dit doet vermoeden, dat de Opkerk te Dorestad als voorganger van de Oude Kerk bij de Steenstraat en van de laat-middeleeuwse kerk in de stad reeds aan dezelfde schutspatroon gewijd kon zijn. Tot 8 juni 777 maakte de Opkerk deel van het koninklijke domein uit. Dat een koninklijke eigenkerk inderdaad Johannes de Doper als beschermheilige kon hebben, blijkt uit een studie van Theodor Rensing.²⁹⁾ Deze schrijver wijst erop, dat Johannes de Doper, de wegbereider van Christus, in de oudste „*laudes Regiae*” (van 783-792) voorkomt als voorspraak van Karel de Grote en tot diep in de middeleeuwen als schutspatroon van het koningschap vereerd wordt. Men treft Johannes de Doper dan ook wel aan als patroonheilige van kerken en kapellen van koningshoven. Voorts heeft Albert K. Hömberg in een verhandeling over de kerkelijke indeling van Westfalen³⁰⁾ voorbeelden gegeven van met rijkshoven verbonden kerken, welke aan Sint Johannes de Doper gewijd waren, waaronder kerken te Witten bij Dortmund, Kirchhellen bij Recklinghausen en Erwitte aan de Hellweg niet ver van Soest. Hömberg is van mening, dat aan Sint Johannes de Doper toegewijde kerken en kapellen in veel gevallen terug gaan op doopkerken uit de tijd der kerstening.

Wij zagen boven, dat de kerk van Echteld, welke evenals de kerk van Wijk ter begeving stond van de proost van Oudmunster te Utrecht, Sint Johannes de Doper tot patroonheilige had. De kerk heeft in nauw verband gestaan tot de hof te Echteld, een der vele bezittingen van het kapittel van Oudmunster. Zou Echteld, dat zo dicht bij Tiel en Zandwijk ligt, eens tot het koninklijke domein behoord hebben?³¹⁾

29) Theodor Rensing, Johannes der Täufer, Patron des Westwerks von Corvey und Patron des Königtums, in Westfalen, 42. Band, 1964, blz. 353 e.v.

30) Albert K. Hömberg, Studien zur Entstehung der mittelalterlichen Kirchenorganisation in Westfalen, in Westfälische Forschungen, Mitteilungen des Prov. Instituts für Westfälische Landes- und Volkskunde, 6. Band, 1943-1952, blz. 92-94.

31) Guido Rothoff, Studien zur Geschichte des Reichsguts in Niederlothringen und Friesland während der sächsisch-salischen Kaiserzeit, 1953 (Rheinisches Archiv 44), vermeldt géén koningsgoed te Echteld.

Onder de aan Oudmunster toekomende kerken waren er enige, welke Sint Maarten tot patroonheilige hadden. Men kan deze godshuizen tot de oudste van het Utrechtse bisdom rekenen. Toch wil ik een Sint Maartenspatrocinium voor de Opkerk (777) niet zonder meer aanvaarden. Van een traditie met betrekking tot Sint Maarten als patroonheilige der parochie was althans in het latere kerspel Wijk geen sprake. In 15de eeuwse acten noemen zich de leden van het kapittel in de kerk te Wijk „*decanus et capitulum ecclesiae collegiatae (et parochialis) Sancti Johannis Baptistae*” (deken en kapittel van de collegiale (en parochiale) kerk van Sint Johannes de Doper). Sint Maarten kenden de kapittelheren zelfs niet als neven-patroonheilige hunner kerk³²⁾. De Heilige Martinus van Tours was de beschermheilige van het bisdom Utrecht. Naast Sint Maarten werden ook andere beschermheiligen vereerd. Toen bisschop Adelbold in 1023 de geheel herbouwde Domkerk plechtig in gebruik nam in tegenwoordigheid van de Duitse koning Hendrik II en twaalf bisschoppen, wijdde hij het hoofdaltaar „in honore(m) Sancti Johannis Baptiste et Sancti Thome, apostoli, et Sancti Martini, episcopi” (ter ere van Sint Johannes de Doper en Sint Thomas, apostel, en Sint Martinus, bisschop). Volgens oude traditie was de apostel Thomas patroonheilige geweest van het eerste van Keulen uit gestichte Frankische rijkskerkje in het vroegere Romeinse „castellum” Trecht (Utrecht). Sint Maarten was de schutspatroon van de Frankische heersers en werd door Willibrord als beschermheilige aangenomen van het kerkje, dat hij in het Trechtse „castellum” op of naast de ruïnen van het verwoeste Thomasheiligdom had laten bouwen. Sint Johannes de Doper, die door bisschop Adelbold tot voornaamste patroonheilige van zijn Nieuwe Munster of Domkerk werd verkozen, bracht de verbondenheid van het bisdom Utrecht met het Heilige Roomse Rijk tot uitdrukking. De kerk van Utrecht was een rijkskerk: de Duitse koning woonde in persoon de inwijdingsplechtigheid bij.

Toen bisschop Godefrid van Renen in 1173 de Domkerk herwijdde, liet hij aan de noordzijde van het hoofdaltaar in kristal gevat bloed van Johannes de Doper plaatsen en aan de zuidzijde een halswervel van Sint Maarten.³³⁾ Sint Maarten bleef de schutspatroon van het bisdom en de Domkerk; aan Sint Johannes de Doper was bereids een der jongere Utrechtse kapittelkerken gewijd.

Ook de Sint Salvatorkerk te Utrecht, sedert de herbouw van de Sint Maartensdomkerk door bisschop Adelbold Oudmunster genoemd, telde Johannes de Doper onder haar patroonheiligen. In de befaamde schenkingsoorkonde

32) Vergel. mr. S. Muller Fz., Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht, reg. nos. 3743, 3918, 4420, 4828 en 4836.

33) Mr. S. Muller Fz., Het oudste Cartularium van het Sticht Utrecht, 1892, uitg. Hist. Gen., blz. 178, verslag van de wijdingen van de Domkerk, 22 juli 1173. Dit verslag is ontgaan aan J. Haslinghuis en C. J. A. Peeters, De Dom van Utrecht, 1965 (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, II, de Provincie Utrecht, 1ste stuk, De Gemeente Utrecht, 2de afl.). De beide schr. betogen op blz. 159, dat het Thomaspatrocinium slechts berust „op een twijfelachtige traditie, die haar begin schijnt te vinden in de zogenaamde Domtafelen kort na 1274... en door Beka (Chronica 1342-1364) wordt overgenomen”. Ook hun bewering, dat het vermogen van de kapittelen van de Dom en van Oudmunster „tot diep in de XVde eeuw ongescheiden bleef” is onjuist. Er zij aan herinnerd, dat deze twee kerken door Willibrord waren gesticht.

van de „villa” Elst van 9 juni 726³⁴⁾ wordt deze kerk omschreven als de basiliek, „que est constructa in honore(m) Salvatoris, Domini nostri Jesu Christi, et beate Marie, Genetricis Dei, sed et beatorum apostolorum Petri et Pauli omniumque apostolorum Sanctique Johannis Baptiste vel ceterorum sanctorum noscitur esse aedificata” (de basiliek, welke, gelijk bekend, gebouwd is ter ere van de Verlosser, onze Heer Jezus Christus, en de gelukzalige Maria, Moeder Gods, alsook van de gelukzalige apostelen Petrus en Paulus en alle (overige) apostelen en van de Heilige Johannes de Doper en alle overige heiligen).

Uit de bijzondere verering van Johannes de Doper in Utrecht laat zich het patrocinium van Sint Johannes Baptista in het kerspel Wijk afdoende verklaren. Nochtans geloof ik niet, dat Johannes de Doper eerst na 777 of liever na de Noormannentijd, toen de Utrechtse kerk in haar oude rechten werd hersteld, parochiebeschermheilige van Wijk geworden is. Het Karolingische kerkje op de Heul, de Opkerk te Dorestad, kan al van haar stichting af onder de hoede van de Doper hebben gestaan; het godshuis behoorde immers tot in het jaar 777 bij het domein van de Frankische koning.

Aan het eind gekomen van mijn beschouwingen, wil ik deze besluiten met de opmerking, dat de nieuwe opgravingen te Wijk bij Duurstede de opvattingen, zoals die zijn neergelegd in mijn korte bijdrage van 1950 (Jaarboekje 1950, blz. 61), op gelukkige wijze hebben bevestigd. Het kerkje, dat door Prof. Van Es op de Heul ontgraven werd, moet een Karolingisch godshuis met parochiale functie zijn geweest - getuige de aanwezigheid van een klokkestoel - en kan voor de Opkerk (Vpkirica) gehouden worden, welke door Karel de Grote aan de Utrechtse kerk geschonken werd in 777. Als kerk met parochiale functie is de Opkerk, het kerkje op de Heul derhalve, de voorgangster van de latere aan Sint Johannes de Doper gewijde kerk binnen de veste Wijk bij Duurstede. Echter niet de onmiddellijke voorgangster: de Oude Kerk op het Oude Kerkhof bij de Steenstraat heeft als kerspelkerk van Wijk dienst gedaan, voordat de kerk in het nieuwe stadje Wijk bij Duurstede kon worden gebouwd.³⁵⁾ Men houde hierbij in het oog, dat er aan de kerk op het zogeheten Oude Kerkhof een kerkje kan zijn voorafgegaan op een ons niet nader bekend terrein. De eredienst behoeft niet zonder tussenphase van de Heul naar de Steenstraat te zijn verplaatst.

34) Oorkondenboek Sticht Utrecht, I, no. 36, met onjuist regist.

35) Voor de nieuwe opgravingen zie W. A. van Es, Excavations at Dorestad: a Preliminary Report: 1967-1968, Berichten van het Oudheidkundig Bodemonderzoek, jrg. 19, 1969, blz. 183. Met spanning zien wij een soortgelijk verslag tegemoet over 1969 e.v. jaren.

Zo maar een "contractboek" ¹⁾

*Gegevens verzameld door A. M. E. Jonker-Verhoef
redactie A. Graafhuis.*

Met het volgende artikel wil eigenlijk alleen maar gezegd zijn, dat er zich overal in het Stadsarchief van Utrecht gegevens verschuilen die de kennis over voorbije eeuwen in belangrijke mate kunnen vergroten. Een goed voorbeeld daarvan is het contractboek over de periode 1656-1790, dat door mevrouw A. M. E. Jonker-Verhoef te Utrecht werd bestudeerd ²⁾.

Studietoelage voor muziek

Laat ik U, om te beginnen, maar eens voorstellen aan de overgelukkige jonge kunstenaar *Joris van Gulick*, die tot verdere „bevordering” van zijn „konste” in de muziek in 1705 voor nóg 3 jaar de gevraagde jaarlijkse bijdrage van f 50,— van de overheid toegezegd krijgt. Hij is met name goed thuis op het *clavecimbel* en heeft bovendien bewezen met de „beiaarden” van Utrecht bekend te zijn. De enige voorwaarde die aan de subsidie wordt verbonden is dat hij zijn talenten voorlopig in dienst van de stad zal blijven stellen.

Klokkespel in de Domtoren

De contracten voor het onderhouden en gangbaar maken van het door de bekende *Jurriaen Spraeckel* te Jutphaas pas vervaardigde *beijerwerk van de Domtoren* werden steeds voor een periode van 12 jaren geregeld, blijkbaar toen een gebruikelijke termijn. Wanneer *Beernt Hofsmid* in 1671 voldoende bekwaam wordt geacht door een speciale commissie, waarin ook de stads-beiaardier Valbeek zitting heeft, en de onderhoudsvergunning wordt toegewezen, blijkt dat Hofsmid niet alleen de benodigde materialen persoonlijk moet verzorgen, maar tevens dat hij jaarlijks „50 nieuwe noten” dient te leveren en tenminste 4 x per jaar „het werck” versteken moet. Uiteraard moet hij bederf tegengaan en slechts wanneer hij geheel vergaan houtwerk moet vervangen acht men een declaratie voor de extra-kosten redelijk. Voor de juiste uitoefening van zijn taak ontvangt Hofsmid jaarlijks f 120,— plus nog f 60,— voor het extra-verrichte werk. Daarbij mag hij ieder jaar rekenen op 12 pond kaarsen van de stad. Twaalf jaar later - in 1683 - wordt in de met Hofsmid gesloten overeenkomst duidelijk omschreven, dat de stad alleen de kosten „bij het breken van de raders, ronsels en spillen” kan dragen.

1) Archief der stad Utrecht II nr. 1081.

2) Omdat over de Maliebaan en de molens in de stad reeds door de heer W. A. G. Perks bijzonderheden werden bijeengebracht, werden deze hier niet opgenomen. Mevrouw Jonker was één van de cursisten Nederlandse paleografie.

Huishuren in de binnenstad

In 1659 neemt de stad het huisgeld over voor het huis van Egbert Drost in de Donkere Gaard. De huur bedraagt f 162,— per jaar.

Willem Cleijnaert is in die tijd eigenaar van „zekere woninge” in het steegje naast de „Rode Molen” op de *Vismarkt*, die bijzonder geschikt blijkt voor de berging van het gereedschap van de *visgrommers*. Het huis wordt met dat doel voor 6 jaar verhuurd voor een bedrag van f 34,— per jaar. Van het huis „de Hartshoorn” naast de stadskelder op het oude kerkhof worden de huurovereenkomsten over de periode 1661-1676 in het contractboek vermeld. Schoenmaker Joost Jansz. van Groningen betaalt in 1661 f 180,—, in 1666 f 165,— aan jaarhuur. In 1667 wordt de huurprijs - omdat een gedeelte van het huis is afgenomen en als gang dienst doet - opnieuw voor 8 jaar vastgesteld en bepaald op f 125,— per jaar. Na het verstrijken van de genoemde periode woont er een Willem van Raelte in het huis voor een jaarhuur van f 145,—.

Houten gevel aan de Snippevlucht

Even verderop - nabij het stadhuis - ligt de smalle *Snippevlucht* langs de Oudegracht. De houten gevels verheffen zich in allerlei kleuren, een schouwspel waarvan het einde in het begin van de 18e eeuw in zicht komt. Advocaat Hendrik Willem Briellius mag in 1706 de luifel van zijn huis op de hoek van de *Massegast* vernieuwen en de gevel laten verven, maar moet binnen 8 jaar de houten gevel door een stenen laten vervangen. U moet weten, dat de vroedschap in september 1671 al plannen beraamde om de betreffende huizen af te breken. Die plannen bestonden vooral vanwege het grote brandgevaar.

Het bestrijden van brand

Het nemen van de nodige voorzorgsmaatregelen met oog op brand was toegewezen aan de Kolonel en hoofdmannen van de schutterij. Zij gaven in 1667 aan Joost van Beeck en Elias van Hees opdracht de leren brandemmers van de stad te onderhouden, behoorlijk dicht te smeren en ervoor te zorgen, dat de emmers die tijdens een brand braken, verbrandden of verloren gingen, werden vervangen volgens het bestaande model. In ieder geval was in het bedrag van f 500,— dat zij konden tegemoet zien, begrepen het maken van 20 nieuwe emmers. De oude moesten meteen kapot gesneden worden. De overeenkomst die op 15 januari 1689 werd gemaakt vermeldt, dat er toen in de acht kwartieren en in de voorzaal van het stadhuis in totaal 1200 emmers hingen.

Inventaris van de stadskelder

In het contract waarbij in 1694 de stadskelder verhuurd werd, komen zeer interessante bijzonderheden voor. Zo mogen de burgemeesterskamer en de bovenkamer met goudleer behang - zijnde de gijselkamer voor civiele gegij-selden - niet worden gebruikt. Ook de kelderkamer aan de straat was met goudleer behangen; er stonden 12 stoelen met Engels tapijt bekleed en voorts was er een spiegel met olijfhouten lijst, een gemarmerd ovalen tafeltje, een schenktafeltje en een ijzeren opstaande plaat met vuurrooster. In de kelder-

keuken stond het stads tinservies, bestaande uit 8 dozijn tinnen tailloren, 6 grote schotelen, 9 van de tweede en 12 van de derde soort, 2 masarijns (vermoedelijk ahornhouten schotels), een eiken kastje met een lessenaar daarboven en een vierkanten voetenbank. De *achterkamer* was ook met goudleer behangen. Van de *burgermeesterskamer* worden genoemd een tapijtkleed, 2 grote witte gordijnen met koorden en kwasten, een vergulde arm en een koperen blaker, een (in 1699 al oude) schildpadden kleebrorstel en een kapstok.

De Waag

Nabij de Stadskraan lag de *Waag*, waarvan in het contractboek de inventaris voorkomt. Daaruit blijkt allereerst dat daar voornamelijk koren en zout gewogen werd. In 1690 stond in het voorhuis een toonbank, in de binnenkamer kon men een staande en een liggende vuurplaat vinden en tevens de 14 koperen maten, waarvan 7 voor koren en 7 voor zout. De gangkamer werd met 3 bedsteden als slaapgelegenheid gebruikt. In de kelder stonden naast de bedstee nog een biertelling en de houten leggers voor kalk, cement en smekolen. De waag bij de stadskraan was niet de enige, er was er ook een bij de Weerd, bij de Mariaplaats en aan de Smebrug.

Afbraak van de Pauluskerk

De afbraak van de kerk van de *Paulusabdij* in 1707 heeft verschillende overeenkomsten met omwonenden tot gevolg. Burgemeester *Rudolph van Cuylenburg's* huis bijv. grenst ten zuiden aan het kerkgebouw en de toren en omdat muur en toren aan die zijde zullen worden afgebroken zal een nieuwe muur langs zijn keuken en kamer worden opgetrokken. Daarbij wordt uitdrukkelijk gesteld, dat in de nieuwe muur geen ramen of deuren mogen komen, slechts het aanbrengen van balken of ankers door de burens is toegestaan. Ook met andere omwonenden, de weduwe *Teleman* in het huis van „de *Jofferen van Baren*”, de weduwe *Bergeyck* in het huis van procureur *Johan Wegter*, de *Jofferen Covijn*, de heer *Bosshardt* en procureur *Woertman*, worden regelingen getroffen, die met de afbraak van de *Paulusabdij* verband houden. Zelfs tot in de *Trans*, waar de weduwe van procureur *Ribbius*, de weduwe *Schoonhoven* en de weduwe van *Lambert Heycop* wonen.

Beplanting en bestrating van het Janskerkhof

Een voor de stad zeer belangrijke overeenkomst was die van 29 november 1790 met het kapittel *St. Jan*.

De kanunniken deden daarbij afstand van de eigendom en het beheer van bomen en bestrating op het *Janskerkhof*. De bedoeling was de bomen van stadswege te doen snoeien en waar nodig te rooien en te vervangen. Ook de bestrating zal in het vervolg door de stad worden verzorgd; de grond blijft het eigendom van het kapittel.

Iepenbomen langs de stadsbuitengracht

Bijna een eeuw te voren (in 1700) kon men in de stadsbuitensingel de resultaten zien van een overeenkomst met *Meyndert van Runnenburgh* tot aankoop van 3.000 iepenbomen van 4 tot 5 duim (f 38,— per 100 stuks), die alleen

maar geaccepteerd zouden worden indien zij jeugdig gaaf en recht van stam, wel geworteld, gegrijnt en de wijd gerooïd waren. In die jaren was er sprake van de aanleg van de 3e Nieuwe Vaart en langs de stadsbuitengracht van „de nieuwe plantage”. Men schijnt in de eerste decennia van de 18e eeuw aan de westzijde trouwens op grote schaal iepenbomen uitgezet te hebben.

Verhuren van wallen, bolwerken e.d.

Het is een bekend feit dat de bolwerken zoveel mogelijk door de stad aan particulieren werden verhuurd. Minder bekend is, dat in 1656 aan Jan van Dam *het bolwerk „de Morgenster”* slechts verhuurd werd op voorwaarde, dat in tijden van nood de burgerij daar mocht „logeren”. Zo is misschien ook wel interessant dat *het Paardenveld* in 1706 voor f 23,— per jaar verhuurd wordt aan Hendrik van Heerden voor het beweiden van schapen en varkens.

Onder de wal aan de oostzijde van de *Klotenburgs- of Servaastoren* had Jan Bosch zijn looierij. In de nabijheid van zijn bedrijf was de stadswal in 1692 zò vervallen, dat deze met pilaren moest worden gestut.

Dat zou alles bij elkaar nog niet zo erg zijn geweest, maar het geval wilde, dat een van de pilaren precies in een van de kuipen van Bosch geplaatst moest worden. En dat had nogal wat gevolgen. Allereerst gelastte het stadsbestuur hem zijn huiden „buiten tijds en tot zijn schade” uit de kuip te nemen. Hij kreeg een mondelinge toezegging, dat hij op een tegemoetkoming kon rekenen en bovendien zou de huur voor het geruïneerde gedeelte van de berm door hem niet meer verschuldigd zijn. Als de uitmaander toch om betaling van huurpenningen vraagt, wordt Bosch echt boos en zegt, dat hij daarover niet meer lastig gevallen wil worden en van de toegezegde tegemoetkoming nog geen cent gezien heeft.

Nijverheid

Men kon zich met een beetje goede wil enkele jaren geleden nog wel voorstellen, dat de berm onder de stadswal *tussen het Mariawaterpoortje en de Smeetoren* in 1781 door *drogist* Hendrik van Dullum gebruikt werd tot „beplanting van kruiden”, die hij voor zijn nering behoefde.

Lakenververij

Dat brengt mij er toe in chronologische volgorde eens te noteren wat er zo af en toe door de stad gedaan werd ten bate van de handel en nijverheid. Daar is in 1660 Cornelia Kist, weduwe van Pieter Forest, die in Leiden grote bekendheid als „verver” genoot. Zij wil zich als het ware, voorzien van de reputatie van haar man, die de Utrechtse „drapiers” al jarenlang voorzag van *vele nieuwe kleuren van laken en wol, en ook van Turks garen*, in de stad Utrecht vestigen. Zij ontvangt daarvoor f 150,— gereed geld en bovendien zullen voor een bedrag van f 200,— 2 verfketels gemaakt worden, die na 2 jaren continu gebruik haar eigendom zullen zijn.

Fabriek van stoffen

De stad maakt vervolgens op 28 februari 1687 bekend, dat de „*fabriqueurs*”

van kostbare stoffen, die zich in Utrecht willen vestigen de volgende faciliteiten van stadswege mogen verwachten:

- 1e. Vrijstelling van alle personele lasten, tocht en wacht, gedurende 15 jaar voor de koopman of meester, zijn gezin of zijn personeel. Als hun medewerkers, die van buiten Utrecht komen, zich behoorlijk aangeven, is op hen dezelfde regeling van toepassing.
- 2e. Eveneens gedurende 15 jaar zal voor ieder weefgetouw f 8,— per jaar worden vergoed, echter alleen wanneer de fabriek binnen de muren van de stad tenminste 10 getouwen in bedrijf heeft.
Indien er meer dan 100 getouwen gebruikt worden zal een nieuwe afspraak gemaakt worden.
- 3e. Van stadswege zal alles in het werk worden gesteld om het werk aan de gang te krijgen. Zo zal aan regenten van de armen-, wees- en kinderkinderhuizen worden verzocht zoveel mogelijk jongens en meisjes bij het nieuwe bedrijf te willen „besteden”.

Ik mag u de kostbare stoffen, waarvan hier sprake is, wel noemen: „geblomde stoffen, hetzij goud, zilver of zijde op Cordon, Strepen, Banden, Vlammen, gekeperde gebloekte Satijne oogjens, ruytjens, geblomde pelings ende generalijk alle figuerwercken, 't sij deselve getrocken ofte met de voet gewerkt worden.”

Natuurlijk mochten ook ondernemende burgers van de stad zelf met de fabricage van genoemde stoffen beginnen. Voor ieder gold echter de bepaling, dat de stoffen niet anders dan in hele of halve stukken van 50-60 el mochten worden verkocht. Niet per el dus, omdat dan de winkeliers „vernadeeld” zouden worden.

Draperie van Willem Oortmans

In 1689 - op 20 januari - sloot Willem Oortmans uit 's Hertogenbosch met het stadsbestuur de volgende overeenkomst, ter gelegenheid van de vestiging van zijn *draperie* in Utrecht.

1. Hij krijgt het burgerschap aangeboden en zal vrij zijn van alle personele lasten;
2. Dit geldt ook voor allen, die hij mee naar Utrecht brengt of hem nog zullen volgen;
3. Het volk, dat bij hem werkt, geniet het recht van inwoning;
4. Voor ieder half laken, dat hij boven 14 halve lakens op elk getouw weeft, krijgt hij 35 stuivers, te betalen als het werk geboomd is;
5. Oortman's zoon mag met 2-4 getouwen vooruit komen, Oortman zelf komt in mei;
6. Uit het wees- of kinderkuis krijgt hij zoveel kinderen „toegevoegd” als hij nodig heeft, mits hij hen „pro rata” zij kunnen verdienen, betaalt;
7. Hij mag niemand werkvolk afnemen, en niemand mag het hem doen, tenzij natuurlijk de knechts of jongens hun meester voldaan hebben en uit dien hoofde vrij zijn om te gaan werken bij wie zij willen;
8. Het contract zal 8 jaar gelden;

9. 14 dagen na de vervaldag zal betaling geschieden;
10. Bij overlijden gaat het contract over op zijn weduwe en zonen, mits deze drapiers zijn;
11. Voor het transport van zijn zware gereedschappen ontvangt hij f 50,—;
12. Eindelijk wordt hem geaccordeerd de som van 40 gulden jaarlijks voor een „inslachspinder” en voor het geval hij „2 inslachspinders” meebrengt, voor ieder 20 gulden, gedurende de tijd van 8 jaren, dienende tot verlichting van de huishuur.

Fabricage van Doornikse stoffen en wandtapijten

Een ander voorbeeld dateert van 6 november 1693, wanneer burgemeesteren en gecommitteerden tot de „manufacture” ingaan op het verzoek van Catharina Voogts, weduwe van de Maastrichtse Chritiaan van Coppenbroeck om het bedrijf van haar man tot *het maken van Doornikse stoffen en tapijten tot behangsels van kamers en ledikanten* naar Utrecht over te brengen.

Ook in dit geval wordt het burgerschap gratis verleend, voor het vervoer van de zware gereedschappen uit Maastricht geeft de stad f 200,—, Catharina Voogts kan verzekerd zijn van 8 jaarlijkse premies van f 40,— enz. enz.

Op nog gunstiger voorwaarden komen in 1698 *David Pouchoud, André Brieux en Francois Fabré* naar Utrecht om er *Italiaans Crips* te gaan maken. En als in het jaar daarop *David Hooft* de stad erop wijst, dat hij de hem toegezegde premies niet heeft ontvangen: „voor de getouwen van *allerhande gouden en zijden stoffen*” wordt goedgevonden met hem een accoord te sluiten tot de som van f 1500,— en hem jaarlijks voor de eerste 30 getouwen een premie van f 4,— per getouw toe te staan.

Straatverlichting

Natuurlijk hebt U allang begrepen, dat in het contractboek nog heel wat andere zaken aan de orde komen. Voor mij ligt het verhaal over de koop van 600 straatlantaarns naar Haags model, met rode „pijpen” en versierd met het wapen van Utrecht. In de overeenkomst met de stad, op 13 mei 1682 door Jan van Eede en Jacobus van den Bosch gesloten, verplichten zij zich tot het maken en leveren van de lantaarns voor 5 gulden 6 stuivers per stuk. Thomas Appels neemt gedurende de winter de levering van 50 à 60 vaten olie op zich. De olie moest 3 tot 4 weken oud en uiteraard helder zijn. De prijs per vat was f 24,—. De lantaarnopstekers konden aan het werk...

Onderhoud der stadsgrachten

In een 12-jarig contract verklaren Hendrik en Cornelis Peters zich in juli 1682 bereid om voor een bedrag van f 350,— binnen 2 maanden de Nieuwegracht van het Servaashek in het zuiden tot de Plompetoren in-het-noorden tot 4 voet uit te diepen. Reden was vooral, dat de talrijke „turfponten” bekwaam zouden moeten kunnen passeren en lossen. Voor het overige onderhoud wordt hen f 80,— per jaar geboden, dat eerst na de schouw zal worden uitgekeerd. Mogelijk was van de uitvoering van de vorige overeenkomst, die van 1670 dateerde, niet zoveel terecht gekomen. Ook toen had de stad nl. te maken met een grote vervuiling van de grachten, doordat met name

de daarwonende Utrechters er geen been in zagen „aerde, sand, puyn, steenwerck, asch, afval van aerdgewasch en moeskruyden” etc. in het water te werpen.

Onderhoud van straten

Men kan zich nauwelijks indenken, dat er in 1682 - het jaar waarin blijkbaar alle 12-jarige onderhoudscontracten vernieuwd werden slechts f 650,— nodig was voor het „repareren en maken van alle straten, publieke wegen en bestraatte bruggen in de ganse stad met rabatten van klinkert, uitgezonderd binnen de stoepen” en niet inbegrepen de straat over St. Servaas, die „zeer reddeloos” lag. De stratenmaker Jacob Jans mocht gebruik maken van de „keselsteen” die in 't hok bewaard werd. Verder was de levering van het bouw materiaal in de prijs begrepen, maar, zo stond in de overeenkomst: hij zou de beschikking krijgen over 2 stadsmannen, wier loon door de stad zou worden betaald. Ging Jacob Jans op dit laatste aanbod niet in, dan kon hij op f 200,— per jaar meer rekenen. De verzekering van het overeengekomen bedrag vond per 3 maanden plaats en wel na „vertoon” van wat hij gedaan had. Voor de aanleg van nieuwe straten, die hij in opdracht van de stad maakte, ontving Jacob Jans f 500,— per 100 roeden, inbegrepen de prijs van het te verwerken materiaal.

Het verhaal over het contractboek van Utrecht is nog lang niet uit. Wie het interesseert vindt er nog tal van overeenkomsten o.a. over het bezit van huizen en grond door de in Utrecht zo talrijke conventen; over het bedrijf van de lijndraaiers en lontmakers op de Cranenhofstede nabij het Zwarte Water; over de taakverdeling van de erfhuismeesters; over de pogingen om na het vertrek van de laatste loopsmid naar Amsterdam de gewermakerij in de stad weer op gang te krijgen; over het materiaal van de stadsijker; over het graven van een vaart van de Biltse Grift naar de Min, over de verpachting van turftonnen en over een loterij met 1000 prijzen.

Loterij

Koopman Paulus Duppolt kwam op 1 augustus 1681 met de stad overeen, dat hij op eigen kosten en in een bekwame gelegenheid de „rariteiten” zou uitstallen, die als prijs bestemd waren en dat hij voor de vergunning tot het houden van de loterij aan de stad 2000 zilveren ducats zou betalen. Er waren om precies te zijn 10.000 loten à 3 gulden 3 stuivers (f 31.500,—). De ingelegde loten moesten na inning direct naar het stadhuis worden overgebracht, waar zij in een ijzeren kist bewaard werden. Het stadsbestuur zou als alle loten compleet ingelegd waren de plaats aanwijzen voor het houden van de loterij.

Na afloop ontving Duppolt 8000 ducats ter vrije beschikking. Hij moest overigens alle onkosten van de onderneming dragen, maar mocht „alomme” affigeren en biljetten verspreiden om van zijn loterij „kennisse” te geven.

Het „contractboek” ligt ook voor U ter inzage.

Amersfoort en Holland, 1410-1430

J. G. Smit

De oudste kontakten van Amersfoort met Holland hebben, zolang Amersfoort nog niet via de Staten van Utrecht invloed had op de buitenlandse politiek van de bisschoppen, op handelsgebied gelegen. De stad bezat tot in de 17e eeuw een groot aantal bierbrouwerijen, die het natuurlijk vooral van de export moesten hebben. Al in het midden van de 14e eeuw wordt aan het hof van de graaf van Bloys in Schoonhoven voornamelijk Amersfoorts bier gedronken.¹⁾ Het Amersfoortse bier schijnt nogal succes gehad te hebben, de Hollandse steden komen tenminste herhaaldelijk in actie om beperkingen op de invoer ervan van de graaf te verkrijgen. Het eerste Hollandse charter dat betrekking heeft op het Amersfoortse bier is al uit 1326.²⁾ In 1388 en 1398 komt het tot een regeling met hertog Albrecht volgens welke de stad het vaste bedrag van 100 Frankrijkse schilden per jaar zou betalen op St. Bartholomeusdag als afkoop van de biertol die in Holland geheven werd.³⁾ Deze regeling zou lange tijd zo gehandhaafd blijven. Tot de zaken betreffende het bier schijnen de kontakten tussen Amersfoort en Holland zich in de veertiende eeuw beperkt te hebben, afgezien van de kontakten als Stichtse stad via de bisschoppen van Utrecht. Zo zal Amersfoort wel betrokken geweest zijn bij de Hollands-Stichtse oorlogen in de jaren '40, '50 en '70 van deze eeuw. Maar hierin neemt zij geen aparte plaats in.

Hierin brengt het begin van de volgende eeuw direkt al verandering. Hertog Albrecht wordt in Holland in 1404 opgevolgd door zijn Hoeksgezinde zoon Willem VI. Het lag voor de hand dat de banden tussen Willem en het traditioneel- Hoekse Amersfoort nauwer aangehaald zouden worden. Toen Willem ook nog in oorlog kwam met hertog Reinoud van Geldre, min of meer als een vervolg op de Arkelse oorlog (Amersfoort verkeerde nog steeds in staat van oorlog met Gelre wegens de inval van november 1408, was het niet moeilijk meer om tot een overeenkomst te komen. Deze dateert van kort voor 15 september 1409. De tekst is ons helaas noch in het Amersfoortse archief noch in de grafelijke registers overgeleverd. Dat de overeenkomst is gesloten wordt echter bevestigd door de volgende vermeldingen, die ons tevens een blik op de inhoud geven: op 15 september 1409 oorkondt Willem dat

1) A.R.A. Den Haag, Rek. Rek. no. 5623 (1365-6) passim, no. 5629 (1370-1) passim; ook nog no. 5660 (1380-1) fol. 34 vo.

2) A.R.A. Den Haag, Leenkamer no. 29 fol. 4 vo.

3) Als voren no. 50 fol. 276 vo en no. 52 fol. 290 vo-291.

„onse lieve ende geminde vriende die stat van Amersfoirde eenre overdrachte ende verbande mit ons overcomen sijn, geliken die brieve die wij malcanderen dairof gegeven hebben inhouden, welke brieve in enen punte begripen dat sij geenrehande zoene, vrede noch bistance aengaen noch maken en souden, ten-wair bij ons etc.” Hieruit blijkt dat Amersfoort volgens het verdrag zonder toestemming van Willem geen zoen of vrede mocht sluiten (bedoeld is natuurlijk met Gelre). Willem voegt aan dit punt nu toe: „wairt dat him enige zoene, vrede of dadinge te voren quame voir die tijt dat wij in geenre veeden mit him gecomen en sijn, dat sij dat aengaen sullen mogen behoudelic der brieve van den verbande voirnoemt in hoirre volcomenre machte te bli-ven.” 4)

De volgende dag oorkondt Willem, na eerst weer herinnerd te hebben aan de „overdrachte ende verbande”: „so hebben wij onsen geminden vrienden der stat vorseven geloift ende geloven mit desen brieve dat wij viertich of vijftich goede gewapende senden ende altijt houden sullen up ons selfs cost binnen hoire stat, alst buten bestande is tusschen onsen neve van Gelre ende him ende sijs aen ons of an onsen getruwen trezorier verzuken, om him hoir stat ende palen dan te hulpen houden duerende den tijt van de veede die up dese tijt stait tusschen onsen neve van Gelre vorseven ende ons.” 5) Het ontbreken van een afschrift van de overeenkomst in de grafelijke registers staat misschien met de derde vermelding ervan in verband: op 24 oktober van hetzelfde jaar wordt namelijk een bode „haestelic in der nacht gesent uter Hage aen der stat van Amersfoirde mit brieve roerende van alrehande gestande ende sonderlinge dat si zonder vertreck in den Hage senden souden hoir brieve van den voirwairden die tusschen minen lieven here ende himluden gemaect waren etc.” 6) In Den Haag was blijkbaar geen tekst van de overeenkomst aanwezig.

Uit wat wij uit deze vermeldingen van de overeenkomst weten, blijkt, dat deze nogal vergaand was. Amersfoort mocht zonder Hollandse toestemming geen vrede sluiten en zou, op eigen verzoek, Hollandse troepen in krijgen. Dit verzoek zal werkelijk gedaan zijn, want op 24 oktober 1409 wordt Jan van Heemstede bij de grafelijke raad in Den Haag ontboden „mitter meester snelten die hi mochte om saken wille die si mit him te spreken hadden van dien van Amersfoirde ende anders etc.” en de volgende dag worden de steden Haarlem, Leiden, Delft en Gouda aangeschreven om gewapende burgers klaar te houden „om mit heren Jan van Heemsteden in sijnre voederinge te zenden bynnen der stat van Amersfoirde als him her Jan voirscreven dat liet weten”. 6) Op 4 november vertrekken Jan van Heemstede, Jan en Aernt van Hodenpijl, Willem van Alcmade en Jan, bastaard van Langerak, met 50 gewapenden naar Amersfoort maar zij „keerden weder om van Utrecht ten Hage wairt alsnoot in bestande gecomen was tusschen den hertoge van Gelre ende der stat van Amersfoirde”. 7)

Uit deze laatste zin en uit de oorkonde van 16 september blijkt, dat hertog

4) Als voren no. 308 fol. 70 vo.

5) Als voren fol. 72.

6) A.R.A. Den Haag, Rek. Rek. no. 87 fol. 59.

7) Als voren fol. 32 vo.

Willem Amersfoort nog niet zag als een plaats van waaruit hij Gelre zou kunnen beoorlogen, maar dat de overeenkomst uitsluitend hulp van Hollandse troepen aan Amersfoort tegen Gelre inhield. Uit het aantal van 50 wapenden blijkt ook dat er alleen van een defensieve versterking sprake was. Na de overeenkomst van september zijn er tussen de hertog en de stad blijkbaar nog meer oorkonden uitgewisseld: op 7 oktober wordt er een bode gezonden aan de schepen Jacob Nenninc van Voorbroek „dat hi sonder vertreck bi den rade come woude in den Hage om mit him te spreken van den brieve die mijn lieve here van der stat voirs. ende die stat weder van minen here hebben soudene etc.”⁸⁾ Een jaar later is er weer sprake van het zenden van Hollandse troepen naar Amersfoort. Op 8 juli 1410 worden bij de grafelijke raad in Delft ontboden de heer van Wassenaar, Jan Heerman en de reeds bekende Jan van Heemstede „om mit hem te spreken roerende der stat van Amersfoirde”⁹⁾. De volgende dag wordt een bode gezonden „an den bisscop van Utrecht mit brieve roerende dat hi mijns genadichs heren vrunde, die hi binnen Amersfoirde senden soude om Amersfoirde te hulpen houden, veylichede doen woude doer den sinen te trecken”¹⁰⁾. Ditmaal merken wij iets van een reactie van bisschop Frederik van Blankenheim. Het was dan ook wel zeer in strijd met zijn heerlijkheid dat een van zijn steden op eigen houtje een verbond sloot met een buitenlandse mogendheid en haar troepen innam. Op 17 juli stuurt de Hollandse tesorier dan ook een bode naar Amersfoort „mit brieve roerende hoe die bisscop van Utrecht den trezerier gescreven heeft roerende dattet hem niet te danck en ware dat die van Amersfoirde enige vreemde gast innemen want mens dair gheen behoef en hadde”¹¹⁾. Of er nog troepen naar Amersfoort gezonden zijn blijkt niet. In oktober daaropvolgend blijken er wel Hollanders in Amersfoort te zijn. De stad heeft besprekingen geopend met de Geldersen en naar aanleiding hiervan wordt op 29 oktober door de tesorier een bode gestuurd „mit brieve roerende hoe mijn genadige here verstaen hadde dat sij up ghisteren dage gehouden hadden mitten Gelreschen, ende wair dat so, dat si dan minen genadigen here alle bescheit dair of overscreven ende dat sij mijns heren vrunde die daer waren lieten thys rijden wanttet niet behoirljic en wair; dat sij hoir dach verleggen wouden dat sij dan dair bliven soudene”¹²⁾. De Hollanders zullen niet lang gebleven zijn want de zoen van Reinoud van Gelre met Amersfoort dateert van 26 november 1410.¹³⁾

De vrede met Gelre heeft niet lang geduurd. In september 1411 overvallen Geldersen in vereniging met Amersfoortse ballingen de stad, maar weten slechts een deel van de voorstad even in handen te krijgen. De stad stuurt direkt een bode met dit bericht aan hertog Willem, dat belangrijk genoeg is om het hem na te zenden van Schoonhoven naar Naarden.¹⁴⁾ Naast deze ge-

8) Als voren fol. 57.

9) Als voren no. 88 fol. 96 vo.

10) Als voren fol. 97.

11) Als voren fol. 98.

12) Als voren fol. 114. Op 12 november wordt de steden Haarlem, Amsterdam en Monnikendam gevraagd „dat sij elcx van hem 25 man besenden soudene binnen Amersfoirde om aldair te leggen 10 of 12 dagen ende niet langer” (als voren fol. 116).

13) G.A. Amersfoort, charter no. 146.

14) A.R.A. Den Haag, Rek. Rek. no. 90 fol. 83 vo.

beurtenis zou ook het bestand tussen Holland en Gelre met Pasen 1412 uitgaan, zoals een bode speciaal aan Amersfoort berichtte.¹⁵⁾ Reden dus te over dat Holland en Amersfoort elkaar weer vonden. Of de oude overeenkomst van 1409 nog van kracht was of dat er voor deze gelegenheid een nieuwe gesloten is, is niet duidelijk. Van een eventuele nieuwe overeenkomst is geen tekst gevonden. In ieder geval worden weer Hollandse troepen in de stad gelegerd.

De onderneming wordt nu wat grootscheepser aangepakt. Op 30 mei (1412) reizen leden van de grafelijke raad naar Amsterdam „om aldair mit mijns liefs heren steden ende goede lude te spreken die gebeden waren te trecken tot Amersfoirde geliken hem van mijns genedichs heren wege was bevolen”.¹⁶⁾ Drie dagen later reizen andere leden van de raad naar Amersfoort „omme aldaer mitten gerechte ende mitten goeden luden te spreken van alrehande heymelicken boetscappen”.¹⁷⁾ Evenals in 1410 heeft bisschop Frederik ook nu weer bezwaren gehad tegen de legering van Hollandse troepen in een zijner steden. Uit Den Haag wordt tenminste op 6 juni een bode naar hem gezonden „mit brieven roerende dat mijn here in geenrewijs der stadt van Amersfoirde in enigerwijs van den Sticht yet vervremden woude, mer tot alre tijt sijn vriende die dairin lagen gunstelic soude laten rumen alst oirloge tusschen minen genedigen here ende den hertoge van Gelre gesloten waire, ende anders gien myninge ende (sic!) had dan hem mit sinen vrienden dair uut te behelpen tegen sinen vianden”.¹⁸⁾

Ook ditmaal bleek weer hoe weinig invloed de Utrechtse bisschoppen op hun steden hadden. Op 22 en 23 juni vertrekken leden van de hertogelijke hofhouding, waaronder de bastaard Willem, naar Amersfoort.¹⁹⁾ Vermoedelijk is hertog Willem zelf ook in Amersfoort geweest. Het zijn de Hollanders die gravers zoeken om een bolwerk bij de stad te maken.²⁰⁾ Op 25 en 26 juni worden vele edelen, de steden en de hoofdmannen op de Zuiderzee ontboden om met hun gewapenden op 8 juli te Amersfoort te zijn.²¹⁾ De stad wordt nu duidelijk als basis gebruikt voor een aanval op Gelre. Tot uitvoering is dit plan niet gekomen want op 1 juli wordt de „heer van Ludic” (Johan van Beieren, elect van Luik en broer van hertog Willem) bericht dat hij thuis kan blijven (dat dit ook aan de andere opgeroepen bericht is, wordt niet vermeld) en een week later worden de Hollandse steden ontboden om raad te geven over het bestand met Gelre dat tot St. Jacob (25 juli) zou duren.²²⁾ Tijdens de verdere regering van Willem VI blijven de betrekkingen tussen

15) Als voren, fol. 92.

16) Als voren, fol. 56 vo.

17) Als voren, fol. 57

18) Als voren, fol. 101.

19) Als voren, fol. 57 vo. Zie voor andere posten die betrekking hebben op het verblijf van de Hollanders gedurende juni-juli 1412 in Amersfoort: als voren, fol. 58 vo-59 vo, 74 vo, 75 vo.

20) Als voren, fol. 59.

21) Als voren, fol. 102 vo-103 vo.

22) Als voren, fol. 103 vo. De zoen tussen Holland en Gelre is van 26 juli 1412. In een der bepalingen is opgenomen dat de Gelderse hertog de Amersfoortse ballingen niet meer in zijn landen zal toelaten zolang zij niet met de stad verzoend zijn (A.R.A. Den Haag, Leenkamer no. 55 fol. 105-106 vo).

Holland en Amersfoort nauw. Dat er nog Hollandse soldaten in de stad gebleven zijn acht ik niet waarschijnlijk. Een post uit een Hollandse rekening, geplaatst tussen andere uit september 1413, waarin aan een Amersfoorts burger vergoed worden „van costen bij Jan, mijns liefs heren bastart, tot Amersfoirde gedaen,”²³⁾ kan nog terugslaan op de zomer van het vorige jaar. Maar dat de banden nauw bleven blijkt o.a. uit het feit dat Amersfoort uitgenodigd wordt op een dagvaart te Wijk bij Duurstede die Holland en Gelre daar in september 1413 zouden houden.²⁴⁾ In dezelfde maand geeft hertog Willem aan de stad, omdat zij „ons in onsen oorlogen ende in anderen also veel goeder trouwer diensten gedaen heeft,” tolvrijdom in zijn landen, behalve van de jaarlijkse betaling van de 100 Franse schilden voor de afkoop van de bier-tol.²⁵⁾ En Bernt Proeys, Wouter Grauwert en andere Lichtenbergers, die in de zomer van 1413 Utrecht uitgezet worden, vinden in hun buurstad een gastvrij onthaal. Tijdens hun regeringsperiode was Utrecht de grote steunpilaar geweest van Holland in zijn oorlog met Arkel. Hertog Willem doet dan ook wel zijn best voor hen, er wordt een bode gezonden naar Amersfoort „mit brieve... roerende van dat sij mijns heren vrunden die uter stadt van Utrecht gesent waren, gedogen wilden ende guetlicj hantieren bynnen der stadt van Amersfoirde”.²⁶⁾ De eerste vermelding van Bernt Proeys' verblijf in Amersfoort dateert van 29 augustus 1413, de laatste van 1 mei 1415.²⁷⁾

In dat laatste jaar is de verhouding tussen hertog Willem en de Lokhorsten in Utrecht nog zeer slecht. Op 5 april stuurt de hertog een brief aan bisschop Frederik dat hij zijn Cantate²⁸⁾ niet in Utrecht maar in Amersfoort of Wijk bij Duurstede moet houden, want dat anders de Hollandse priesters niet aanwezig mogen zijn. Op 17 april wordt er nog apart een bode naar Amersfoort gezonden of zij de Cantate in haar stad wil laten houden, welke drie dagen later gevolgd wordt door een plakkaat dat alle inwoners van Holland en Zeeland verbiedt de Cantate in Utrecht bij te wonen. Zij mogen het wel in Amersfoort of in Wijk.²⁹⁾ Het verbod is duidelijk tegen de stad Utrecht gericht. Op 8 april bericht de hertog nog dat hij zich niet zal verzoenen met de stad als Herman van Lokhorst (de Domdeken), Jan van den Spiegel en IJsbrant van der A daar nog zijn.³⁰⁾ De innige verhouding tussen Holland en Amersfoort in deze jaren bracht met zich mee dat het voor de hertog belangrijk was te weten wie er in de stadsregering zaten. Hieruit is het zenden van een bode op 2 januari 1415 te verklaren „mit brieve tUtrecht ende voirt tAmersfoirde an sommigen personen roerende van den nyen raet aldair te kyesen ende anders dat den tresorier sonder vertreck te weten laten”.³¹⁾

23) Als voren, no. 91 fol. 63 vo.

24) Als voren, fol. 100.

25) A.R.A. Den Haag, Leenkamer no. 55 fol. 124 vo (14 september 1413).

26) Als voren, fol. 119 vo (30 juni 1414).

27) Als voren, no. 91 fol. 99 vo en no. 92 fol. 76 vo.

28) Cantate Domino is de vierde zondag na Pasen, die in 1415 valt op 28 april. Van het van belang zijn van de Cantate meer dan andere religieuze feesten in dezelfde tijd, zoals uit het bijgaande afgeleid zou kunnen worden, is mij niets bekend.

29) A.R.A. Den Haag, Rek. Rek. no. 92 fol. 75, 75 vo en 76.

30) Als voren, fol. 75 vo.

31) Als voren, fol. 69.

Wat zouden wij graag de namen van die „sommigen personen” weten! Toch zijn wij in de Hollandse bronnen ³²⁾ enkele namen tegengekomen van Amersfoorters die kontakten met Den Haag onderhielden. In de eerste plaats zijn er kooplieden of handelaars, waaronder wij ook regeringsleden tegenkomen, als Lambert van Leusden (schepen 1414, 1420) en zijn broers ³³⁾ en Herman Sebert.³⁴⁾ Aparte vermelding verdient de levering van ossen en andere slachtvee door Amersfoortse burgers aan de hertogelijke herberg ³⁵⁾ en vooral aan de hertogelijke „voeding” tijdens de Arkelse en de daarop gevolgde Gelderse oorlog.³⁶⁾ Als veehandelaren zien wij optreden de regeringsleden of uit regeringsfamilies stammende Gerrit Schaap ³⁷⁾ (schepen 1418, 1425), Jacob Nenninc Gerritz.³⁸⁾ (schepen 1405, 1410, 1414, 1417?), Pieter Hamersveld,³⁸⁾ Hendrik Botter,³⁹⁾ Ricout Rutgersz.⁴⁰⁾ (schepen 1421) en Jacob Nenninc van Voorbroek ⁴¹⁾ (schout 1402, 1403, schepen 1405, 1409, burgemeester 1406). De verschillende keren optredende Jacob Nenninc ⁴²⁾ kan of deze Jacob of de hiervoor genoemde Jacob Gerritsz zijn. Na het overlijden van hertog Willem staan de leveranties niet stil. In de jaren 1418-19 zijn het vooral de gebroeders Wouter en Goert Botter (Wouter, schepen 1408, 1415, 1423, 1440, 1443) die aan de herberg van Jacoba en haar troepen bij het beleg van Dordrecht leveren.⁴³⁾ Met Jacob Nenninc van Voorbroek hebben wij een van de kontaktpersonen tussen Den Haag en Amersfoort te pakken. Hij was de zoon van Peter Hoefliet, schepen in 1393 en 1397 ⁴⁴⁾ en werd in 1401 beleend met het Stichtse leengoed Voorbroek in Eembrugge. Hij overleed voor 1434.⁴⁵⁾ Na zijn Amersfoortse carrière kreeg hij in 1413 van bisschop Frederik het maarschalkambt van Amersfoort en Eemland in pand en in 1414 het kasteleinschap van Ter Horst, het rentambt van het Nedersticht en het richterambt en de tol van Renen. Deze laatste ambten worden in 1420 overgenomen door zijn oud-stadgenoot Herman Karman Jacobz.⁴⁶⁾ In ditzelfde jaar neemt Jacob nog alle renten, tienden en andere inkomsten van het Nedersticht in pand.

32) Uitgezonderd enkele charters bezit het Amersfoortse archief geen bronnen die ons over het onderhavige tijdvak kunnen inlichten.

33) A.R.A. Den Haag, Leenkamer no. 306 fol. 99 en 102 en een stuk los achterin (1406) en no. 309 fol. 60 vo (1411).

34) Als voren, no. 309 fol. 69 (1412). Hij was vermoedelijk een zoon van de schepen Gerrit Seybert.

35) Oudste vermelding uit 1400: A.R.A. Den Haag, Rek. Rek. no. 63 fol. 60.

36) Leveringen in 1405 (als voren, no. 84 fol. 45 vo, 47 vo, 49 vo, 80 vo, 82 vo, 98 vo, 101 vo, 119), 1407 (als voren, no. 85 fol. 116 vo, 157, 158), 1409 (A.R.A. Den Haag, Leenkamer no. 308 fol. 57), 1411-12 (A.R.A. Den Haag, Rek. Rek. no. 90 fol. 82 en 105 vo).

37) A.R.A. Den Haag, Rek. Rek. no. 84 fol. 47.

38) Als voren, fol. 49 vo.

39) Als voren, fol. 47 vo.

40) A.R.A. Den Haag, Leenkamer no. 306 fol. 41.

41) Als voren, no. 308 fol. 57.

42) A.R.A. Den Haag, Rek. Rek. no. 84 fol. 119, no. 85 fol. 116 vo, 157, 158, no. 90 fol. 82, 105 vo.

43) Als voren, no. 107 fol. 21 vo, 45, 45 vo, 47 vo, 51 vo, 54 vo, 56, 57 vo, 64 vo, 70 vo-74; no. 108 fol. 35 ro en vo. Zie voor deze broers ook p.

44) G.A. Amersfoort, charter 80 en 95.

45) A. J. Maris, *Repertorium op de Stichtse Leenprotocollen I*, 's-Gravenhage 1956, no. 38.

Ook deze pandschap wordt in 1422 overgenomen door Herman Karman.⁴⁷⁾ Wat Jacob tussen 1422 en 1434 heeft gedaan, is mij niet bekend. In 1415 wordt hij raad van bisschop Frederik genoemd.⁴⁹⁾ Zijn vooraanstaande positie in het Nedersticht zal hij niet zozeer aan relaties als wel aan zijn geld te danken hebben gehad. Zijn pandnemingen in 1413, 1414 en 1420 kostten hem samen 8800 oude Franse schilden.

Jacobs relaties met Holland tijdens zijn Amersfoortse periode dateren al van vóór het verdrag tussen Willem VI en de Stichtse stad.⁵⁰⁾ Zij betreffen niet alleen de veehandel, zoals hierboven al is aangegeven (bijvoorbeeld in oktober 1405 komt er een bode van Jacob Nenninc in Den Haag met het bericht „dat tot Amersfoirde marct ware, of men enige ossen tot mijns heren behoef copen woude”, waarop een bode aan hem teruggestuurd wordt met de vraag of de stad borg wil staan voor de ossen die de hertog op de markt zal kopen.⁵¹⁾ maar ook politieke zaken. Zo worden er op 10 augustus 1407 bodes gezonden uit Gorinchem naar Jacob en naar Amsterdam om op te passen voor de heer van Arkel en 12 dagen later een bode naar Jacob, naar aanleiding van de vermeende „upset” van de heer van Arkel. „dat hi dat van heymeliken vrunden over Ysel of dairomtrent soude doen ondertasten ende mijn here dat liet weten”.⁵²⁾ Op 11 oktober wordt hem weer een bode toegestuurd „mit brieve roerende dat mijn here verstaen hadde dat die hertoge van Gelre ende die biscop van Utrecht tsamen geweest hadden ter Horst ende dat hi dairof die sake ondertaste ende die minen heer liet weten”.⁵³⁾

Jacob fungeert hier als informant voor de hertog van Holland voor de gebeurtenissen in het Sticht en in Gelre. De brieven die van hem in Den Haag binnenkomen zijn belangrijk genoeg om de hertog na te sturen.⁵⁴⁾

Tussen Jacobs laatste regeringsjaar in Amersfoort (1409)⁵⁵⁾ en zijn eerste jaar in bisschoppelijke dienst (1413) blijven zijn contacten met Den Haag voortduren. Hij wordt in 1410 nog verschillende keren bij de hertog en zijn raad ontboden⁵⁶⁾ en nog eenmaal in 1411 met Dirk van Maersen.⁵⁷⁾ De goede verstandhouding tussen hertog Willem en Jacob Nenninc en de be-

46) S. Muller Fz. e.a., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht*, 3 dln., Utrecht 1916-'18; dl. II no. 1784, 1942-3, 2113-4.

47) *Als voren*, II no. 2115 en 2307.

48) is vervallen.

49) A.R.A. Den Haag, Leenkamer no. 309 fol. 158.

50) Ik neem hier aan dat onder de naam „Jacob Nenninc” sec in de Hollandse bronnen in de meeste gevallen zal worden verstaan Jacob Neninc van Voorbroek (Petersz.) en niet zijn naam- en tijdgenoot Jacob Nenninc Gerritsz. In die gevallen dat de toenaam of de vadersnaam wel vermeld wordt, blijkt eerstgenoemde een duidelijk belangrijker positie in te nemen.

51) A.R.A. Den Haag, Rek. Rek. no. 84 fol. 119. De Amersfoortse jaarmarkt werd gehouden op St. Gallendag (16 oktober).

52) *Als voren*, no. 85 fol. 150 vo en 151 vo.

53) *Als voren*, fol. 158 vo.

54) *Als voren*, fol. 169. De inhoud van deze brieven wordt niet vermeld.

55) De magistraatslijsten van Amersfoort vertonen in de eerste helft van de 15de eeuw grote lacunes. Zo ontbreken vóór 1438 in de meeste gevallen de namen van de burgemeesters en vóór 1436 die van de raden. Wat hier gezegd wordt over iemands regeringsjaren is dus onder het nodige voorbehoud.

56) A.R.A. Den Haag, Rek. Rek. no. 88 fol. 83 vo, 87 vo, 90. Jacob woont dit jaar nog in Amersfoort en is, gezien zijn activiteit, waarschijnlijk burgemeester geweest.

57) *Als voren*, no. 90 fol. 81.

zorgdheid van eerstgenoemde voor het welzijn van de tweede, wordt treffend geïllustreerd door een brief die de hertog op 28 januari 1414 aan bisschop Frederik stuurt, waarvan wij de tekst hier vanwege de curiositeit volledig laten volgen (zoals de Hollandse tesorier deze weergeeft in zijn rekening): een brief „roerende van dat mijn here (= de hertog) him (= de bisschop) eertijds gescreeven hadde dat hij Jacop Nanninck ontsetten wilde van sinen dienste van der mairscalesip van Amersfoirde ende van Emelant ende denselven sijn gelt, so hij him dairup geleent hadde, weder doen geven van enen anderen die denselven dienst aenname, overmits dat Jacop voirs. den voirs, dienst niet en mochte bewaren om last willen van der stad van Utrecht bij toedoen Jans van der Spiegel; dat uptie tijt noch niet gesciet en waire, sodat mijn here noch den bysscop bade ende begeerde dat hij Jacop voirn. sijn gelt woude doen hebben van den voirs. dienst, want Jacop him sijn dienst upgeseyt hadde ende dairin dede sodat Jacop sijnre bede genoete, want mijn here denselven Jacob meyninge hadde te besenden tot enen sekere stede om sonderlingen sake wille, die hij den voirs. bysscop niet en conde scriven, ende dairaf minen heren zine antwoirde te besenden bij denselven bode”.⁵⁸⁾ Na het overlijden van hertog Willem (31 mei 1417) blijft Jacob trouw aan zijn dochter Jacoba. Direct na het overlijden gaat de Hollandse tesorier Willem Eggert naar Amsterdam om deze stad voor Jacoba te bewaren. Onder de vrienden uit het Sticht, die gevraagd worden de tesorier daar met gewapende mannen te kommen bijstaan, zijn Jacob, rentmeester van het Sticht, en Dirk van Maersen, baljuw van Abcoude.⁵⁹⁾ Deze Dirk van Maersen, die als baljuw van de heer van Abcoude en Gaesbeeck blijkbaar een van de exponenten van de Hollandse invloed in het Nedersticht was, verdient onze aparte aandacht. Hij krijgt verschillende gunstverleningen van hertog Albrecht, al sinds 1396,⁶⁰⁾ wat echter niet verwonderlijk is omdat hij een zoon van de Hollandse bastaard Jan Aelman blijkt te zijn.⁶¹⁾ Zijn eerste contact met de heer van Abcoude dateert van 1387, als hij diens leenman wordt.⁶²⁾ Na 1400 heeft Dirk blijkbaar getracht in het Sticht carrière te maken. In de kame-raarsrekening van de stad Utrecht over 1402-3 komt voor als nieuwe burger van de stad: „Dirc van Maersen van Apcoude.” In dezelfde rekening komt hij al diverse keren voor als baljuw van de heer van Abcoude,⁶³⁾ wat hij dus in 1417 nog was. Het blijft opmerkelijk dat hertog Willem in het Sticht steun zocht bij figuren als de Amersfoorter Jacob Nenninc en bij een ver familielid, dat het niet verder dan tot baljuw van een der weliswaar machtigste hertogelijke vazallen en raden bracht. Keren wij terug tot 1409-12 in Amersfoort. Een andere Amersfoorter, die kontakten met Holland onderhield, was Reyner Evertsz. Hoewel zijn fami-

58) Als voren, no. 91 fol. 109 vo.

59) Als voren, no. 93 fol. 49 en 79 vo.

60) A.R.A. Den Haag, Leenkamer no. 52 fol. 196, 221 (hij is bottelier van de heer van Oostervant, de latere hertog Willem VI), 233 vo; no. 53 fol. 48 vo (uit 1404).

61) Dirk ontbreekt in het werk van A. W. E. Dek, *Genealogie van de graven van Holland*, die voor zijn studie wel de registers uit de leenkamer blijkt geraadpleegd te hebben.

62) *Regesten bisschoppen Utrecht I* no. 1107.

63) G.A. Utrecht, Inventaris I no. 587, rek. 1402-3, fol. 7 en fol. 24 e.v.

lienaam nooit genoemd wordt in de Hollandse bronnen, was hij ongetwijfeld dezelfde als Reyner Poeyt Evertsz., schepen 1403, 06, 12, 16, schout 1417-23 en 1429-32.⁶⁴⁾

De familie Poeyt was een der machtigste 15e eeuwse Amersfoortse regeringsfamilies. Met zijn broer Dirk (schepen en burgemeester tussen 1404 en 1442) beheerste Reynen jarenlang de Hoekse politiek van zijn stad. De vermelde kontakten van Reyner met Holland zijn echter lang niet zo belangrijk als die van Jacob Nennic.⁶⁵⁾

De derde Amersfoorter, die vermeld dient te worden, is Pieter Hamersveld. Reeds eerder (zie p. 10) zagen wij hem al optreden als veehandelaar. Na hertog Willems dood heeft hij een verspieder op de Veluwe laten rondrijden „om te vernemen oft men enige vergaderinge aldair maecte van volke die mijnre genediger vrouwen lande ergent mochten jegens dragen”.⁶⁶⁾ Misschien is hij dezelfde als zijn naamgenoot die in 1439 schepen is. Opmerkelijk is dat zijn zoon Jacob Nenninc heette!⁶⁷⁾ Een bewijs van de goede verstandhouding tussen Amersfoort en Holland acht ik het ook nog dat de hertogelijke raad en latere tesorier Willem Eggert in 1405 beleend wordt met het Stichtse leengoed Randenbroek, dicht bij de stad gelegen, dat de stad zelf eerst in leen gehad had.⁶⁸⁾

Bij de 15e en 16e eeuwse historici was het verdrag tussen Holland en Amersfoort bekend. Het ontbreken van de tekst van het verdrag en nadere gegevens erover deed latere schrijvers aan het bestaan twijfelen. Zo citeert Matthaeus in zijn *Rerum Amorfortiarum* eerst de volgende passage uit Heda: „Anno MCCCCX finitis induciis inter duces Wilhelmum et Reinaldum. Wilhelmus conciliavit sibi Amorfordienses et obtinuit suos habere introitum atque egressum in oppidum, ex quo provinciae Gelriae magna incommoda intulit.” Hierna merkt hij dan op: „Verum admodum dubito an supputatio ejus justa” en verwijst naar het verdrag tussen Amersfoort en Gelre dat in het zelfde jaar 1410 gesloten werd.⁶⁹⁾ De 19e eeuwse Amersfoortse historicus Van Rootselaar weet via Arend uit Johannis à Leydis, *Rerum Belgicorum Annales, Chronici et Historici*, dat er een verdrag geweest moet zijn en dat de Hollanders in Amersfoort gelegerd waren, maar weet er verder niets aan toe te voegen.⁷⁰⁾

Beter gekend dan de periode-Willem VI is de periode-Jacoba. Het is bekend dat het Nedersticht (vooral de postulaat Rudolf, de steden Utrecht en Amersfoort en de leden van het geslacht Montfoort) een zeer belangrijke

64) Zie naast de vermeldingen bij Van Bommel en Van Rootselaar, voor de jaren 1412, 18, 19, 29-32: G.A. Amersfoort, *Cartularium St. Joriskerk* fol. 50 vo, 45 vo, 47 en charter no. 275-284.

65) A.R.A. Den Haag Rek. Rek. no. 88 fol. 83 vo (1410), no. 90 fol. 73 en 102 (1412), no. 108 fol. 129 (1419).

66) Als voren, no. 93 fol. 50.

67) Dr. A. J. Maris, *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen I* no. 27; *Regesten bisschoppen Utrecht III* no. 3694.

68) Dr. A. J. Maris, a.w., no. 26

69) A. Matthaeus *Rerum Amorfortiarum*, Leiden 1963, p. 230.

70) W. F. N. van Rootselaar, *Amersfoort 777-1580*, Amersfoort 1878, dl. 1, p. 473-4.

steun vormde voor Jacoba's pogingen geheel Holland als haar wettig erfdeel onder haar heerschappij te krijgen. Het Nedersticht gaf rugdekking toen Jacoba's troepen teruggedrongen waren tot de driehoek Gouda-Oudewater-Schoonhoven.

Bij het begin van haar regering had Jacoba het direkt al moeilijk doordat haar oom Jan van Beieren, broer van Willem VI en tot dan toe elect (gekozen bisschop) van Luik, spoedig openlijk zijn aanspraken op Holland, Zeeland en Henegouwen liet gelden. Eind 1417 en begin 1418 had Jacoba de Utrechtse en Amersfoortse troepen nodig om de Kabeljauwse heren van Egmond uit IJsselstein en Gorinchem te verdrijven.⁷¹⁾ Als dank voor de hulp bevestigde Jacoba op 31 januari 1418 de privileges van Utrecht en op 18 februari die van Amersfoort, belooft zij hen geen vrede te maken met haar oom Jan van Beieren zonder de beide steden erin te betrekken en geeft zij hun een aanzienlijk deel van het losgeld der in Gorinchem gemaakte gevangenen.⁷²⁾ Het beleg van Gorinchem en de belening op 27 april 1418 door de Duitse keizer van Jan van Beieren met Holland, Zeeland en Henegouwen brachten Jacoba en haar echtgenoot Jan van Brabant openlijk in oorlog met hun oom. Midden 1418 begon Jacoba met Hollandse en Brabantse troepen het beleg van Dordrecht, de enige stad die tot nu toe Jan van Beieren gehuldigd had als ruwaard (voogd). De voor Jacoba vernederende afloop van het beleg is meer voor de Hollandse geschiedenis van belang dan voor die van het Sticht; Stichtse troepen hebben niet aan het beleg deelgenomen. Wel legeren op verzoek van Jacoba Utrecht en Amersfoort later in het jaar troepen in Gouda en Den Haag,⁷³⁾ toen Jan van Beieren zich al meester gemaakt had van Rotterdam en Den Briel. Door deze toch min of meer openlijke deelneming aan de Hollandse partijstrijd dienden de Stichtse steden opgenomen te worden wanneer er een verzoening tot stand zou komen tussen de strijdende partijen. Dit had Jacoba haar medestanders ook al op 31 januari 1418 beloofd. In oktober komt de wapenstilstand in Holland tot stand door bemiddeling van Philips van Charolais, oudste zoon van de hertog van Boergondië, de latere Philips de Goede. In de volgende maanden is men hard aan het werk om het definitieve vredesverdrag te maken. Er zijn geruchten verspreid dat de beide Stichtse steden niet in de wapenstilstand opgenomen waren, wat Jacoba in haar eigen belang direkt moest tegenspreken. Op 5 december stuurt zij dan ook brieven „an der stat van Utrecht ende an der stat van Amersfoirde roerende van der logentail die in horen steden gesprent was van dat sij in den dadinge van minen heer van Charlois vergeten souden hebben geweest”⁷⁴⁾ en zes dagen later nogmaals een bericht aan de heer van Monfoort „dat hij tUtrecht ende tAmersfoirde trecken soude mit brieve van gelove van mijnre vrouwen wegen”.⁷⁵⁾ In de zoen van Woudrichem

71) In juni 1417 vraagt Jacoba aan Amersfoort haar te komen helpen als de jonkheer van Arkel zou proberen IJsselstein te komen ontzetten, dat door haar belegerd werd (A.R.A. Den Haag, Rek. Rek. no. 93 fol. 80 vo).

72) G.A. Utrecht, Inv. I no. 137 en 438 (Regesten no. 639-641); G.A. Amersfoort, charters no. 200-202; A.R.A. Den Haag, Leenkamer no. 310 fol. 25 ro en vo.

73) A.R.A. Den Haag, Rek. Rek. no. 108 fol. 81, 86, 102 vo, 112, 120 vo.

74) Als voren, fol. 124 vo.

75) Als voren, fol. 125.

van 13 februari 1419 tussen Jacoba en Jan van Beieren (waarbij o.a. bepaald werd dat Jan van Brabant en Jan van Beieren samen Jacoba's landen zouden besturen) zijn de beide steden ook opgenomen ⁷⁶⁾ en op 1 april sluit Jan van Beieren nog een afzonderlijke zoen met hen.⁷⁷⁾

Na het vertrek van Jacoba en Jan van Brabant naar Henegouwen en Brabant, heeft Jan van Beieren in het noorden het alleen voor het zeggen. Het is daar maar korte tijd rustig. Allereerst sluit Jan op 3 juni, dus nog maar net twee maanden na de zoen, een verbond met hertog Reinoud van Gelre tegen de steden Utrecht en Amersfoort.⁷⁸⁾ De reden van deze spoedige ommezwaai wordt niet vermeld, mogelijk gaven de steden nog steeds steun aan Hoeken in Holland. Spoedig hierna komt ook bisschop Frederik van Blankenheim in openlijke oorlog met Jan van Beieren wegens het land van Hagestein, dat na de Arkelse oorlog aan Holland gekomen was maar waarop de bisschop aanspraken maakte.⁷⁹⁾ 15 april van het volgende jaar (1420) sluiten de Hollandse Hoeken (de heren van Wassenaar en Brederode en de stad Leiden) een verbond met het Nedersticht.⁸⁰⁾ In naam was dit verbond gericht tegen de Kabeljauwse heren van Egmond, Heemskerk, Gaesbeek en Borsele, in feite natuurlijk tegen Jan van Beieren. Op 22 maart had deze nog eens zijn verbond met Reinoud van Gelre bevestigd.⁸¹⁾ Naar aanleiding van dit verbond zijn er blijkbaar geruchten ontstaan dat het niet van harte gegaan was, dat Jan geld had gegeven aan Jan Schelart van Obbendorf, raad en hofmeester van de Gelderse hertog, om de hertog tot dit verbond over te halen. Van welke zijde die geruchten kwamen wordt niet vermeld, maar zij waren ernstig genoeg dat zowel Jan zelf als de heren van Egmond, Heemskerk en Gijsbrecht Pieck een verklaring uit lieten gaan waarin dit ontkend werd.⁸²⁾

In deze oorlog heeft Jan van Beieren voor het eerst het enige wapen gebruikt dat door Holland tegen Amersfoort gebruikt zou kunnen worden en dat later dan ook vaker gebruikt is: proberen de Eem af te sluiten en zo de verbindingen over de Zuiderzee. In augustus 1421 en maart 1422 gaan dan ook oproepen uit om „te dyenen voir der Eem”.⁸³⁾ Aan alle kanten werd het Nedersticht in het nauw gebracht. Op 17 augustus 1420 had Leiden al een zoen met Jan van Beieren moeten sluiten en had de heer van Wassenaar van zijn burggraafschap afstand moeten doen. In de zomer van datzelfde jaar was hertog Reinoud met een grote troepenmacht voor Amersfoort geweest, maar hij was weggegaan toen bisschop Frederik de stad met troepen versterkte.⁸⁴⁾ Van het Oversticht kreeg men geen steun. Nadat de talrijke bemiddelingspogingen van september 1420 tot januari 1421 door o.a. de bisschop van Mün-

76) *Regesten bisschoppen Utrecht II* no. 2043.

77) G.A. Utrecht, Inv. I no. 439 (Regest no. 649); G.A. Amersfoort, charters no. 215-6.

78) *Regesten bisschoppen Utrecht II* no. 2054.

79) *Als voren, II* no. 2061.

80) De oorkonden van dit verbond zijn o.a. bewaard in de archieven van Leiden (archief 1253-1575 no. 316, Regest no. 368), Amersfoort (charter no. 231), Heren van Montfoort (no. 14, Regest no. 349) en van de bisschoppen (no. 479, Regest II no. 2102). Zie voor nadere verbanden *Regesten bisschoppen Utrecht II* no. 2103-11, 2116-20.

81) *Regesten bisschoppen Utrecht II* no. 2096.

82) A.R.A. Den Haag Leenkamer no. 312 fol. 9 (10 augustus 1420).

83) *Als voren*, no. 314 fol. 28 en 99 vo.

84) *Van Rootelaar I* p. 484-5 met de daar opgegeven bronnen.

ster en de heer van Vianen nog op niets waren uitgelopen,⁸⁵⁾ komen er in mei en juni 1422 weer besprekingen welke eindelijk op 27 juli van dat jaar gevolgd worden door vredesverdragen van bisschop Frederik en zijn steden met Jan van Beieren en met Reinoud van Gelre.⁸⁶⁾

Het bleef nu betrekkelijk rustig in het Sticht en in Holland. Maar op 9 oktober 1423 overlijdt bisschop Frederik en op 6 januari 1425 Jan van Beieren, waarna in beide landen een felle strijd om de opvolging zou plaats vinden. In het Sticht zou deze gaan tussen Rudolf van Diepholt, door de meerderheid der kanunniken tot bisschop gekozen en spoedig in het Oversticht als „postulaat” erkend, en Zweder van Culemborg, Dompriest en door de paus tot bisschop benoemd. In oktober 1426 zal Rudolf als ruwaard van het Nedersticht erkend worden en zal de Stichtse partijstrijd op het slagveld voorlopig beëindigd zijn. Maar men raakte nu steeds verder verwickeld in de Hollandse zaken, waar een strijd op leven en dood gevoerd werd tussen de Kabeljauwen onder Philips de Goede, aan wie Jan van Brabant na de dood van Jan van Beieren het bewind over Holland en Zeeland gegeven had, en de Hoeken onder Jacoba, die uit gevangenschap van Philips weer in Holland opgedoken was, maar niet meer kon beheersen dan Gouda, Oudewater, Schoonhoven en het platteland daaromheen. Evenals in de jaren 1417-18 komt het in de jaren 1426-28 tot een nauwe band tussen de Hoeken uit Holland en de Hoeken (Lichtenbergers) uit het Nedersticht door de overeenkomstige anti-Boergondische belangen. Wederzijds nemen troepen aan elkaars veldtochten deel. De Gelderse hertog Arnold, uit het Kabeljauwse geslacht van Egmond, die in oktober 1426 Amersfoort nog in handen had, steunt Philips en vormt een bedreiging in de rug van het Nedersticht en van de verbindingen tussen Neder- en Oversticht. Van 14 maart 1427 dateert het verbond van Rudolf met Jacoba tegen Arnold van Gelre en Zweder van Culemborg ⁸⁷⁾ en van 30 mei daaropvolgend de oorlogsverklaring van Philips de Goede aan Rudolf en het Sticht.⁸⁸⁾

Aan deze oorlogsverklaring had Philips al krijgshandelingen vooraf laten gaan. De stad Utrecht was voorlopig onbereikbaar doordat de Hoekse steden onder Jacoba en het Hoekse Monfoort de toegangswegen nog beschermde. Daarom richt hij zijn aanval op Amersfoort en wel via de Eem, zoals Jan van Beieren al eerder gedaan had, en via Gelders gebied. Dit was in het Sticht voorzien, want men had als afweer bij de mond van de Eem al een blokhuis gebouwd. Op het eind van 1426 krijgt de heer van Lilladam (L'Isle Adam), kapitein van Holland, het bericht „dat die van Nairden hadden laten weten dat tot Deventer hout geladen lach tot een blochhuus opter Emen of te laten maken”. In maart 1427 trekt een groot Hollands contingent voor de Eem, eerst onder bevel van heer Willem van Egmond en later onder dat van de prins van Oranje en heer van Lilladam. Verder dan de bouw van

85) Zie de lijdensgeschiedenis in *Regesten bisschoppen Utrecht II* no. 2153-2227.

86) *Regesten bisschoppen Utrecht II* no. 2295 (zie ook nos. 2325-2327); G.A. Utrecht, Inv. I no. 448-9 (regesten no. 675-6).

87) *Als voren, II* no. 2529 (zie ook no. 2528).

88) *Als voren, II* no. 2541.

89) A.R.A. Rek. Rek. no. 127 fol. 109 vo.

een blokhuis om de scheepvaart af te sluiten komt men niet.⁹⁰⁾ Daarom bemoeit hertog Philips zich persoonlijk met de strijd in deze streken en leidt hij eind oktober van dat jaar een stormaanval op Amersfoort. De aanval wordt echter gekeerd doordat de burgers en hun vrouwen zich heldhaftig te weer stellen. Van de officieel getinte bronnen licht de Utrechtse kameraarsrekening over 1427-1428 ons het best in over deze gebeurtenis. Op 23 en 24 oktober vergaderde het stadsbestuur al „also die hertoge van Bourgoingen mit groter volck lach ende men seide dat hij opcomen woude mitten Gelresschen omme die slote te besorgen alze Amersford, Eem, dat Blochuys ende Renen.” Men vergaderde weer „des donredages nae sinte Simon ende Judendach (30 oktober) doe die hertoge van Bourgoingen Amersfort gestormt hadde; waren d'overste tesamen mit ons heren (= postulaat Rudolf) vrenden hoe men meer vrende binnen Amersfort senden zoude den nywen storme te wachten. Ende her Willam van Monforde, Godert Koninc reden dair snachts ynne mit 300”.⁹¹⁾ Het was dus niet moeilijk in de stad te komen. Op Allerzielen (2 november) en de twee volgende dagen komt men in Utrecht weer bijeen om te overleggen over het zenden van versterkingen naar Amersfoort,⁹²⁾ maar hertog Philips is dan al via Harderwijk teruggegaan naar Amsterdam.⁹³⁾ Spoedig daarop wordt een deel van de Utrechtse troepen teruggetrokken.⁹⁴⁾ In de Amersfoortse kameraarsrekening over 1427 herinnert slechts een post aan de bestorming door de hertog: „item meyster Henric van der gewonden luden op der wal, doe der hertoge van Burgoengen hier was, dat hi hebben sel 50 Beyersche gulden”.⁹⁵⁾ In de rekening van de rentemeester van postulaat Rudolf over 1427-28 herinneren enkele posten aan het verblijf van zijn troepen en „vriende” in de stad, die daar nog lang in 1428 bleven.⁹⁶⁾ De Utrechtse rekening geeft ons ook een nadere datering van de stormloop. De andere hierboven genoemde rekeningen geven slechts de aanwijzing „doe die hertoge van Bergoengen Amersfoert stormede,” welke aanduiding voor de tijdgenoten blijkbaar voldoende was, de Utrechtse zegt echter dat toen men daar op 30 oktober bijeen kwam, de bestorming al geschied was. Zij heeft dus op de 29e of in de ochtend van de 30e plaats gevonden. Voor de laatste datum pleit het charter dat Van Bemmelen heeft afgedrukt: ⁹⁷⁾ de regering van de stad verklaart jaarlijks schuldig te zijn een som gelds aan deken en kapittel van de St. Joriskerk, waarvoor laatsgenoemde „alle jair tot ewige dage opten 29sten dach der maent in octobri des avonts Vigilie singen, ende dan des dags dairan sielmisse singen ende begankenisse doen sullen voir ende omme der geenre sielen die buten onser ouder stat op den wal doet gebleven zyn doe hertog Philips van Burgoenien mitten syne onse stat ende ons sturmden” en voor of na deze mis in processie het heilig sacra-

90) Als voren, fol. 75 vo, 77, 111.

91) G.A. Utrecht, Inv. I no. 587, Rek. 1427-28, fol. 41 vo.

92) Als voren, fol. 42 en 43 vo.

93) A.R.A. Den Haag, Rek. Rek. no. 128 fol. 25.

94) G.A. Utrecht, Inv. I no. 587, Rek. 1427-28, fol. 43 vo.

95) G.A. Amersfoort, inv. no. 109, Rek. 1427, p. 31.

96) K. Heeringa, *Rekeningen van het bisdom Utrecht dl. I*, Utrecht 1926, p. 314, 315.

97) A. van Bemmelen, *Beschrijving der stad Amersfoort*, 2 dln., Utrecht 1760; dl II, p. 926 noot 2.

ment over de wallen zouden dragen. De voorstelling, die H. Halvertzma geeft,⁹⁸⁾ dat de Hollanders op 31 oktober voor de stad stonden, dat op Allerheiligen (1 november) de bestorming plaats vond en dat voortaan jaarlijks op Allerheiligen in een processie Philips' nederlaag herdacht werd, mist dus iedere grond.

Op het verhaal van het heldhaftige verzet van de Amersfoorters laten alle geschiedschrijvers het verhaal van de „kat” volgen, een groot drijvend geval van hout dat Philips voor de mond van de Eem liet brengen, misschien met de bedoeling het verder de rivier op te slepen en bij een nieuwe belegering te gebruiken. De kat was zo groot als een blokhuis wordt ons gemeld⁹⁹⁾ en dit laatste is dan ook de benaming waaronder het in de Hollandse rekeningen vermeld wordt. De kosten van dit blokhuis waren aanzienlijk, in de tresoriersrekening over 1427-28 alleen al 6400 pond,¹⁰⁰⁾ maar het heeft nauwelijks dienst gedaan. Al spoedig werd het door de Stichtenaren bedreigd. De eerste poging tot ontzet, die de heer van Gaesbeeck in december 1427 doet, moet hij staken wegens de invallende dooi, een tweede poging in januari lukt beter.¹⁰¹⁾ Inmiddels was eind december wel Bunschoten door verraad in Hollandse handen gekomen.¹⁰²⁾

De strijd in deze streken blijft verder beperkt tot wat lichte schermutselingen. Een belangrijke steun ontvalt het Sticht wanneer Jacoba op 3 juli 1428 in Delft Philips erkent als voogd en opvolger in haar graafschappen. Alleen doorgaan met de oorlog was voor Rudolf en zijn steden onmogelijk. Daarom worden in december al wapenstilstanden gesloten met Gelre en met Holland¹⁰³⁾ en volgt spoedig de definitieve vrede met Arnold van Gelre.¹⁰⁴⁾ De vrede met Holland had meer voeten in de aarde, maar komt tenslotte toch op 12 en 20 januari 1430 tot stand.¹⁰⁵⁾

Rudolf wordt erkend als heer van het Sticht en de Hoeken blijven in de Stichtse steden op het kussen. Het vervolg van de Hoekse en Kabeljauwse twisten geeft geen aanleiding meer om de verhouding tussen Amersfoort en Holland verder nog afzonderlijk te beschouwen.

98) H. Halbertzma, *Zeven eeuwen Amersfoort*, (Amersfoort 1959), p. 112-3.

99) *Van Bommel II* p. 926.

100) A.R.A Den Haag, Rek. Rek. no. 128 fol. 26 ro en vo.

101) *Als voren*, no. 3953 fol. 16 vo en 17. De heer van Gaesbeeck verantwoordde deze uitgaven in zijn rekening als rentmeester van Noordwijk c.a.

102) G.A. Utrecht, Inv. I no. 587, Rek. 1427-28, fol. 42.

103) *Regesten bisschoppen Utrecht II* no. 2568-2571.

104) *Als voren*, II no. 2608-9 (28 juli 1429).

105) *Als voren*, II no. 2628 en 2631.

Kroniek 1970

januari

1. Het aantal inwoners van de stad Utrecht bedraagt 278.957.
2. Voor de laatste maal houden de burgemeester en mevrouw De Ranitz hun traditionele nieuwjaarsreceptie.
2. W. A. H. C. Boellaard, voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs, overhandigt de sleutels van het Jaarbeurscomplex aan burgemeester De Ranitz.
De Jaarbeurs is inmiddels verhuisd naar het nieuwe complex achter het N.S.-station.
5. Wintervakbeurs voor koffers en lederwaren in het Beatrixgebouw van de Jaarbeurs (tot 9 januari).
5. Souvenirbeurs in het Beatrixgebouw van de Jaarbeurs (tot 9 januari 1970).
5. Op de hoek van de Ravellaan en de Kanaalweg wordt de eerste paal geheid voor het nieuwe hoofdkantoor van het Christelijk Nationaal Vakverbond C.N.V.
6. Mr. H. L. Hoogenhuis neemt afscheid als voorzitter van de Centrale Raad van Beroep; hij wordt benoemd tot commandeur in de Orde van Oranje Nassau.
- 6 en 23. In de gemeenteraad wordt 61 uur beraadslaagd over de begroting voor 1970.
7. De Daalsetunnel feestelijk geopend door burgemeester De Ranitz.
7. De commissaris van de koningin, mr. C. Th. E. graaf van Lynden van Sandenburg, en echtgenote houden voor de laatste keer in Paushuizen de nieuwjaarsreceptie.
7. Officiële opening van de parkeergarage Jaarbeursterrein.
8. De garnizoenscommandant J. Huisinga, vervroegd met pensioen, neemt afscheid in de Kromhoutkazerne.
Zijn opvolger is kononel M. M. L. Timmer.
8. De gemeenteraad benoemt de heer B. Burger, gemeentesecretaris van Delft, tot opvolger van Mr. P. van Dijke.
9. Officiële opening van de overdekte veehallen in de Voorveldse polder door de commissaris van de Koningin in de provincie.
9. Officiële opening van congres- en vergaderzalen in het Bea-

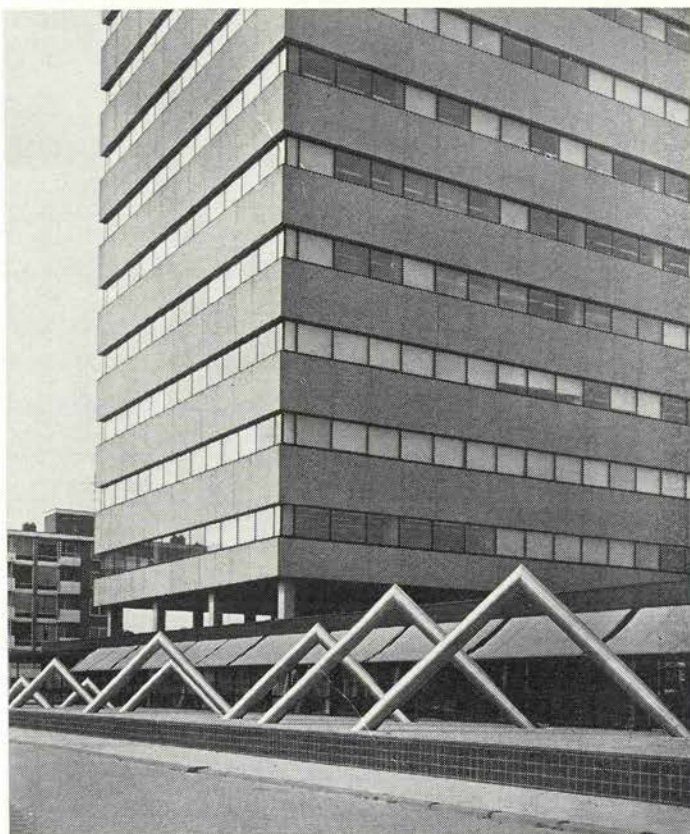
- trixgebouw aan het Jaarbeursplein door burgemeester De Ranitz.
11. Beurs Winterkeur in de Julianahal. (tot 15 januari)
 12. De heer W. P. Bothof neemt afscheid als directeur van Tivoli.
 12. De heer S. Kooistra, directeur van de Chr. School voor Individueel Technisch Onderwijs, slaat aan de Vader Rijndreef in Overvecht de eerste paal voor het nieuwe gebouw.
 13. De heer H. Vermeer, oud-architect A van gemeentewerken, overleden.
 15. De AMEV-groep viert het 50-jarig bestaan. De heer Mr. W. H. Verloop, voorzitter van de Raad van Beheer, wordt bij deze gelegenheid benoemd tot officier in de Orde van Oranje Nassau.
 17. Tentoonstelling van schilderijen van Daan van Golden door de Utrechtse Kring. (tot 8 februari).
 17. Een bliksem-actie voor de oorlogsslachtoffers in Biafra brengt ongeveer f 30.000,— op.
 19. De koningin beëdigt in Den Haag Mr. A. Blom als voorzitter van de Centrale Raad van Beroep.
 20. Tijdens de eerste profboksgala in Utrecht is de Utrechter Joop Verbon knock-out geslagen.
 22. De heer C. van Barneveld wordt beëdigt als lid van de gemeenteraad voor de Boerenpartij als opvolger van de heer H. Holleman.
 22. In het Onderwijscentrum wordt een tentoonstelling geopend welke is gewijd aan het ontwikkelingswerk in Nepal, waarvoor in het kader van het komende afscheid van de burgemeester een speciale actie wordt gevoerd.
 22. In de Utrechtse studentensociëteit P.H.R.M. aan het Janskerkhof de discobar „Woolloomooloo” (kleine kangeroe) geopend.
 23. De heer F. J. C. van Hattem, eigenaar van een schrijfmachinehandel en o.m. voorzitter van de belangengemeenschap voor zelfstandig Centrum Utrecht, overleden.
 23. Mevr. Hoepelman (P.S.P.) in de Raad over het Utrechts Symfonie ORKEST: „U.S.O. moet levend orkest en geen antiquariaat zijn.”
 23. Na een bijna veertigjarige huisartsenpraktijk aan de Biltstraat 126 heeft H. J. W. A. Nieuwenhuyzen afscheid genomen.
 26. Beurs IJsfrica in de Julianahal (tot 28 januari).
 26. De heer J. Rijksen wordt benoemd tot voorzitter van de Vereniging Bloemen- en Plantenveiling Utrecht en Omstreken.
 28. De Provinciale Staten van Utrecht besluiten tot het verlenen van een garantie van f 150.000,— voor de aflossing van een

januari

- lening van een half miljoen gulden voor de stichting van een kunstijsbaan in Utrecht.
29. Het redactie-bureau van het A.N.P. te Utrecht wordt gedurende enkele uren „bezet” door leden van het Utrechtse Antillencomité uit protest tegen wat zij noemen de tendenzieuwe berichtgeving over de Antillen.
 29. De gemeenteraad gaat accoord met de aansluiting van onze stad bij de Raad der Europese Gemeenten.
 30. De heer N. Bos, gemeentelijk deurwaarder, viert zijn 50-jarig jubileum en neemt tegelijkertijd afscheid uit zijn functie.
 31. De „Kargadoor” start haar activiteiten aan de Oudegracht.

februari

6. De heer H. G. Hammacher, oprichter en oud-directeur van de Utrechtsche Provinciebank N.V. (later Slavenburgse Bank N.V.), overleden.
9. De eerste paal geslagen voor een nieuw gebouw van de drukkerij Boekhoven aan de Europalaan.
18. Wethouder H. van der Vlist opent het nieuwe gebouw van de Chr. G.L.O.-school „De Wegwijzer” aan de Fazendadreef.
19. De heer B. Burger wordt in de gemeenteraadsvergadering beëdigd tot gemeentesecretaris van Utrecht; zijn ambtsperiode gaat op 1 maart in. In dezelfde vergadering wordt ir. G. Boschloo als raadslid voor de V.V.D. geïnstalleerd in de plaats van de heer L. M. de Beer.
20. De burgemeester stelt officieel het nieuwe gebouw van de Dienst van Openbare Werken „Nieuw Clarenburg” aan de Ravellaan in gebruik.
21. Z.K.H. prins Constatijn en prins Bernhard, de zoontjes van H.K.H. prinses Beatrix en H.K.H. prinses Margriet, in de Domkerk gedoopt.
25. Tijdens de laatste door hem gepresideerde vergadering van de Provinciale Staten van Utrecht wordt medegedeeld dat de scheidende commissaris der koningin mr. C. Th. E. graaf van Lynden van Sandenburg is benoemd tot groot-officier in de Orde van Oranje Nassau.
27. Hoofdinspecteur van politie J. J. M. van der Ven, chef van de surveillancedienst van het bureau Marco Pololaan, neemt afscheid uit zijn functie wegens benoeming tot wnd. corpschef van politie te Delft. Hij wordt opgevolgd door inspecteur J. H. J. Boogmans.
27. De N.V. Nederlandse Spoorwegen verkrijgt van de rijksoverheid geodkeuring voor een investeringsplan voor 1970 en latere jaren waardoor het o.m. mogelijk wordt het nieuwe - verhoogde en aan het project Hoog Catharijne aansluitende - Centraal Station te bouwen.
27. Aan de Santa Cruzdreef wordt de eerste steen gelegd voor

20 februari 1970 *Het nieuwe gebouw voor Openbare Werken „Nieuw Clarenburg” aan de Ravellaan.
(foto gemeentelijk archief)*

februari

het nieuwe gebouw van de Bertha Mullerschool voor kinderen met gehoor- en spraakstoornissen.

27. H. G. I. Baron van Tuyll van Serooskerken tot burgemeester van Utrecht benoemd,
Prof. mr. P. J. Verdam benoemd tot commissaris van de koningin in de provincie Utrecht.
27. Mr. C. Th. E. graaf van Lynden van Sandenburg neemt afscheid als commissaris van de koningin in de provincie Utrecht.
28. Verbouwingen in het Erasmushuis aan Oudegracht voltooid.

maart

2. H.K.H. prinses Beatrix opent het Beatrixgebouw van de jaarbeurs.
4. Ir. J. D. M. Bardet ontvangt de zilveren stadsmedaille.
4. Wethouder Van der Vlist opent de Prins Willem Alexanderschool aan de Agavedreef.

21 februari 1970 *De doop van de prinsjes Constantijn en Bernhard in de Domkerk.
(foto 't Sticht)*

maart

6. Het Rotterdamse college van B. en W. brengt een bezoek aan Utrecht.
6. Wethouder T. Harteveld opent de werkplaatsen en het magazijn van de Dienst van Openbare Werken aan de Croeselaan.
9. Het aannemingsbedrijf Heymerink N.V. biedt t.g.v. haar 75-jarig bestaan aan de gemeente een lantaarnconsole aan, voorstellende de restauratie van de Augustinuskerk.
10. De toekomstige burgemeester van Utrecht, H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken, brengt een oriëntatiebezoek aan het stadhuis.
11. Wethouder A. P. G. van Koningsbruggen opent het nieuwe kantoor van de Gemeentelijke Sociale Dienst aan de Nije-noord.
12. De leerlingen van het gemeentelijk atheneum komen in opstand.
13. Studenten van de Akademie voor beeldende kunsten Artibus in Utrecht streven naar vernieuwd onderwijs.
19. Een extra vergadering van de gemeenteraad n.a.v. de moeilijkheden op het gemeentelijk atheneum.
24. Officiële installatie van het experimentele schoolparlement voor het gemeentelijk Atheneum door wethouder Van der Vlist.
26. Voor het nieuwe gebouw van de N.V. Bruna wordt aan de Drommedarislaan (Kanaleneiland) de eerste paal geslagen.

27 april 1970

Afscheid van burgemeester en mevrouw De Ranitz.
(foto 't Sticht)

april

1. Minister Veringa van Onderwijs en Wetenschappen opent de zevende nationale onderwijstentoonstelling in de Julianahal en Margriethal.
1. De nieuwe commissaris van de koningin in de provincie Utrecht, mr. P. J. Verdam, houdt zijn eerste rede in de Statenvergadering.
6. Burgemeester De Ranitz opent de tentoonstelling van padvind(st)erspostzegels in het Spoorwegmuseum.
7. De onlangs overleden oud-burgemeester van Zuilen, O. Norbruis, in Schoonebeek (Drente) begraven.
10. Burgemeester De Ranitz neemt afscheid van de Bescherming Bevolking in de commandobunker bij het 24-oktoberplein.
11. De Italiaanse werknemers hebben hun eigen „casa” in de St. Monicakerk aan de Herenweg.
15. Het pand Herenstraat 24, eigendom van de brandverzekeringsmaatschappij Tiel-Utrecht, bezet door vier jongelui.
24. Burgemeester De Ranitz neemt afscheid van de Utrechtse politie.
27. In Tivoli aan burgemeester De Ranitz het afscheidsgeschenk van de Utrechtse burgerij aangeboden. 's Middags is er een afscheidsfeest, georganiseerd door de vrijwillige vrouwelijke Hulpvereniging, voor mevr. A. de Ranitz-de Brauw in de Stadsschouwburg. Dit feest woont ook H.M. de Koningin bij.

30 april 1970 *Opening van de tentoonstelling Confrontatie in de Buurkerk, de laatste officiële daad van burgemeester De Ranitz.*
(foto 't Sticht)

april

28. Onder grote belangstelling wonen burgemeester en mevrouw De Ranitz in de congreszaal van de jaarbeurs een hun aangeboden afscheidsfeest bij. Ook H.M. de Koningin was hierbij aanwezig.
29. Burgemeester en mevrouw De Ranitz nemen afscheid van de gemeenteraad en ontvangen voor hun vele verdiensten aan de stad bewezen resp. de gouden en zilveren penning van de gemeente Utrecht.
Burgemeester De Ranitz benoemd tot commandeur in de Orde van Oranje Nassau.
30. Ter hoogte van de Pelikaanstraat is een met giftige en brandbare stoffen geladen goederentrein ontspoord. De bewoners van de Pelikaanstraat zijn geëvacueerd tot het gevaar geweken is.
30. Burgemeester De Ranitz verricht zijn laatste officiële daad door de tentoonstelling „Confrontatie,” een expositie in het kader van de bevrijdingsherdenking, in de Buurkerk te openen.
De tentoonstelling duurt tot 9 mei.

21 mei 1970

Burgemeester Tuyl en zijn echtgenote doen hun intrede in Utrecht.
(foto 't Sticht)

mei

8. De tentoonstelling „Confrontatie” in de Buurkerk gesloten met een forum.
8. Expositie van Middeleeuwse kunst uit Zweden in het Centraal Museum.
H.K.H. Prinses Beatrix woonde de opening bij.
(tot 3 aug.)
11. De Nieuwe Vereniging van Vrouwelijke Studenten (N.V.V. S.U.) bestaat tien jaar.
21. Burgemeester van Tuyl van Serooskerken geïnstalleerd.

29 mei 1970

De laatste resten van het Jaarbeursgebouw aan het Vredenburg opgeblazen.

mei

23. Aan de Steenweg bij de Buurkerk op 683e Wimpy-bar in de wereld geopend.
23. Burgemeester Van Tuyll van Serooskerken inspecteert in het Wilhelminapark het korps van de reserve-gemeentepolitie.
25. De afdeling Utrecht van de Nederlandse Reis Vereniging (N.R.V.) viert haar zestigjarig bestaan.
26. H.M. Koningin Juliana bezoekt de afscheidsreceptie van prof. dr. J. F. Nuboer.
Z.K.H. Prins Bernhard en Z.K.H. Prins Claus woonden het afscheidscollege van de hoogleraar bij.
28. De werknemers van Werkspoor in Utrecht besluiten te staken om de steunverlening van de regering aan de Verenigde Machinefabrieken (V.M.F.) te forceren.
29. Laatste restant van de oude Jaarbeurs op het Vredenburg om 5.18 uur 's morgens opgeblazen.
29. De eerste paal van het nieuwe hoofdkantoor van de Puem aan de Croeselaan geslagen.
31. Prof. Maan, pastoor van de Oud-Katholieke parochie St. Gertrudis in Utrecht, neemt afscheid.
31. De N.B.M. gaat over tot inkrimping van de busdienstregeling.

juni

6. De Culturele Ontspannings Vereniging (C.O.V.), de buurtvereniging voor Utrecht Noord, bestaat 25 jaar.

juni

8. „Holiday Inn”, op de hoek van de Croeselaan en het Jaarbeursplein, opent haar deuren voor gasten.
8. Burgemeester Van Tuyll van Serooskerken maakt in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen kennis met de Utrechtse politie.
10. Voor haar verdiensten voor het onderwijs in de Deense Taal- en Letterkunde is mej. dr. S. Ferwerda, lector bij het instituut voor Oudgermaanse, Friese en Scandinavische taal- en letterkunde, onderscheiden met het ridderschap in de orde van Dannebrog.
10. Wethouder Van Koningsbruggen opent het G.G.D.-gebouw aan het Jaarbeursplein.
11. De Dom gaat i.v.m. herstelwerkzaamheden gedurende drie jaar in de steigers.
12. In Esplanade de eerste diploma's van het middelbaar economisch, administratief en detailhandelsonderwijs (M.E.A.O.) uitgereikt aan de geslaagden.
13. De eerste steen gelegd voor het bejaardencentrum van de Stichting Hervormd bejaardencentrum aan de Perudreef in Overvecht.
13. Loco-burgemeester De Nooy opent de Hoogravense wijkweek.
17. De Ghandi-school, vernoemd naar Mahatma Ghandi, aan de Beiroetdreef officieel geopend.
De Indiase ambassadeur in Nederland, mr. J. N. Dhamija, woonde de plechtigheid bij.
20. Mevrouw Antje Truggelaar-Hendriks ontvangt het Croix du Combattant de L'Europa voor de door haar aan piloten verleende hulp in de laatste wereldoorlog.
20. Het gemeentebestuur kiest het plan van het architectenbureau Fledderus-Van Gent als uitgangspunt voor de bouw van de woonwijk Lunetten.
22. De architect Fledderus, ontwerper van het plan Lunetten en ontwerper van het nieuwe Jaarbeursgebouw aan de Croeselaan, overleden.
27. De eerste marathon voor beroepswemmers in de Maarseveense plassen is gewonnen door de Argentijn Horacio Iglesias.
27. Dr. A. H. Bruinsma opent het cytologisch laboratorium aan de Kempersstraat.

juli

1. Mej. dr. M. E. Houtzager, directrice van het Centraal Museum, reikt aan 62 lagere schoolkinderen een prijs uit voor hun bekroonde tekeningen.
5. Kardinaal Alfrink 70 jaar.
6. Het „Utrechtse Jeugdspektakel” in de Margriethal door wethouder Van der Vlist geopend.

4 juli 1970

*Kardinaal Alfrink ontvangt op zijn verjaardag de ministers Klompé en Veringa.
(foto 't Sticht)*

juli

14. Ir. K. Spruit en ir. Bodon presenteren een schemaplan voor de Vredenburgbebouwing.
15. „Holiday Inn” in Hoog-Catharijne officieel geopend.
17. De architect ir. P. Dingemans overleden.
Naar een ontwerp van ir. Dingemans werden o.a. gebouwd: de Pniëlkerk in Oog in Al en de Nationale Schildersschool.
19. Na een verblijf van enkele dagen in het Vaticaan en een onderhoud met Paus Paulus is kardinaal Alfrink weer in ons land teruggekeerd.
23. In Hotel Noord-Brabant een hearing over het plan „Bodon-Spruit” voor de bebouwing van het Vredenburg.
30. De Utrechtse Stadspostdienst, in september 1969 begonnen, houdt op te bestaan.

augustus

7. Bij rechterlijk vonnis is bepaald, dat het bestuur van de Akademie voor Beeldende Kunsten Artibus niet behoeft terug te komen op haar besluit 22 studenten van de academie te verwijderen.
17. „Kabouters” hebben het pand Nieuwegracht 64, waarin voorheen was gevestigd de Onderlinge Pharmaceutisch Groot-handel, „gekraakt.”
28. Wethouder H. van der Vlist neemt in het onderwijscentrum Ondiep 63 afscheid van alle geledingen van het openbaar onderwijs in Utrecht.

- augustus* 31. 25 raadsleden, onder wie drie wethouders, te weten dr. J. de Nooy, H. van der Vlist en A. P. G. van Koningsbruggen, nemen afscheid.
- september* 3. De tentoonstelling „Appels oogappels” in het Centraal Museum geopend. (tot 15 november).
5. In de voetgangerstraverse tussen Stationsplein en Jaarbeursplein zijn acht winkeltjes geopend.
7. Bij de bedrijfsvereniging voor detailhandel en ambachten (Detam) aan de Nijenoord een computerinstallatie in gebruik genomen.
7. Burgemeester Van Tuyll opende het hoofdkantoor van de N.V. Zwolsche Algemene Verzekering Maatschappij aan de Oudenoord 33.
7. De kliniek voor kleine huisdieren van de Alexander Numan-kade naar de Uithof verhuisd.
9. De commissie welzijnsbehartiging buitenlandse werknemers in het Provinciehuis geïnstalleerd. De commissie staat onder voorzitterschap van oud-wethouder A. P. C. van Koningsbruggen.
9. De computer, die de verkeerslichten van 56 van de 70 met lichten beveiligde kruispunten in Utrecht regelt, is één dag defect.
9. De bouwprojecten in het universiteitscentrum „de Uithof” liggen stil. De stakende bouwvakarbeiders eisen een uitkering van f 400,— ineens.
12. De Utrechtse cellist Louis Werner, veertig jaar verbonden bij het U.S.O., overleden.
13. Pastoor C. Vernooy van de Johannes de Dooper parochie viert zijn veertigjarig priesterjubileum.
17. De warenhuizen Vendet en C & A in Overvecht geopend.
18. Oud-burgermeester jhr. mr. C. J. A. de Ranitz en mevr. De Ranitz-De Brauw hebben Utrecht metterwoon verlaten.
22. Tijdens een vergadering in hotel Noord-Brabant hebben de leden van Centrum Utrecht zich achter het plan voor de Utrechtse binnenstad, Invitant 70, gesteld.
22. In een D.A.F.-minibusje reed een delegatie van de Stichting Centrum Utrecht naar het stadhuis om het plan Invitant 70 aan het college van B. en W. aan te bieden.
23. Onder de Nicolaïkerk zijn fundamenteën van een roomse basiliek uit de twaalfde eeuw ontdekt.
25. Het college van B. en W. dringt er bij de raad op aan het plan Herzberger-Spruit voor het Vredenburg niet te aanvaarden.
26. De Utrechtse krachtsportvereniging „Olympia” neemt het nieuwe verenigingsgebouw aan de Willem Arntszkade nr. 5 in gebruik.

17-18 oktober 1970 *Het interieur van de gerestaureerde Pieterskerk.*
(foto Dijkstra, gemeentelijk archief)

oktober

1. J. B. P. Biegelaar, directeur van Drukkerij Biegelaar & Jansen, veertig jaar in zijn bedrijf werkzaam.
2. Het Utrechts Jongerenkoor, dat 25 jaar bestaat, geeft een feestconcert in de Geertekerk.
2. De Raad voor Jeugd en Jongeren Utrecht wil van het leegstaande N.V.-huis een „jeugdhuis” maken.
2. Het „plan Bodon” in de gemeenteraad door wethouder Hartevelde verdedigd. De N.V. Hoog-Catharijne acht het „plan Hertzberger” onaanvaardbaar.
6. In verband met de aanleg van een ringweg zijn in het centrum van Utrecht een aantal belangrijke verkeersomleidingen ingevoerd.

oktober

7. Het Kunsthistorisch Instituut aan de Drift 25 heropend.
9. In de kloostergang een beeld „Jan van den Dom,” gemaakt door prof. P. Grégoire uit Laren, geplaatst.
15. Wethouder W. A. Kieboom opent de eerste Utrechtse dagsociëteit voor minder-validen.
17. Het „Kosmisch Ontspanningscentrum Fantasmorgia” aan de Voorstraat 5 ontruimd.
17. De gerestaureerde Pieterskerk ingewijd.
20. De afdeling Utrecht van de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers opent haar kantoor aan de Oudegracht 290.
21. Prof. Paul Grégoire legt de laatste hand aan het door hem vervaardigde beeld van Jan van den Dom, dat geplaatst is in de pandhof van de Dom.
22. De ambassadeur van Japan, Zijne Excellentie ir. M. Fujisaki, brengt een werkbezoek aan de Utrechtse universiteit.
24. Z.K.H. prins Claus opent de Utrechtse kunstijsbaan.
26. Prof. dr. M. Minnaert, van 1937 tot 1963 directeur van de Sterrenwacht van de Utrechtse Universiteit, overleden.
26. De zes leden tellende Adviesraad Burgerlijke Reserve Organen geïnstalleerd. Bij de Adviesraad kunnen Utrechters terecht wegens gederfd inkomen voor opkomst voor een oefening van de Bescherming Bevolking, Monumentenwacht en Reserve.
30. A. Graafhuis, adjunct-gemeentearchivaris van Utrecht, 25 jaar in gemeentedienst.
30. Wethouder W. A. Kieboom opent het Nederlands Goud-, Zilver- en Klokkenmuseum in Achter de Dom 121.

november

3. H.M. koningin Juliana en H.K.H. prinses Beatrix wonen de viering van het vijftigjarig bestaan van de Christen Jonge Vrouwen Federatie (Y.W.C.A.) in het congrescentrum bij.
5. In de Stefanuskerk te Overvecht een informatie-avond voor gegadigden van de „experimentele flats” aan de Amazonedreef.
6. De N.V.V.-voorzitter A. H. Kloos opent het nieuwe kantoor-gebouw van de Stichting Gebouw Algemene Vakbeweging Utrecht (G.A.V.U.) aan de Goeman Borgesiuslaan.
7. Oud-burgemeester De Ranitz reist naar Nepal om daar o.a. in Biratnagar het door de Utrechtse bevolking bijeengecollecteerde geld voor een melkfabriek over te dragen.
8. Mgr. dr. Marinus Kok geïnstalleerd als aartsbisschop van Utrecht van de oud-katholieke kerk.
Mgr. Kok is de opvolger van mgr. dr. A. Rinkel.
10. De verkoopactie van het Comité kinderpostzegels door burgemeester Van Tuyll gestart.
10. In de Agnietenkapel van het Centraal Museum geeft het kwintet Willem van Beers een druk bezocht jazz-concert.

- november*
11. De hervormde Jeanne de Bruinschool voor basisonderwijs aan de Overvechtse Dianadreef geopend door wethouder Pot.
 12. J. van Staveren, redacteur van het Nieuw Utrechts Dagblad, benoemd tot chef van het gemeentelijk bureau Voorlichting.
 17. Bij de spoorwegovergang „Blauwcapel” de „overwegcamera”, die verkeersovertreders op de foto registreert, opgesteld.
 18. De Utrechtse Industrie- en Huishoudschool aan de Laan van Puntenburg viert haar 75-jarig bestaan.
 18. Aan de Overvechtse Gangesdreef de eerste paal geslagen voor het bejaardenverpleeghuis Rosendaal van de Stichting Katholieke Bejaardenhuisvesting Utrecht, door mevrouw Tellegen-Veldstra (lid Gedeputeerde Staten der provincie Utrecht).
 18. Als jubileumgeschenk heeft de „Intervam” de gemeente Utrecht een kinderdagverblijf aan de Dorbeendreef in Utrecht aangeboden.
 19. De bewoners van de Tweede Daalsedijk verontwaardigt, dat er geen principebesluit door de gemeenteraad is genomen om de sloot aan de Tweede Daalsedijk te dempen.
 20. Tijdens de algemene vergadering van de Nederlandse maatschappij tot bevordering der tandheelkunde is een resolutie tot snelle invoering van de fluoridering van het drinkwater in Nederland aangenomen.
 20. Vijftig jaar geleden het gebouw voor Christelijke Sociale Belangen aan de Kromme Nieuwegracht 39 in gebruik genomen.
 21. Wethouder Harteveld opent het crematorium „Daelwijk” in Overvecht-Noord.
 21. De bewoners van het woonwagenkamp aan de Huppeldijk krijgen een eenmalige uitkering.
 22. De oud-katholieke parochie St. Jacobus aan de Bemuurde Weerd viert het 100-jarig bestaan van de St. Jacobuskerk.
 23. Burgemeester H. G. I. Baron van Tuyll van Serooskerken brengt een werkbezoek aan het brandweerkorps van Utrecht.
 23. De uit Ermelo afkomstige organist Jan Jansen, leerling van het Utrechtse conservatorium, ontving uit handen van wethouder Harteveld een prijs van de gemeente Utrecht.
 24. Een uitslaande brand in de in aanbouw zijnde Slagersvakschool aan de Smijerslaan in Tuindorp-oost.
 25. Kapitein L. J. Meiresonne benoemd tot plaatsvervangend chef van de gemeentelijke voorlichtingsdienst.
 25. Uit het Aartsbisshoppelijk Museum een kostbaar gebeden- en getijdenboekje gestolen.
 25. Jhr. C. J. A. de Ranitz biedt namens de stad Utrecht aan de Nepalese regering een cheque van 30.000 dollar, bestemd voor de ontwikkeling van de zuivelindustrie.

27. Bewoonsters van het woonwagenkamp aan de Huppeldijk demonstreren voor een wintertoelage bij het gebouw van Sociale Zaken aan de Nijenoord.
27. Het congres „De beroepsarbeid van de gehuwde vrouw” van de Ned. Mij. voor Nijverheid en Handel bijgewoond door H.M. koningin Juliana en H.K.H. prinses Beatrix.
28. De „kunst- en antiekmarkt” in de nieuwe Veemarkthal.
28. Prof. P. H. Buisman, oud-hoogleraar in de tandheelkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, zestig jaar tandarts.
30. De vier felgroene ringlijntaxi's van de Ratax rijden voor het eerst.
30. De dr. Saal van Zwanenberg-prijzen uitgereikt aan dr. G. P. van Rees te Leiden en aan J. van der Vies te Oss.
30. De musical „Hair” in het Utrechts Jaarbeurs-congrescentrum.

december

1. De John F. Kennedyschool voor basisonderwijs aan de Teun de Jagerdreef viert haar 5-jarig bestaan.
1. Bij het 25-jarig bestaan van het maandblad Mens en Melodie is Wouter Paap gehuldigd.
1. Het verkeersplein Westerbrug volledig in gebruik genomen.
1. J. Bierens, van de afdeling Voorlichting te Utrecht, vertrekt naar Amersfoort.
2. Bewoonsters van het woonwagenkamp aan de Huppeldijk pleegden lokaalvredebreuk in het stadhuis.
2. Oud-burgemeester De Ranitz uit Nepal teruggekeerd.
3. De Vrijgemaakt Gereformeerde kerk aan de Royaards van den Hamkade heeft een orgel gekregen, gebouwd door de Utrechtse firma Van Vulpen.
3. De universiteit van Utrecht heeft het grootste aantal kiesgerechtigde studenten, nl. 20936.
4. De sloot langs de Tweede Daalsedijk gaat dicht, aldus besluit de gemeenteraad.
12. Aan de Marnixlaan een sociëteit voor astma-patiënten geopend.
14. In twee flats aan de Dorbeendreef het kinderdagverblijf „Nijntje” van de Stichting Utrechtse Kinderdagverblijven geopend.
15. Prof. dr. A. A. van Ruler, hoogleraar vanwege de N.H.-Kerk aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, overleden.
16. De ontwerp-begroting 1971 van de gemeente Utrecht geeft een tekort aan van 16,5 miljoen gulden. Het totaal van de uitgaven zal 241 miljoen gulden bedragen.
16. Burgemeester baron van Tuyll van Serooskerken stelt de verkeerstelevisie in gebruik, bedoeld om de moeilijkheden rond verkeersopstoppen in de Utrechtse binnenstad op te lossen.

16. Het nieuwe fabrieksgebouw van Indola Electric aan de Ontariodreef door wethouder Looten geopend.
20. Mr. D. Schuitemaker, fractievoorzitter van de V.V.D. in de gemeenteraad, overleden.
29. Wethouder T. Harteveld opent het hoofdkantoor van de Coöperatieve Raiffeisenbank aan de Tiberdreef.
30. Op de hoek van de Jan van Galenstraat-Kardinaal de Jongweg een plastiek onthuld, voorstellende een groep ezels.

Jaarverslag 1970

Voor 1970 was de voortzetting van de nieuwe stemming binnen de vereniging kenmerkend. Treffend was de groeiende belangstelling voor de excursies nieuwe stijl, die in een spiritueel samenzijn uitliepen na het evenzeer geestelijke genoegen van historische wandeling. De interesse van de leden bleef niet langer passief, maar nam actieve vormen aan tijdens de discussie over de toekomst van de oude binnenstad en van het aanzien van Utrecht in het algemeen. Tenslotte bleef het ledental stijgen: tijdens dit verslagjaar bedroeg de stijging 50 leden (in 1969: 103 leden). Hoewel nauwkeurige statische gegevens ontbreken, bleek Oud-Utrecht voor vele jonge en zelfs zeer jonge leden aantrekkelijk te zijn blijkens de deelneming aan excursies en andere activiteiten.

Het jaarboek-1970 verscheen in een nieuwe vorm, die vooral gestalte kreeg in een groter formaat, in een moderne lay-out en in het gebruik van kunstdrukpapier. Provincie en stad Utrecht kregen gelijkelijk aandacht in artikelen over Maarssen, Bilthoven, Abcoude, Soest, Austerlitz en Utrecht.

Dank zij de vaardige pen van de eindredacteur B. Kieboom won het Maandblad aan lezenswaardigheid, actualiteit en uitvoering. In de vele artikelen kregen het Utrechtse verleden, heden en toekomst ruimte naast de Stichtse kastelen en de plaatsen Amersfoort, De Meern, IJsselstein, Oudewater, Benschop, Wijk bij Duurstede en Monfoort.

In de vacatures, die ontstonden door het aftreden van ir. J. D. M. Bardet en mr. J. W. C. van Campen, werd voorzien door de verkiezing van de heren A. H. R. Hoogezand en J. Kloek. Mr. J. W. C. van Campen, sinds 1930 lid van onze vereniging en sinds 1933 bestuurslid, werd om zijn uitzonderlijke verdiensten tot erelid benoemd. De heer dr. M. P. van Buytenen bedankte tussentijds als bestuurslid. De excursiecommissie werd in het bestuur opgenomen.

Op 16 maart woonden 35 leden de jaarvergadering bij in het gemeentelijke archief. Dr. ir. J. Visser, Rijksdienst voor de monumentenzorg, lichtte een boeiende voordracht „Het beschermde Stadsgezicht” voor een groot aantal deelnemers toe met voorbeelden in Nederland uit de praktijk van deze nieuwe vorm van Monumentenbescherming.

Op 11 april brachten 60 leden een bezoek aan Culemborg. Tijdens de zomer werden op 5 en 12 juli en op 11, 22 en 25 augustus in verschillende delen van de stad wandelingen gehouden, waaraan in totaal 175 leden deelnamen. Deze excursies werden gewoontegetrouw afgesloten met een genoegelijk samenzijn; soms was dit de fraaie entourage van het Museum van Baaren na een

rondleiding door de heer G. J. Bossenbroek tijdens een aangekleed kopje koffie, maar even vaak in de sfeervolle wijnkelders van de fa. Bloem bij een wijnproeverij door de heer K. M. Kleingeld. Op deze wijze voegden zich het aroma van koffie en de fleur van wijn bij de historische attracties.

De zojuist gereed gekomen Pieterskerk werd op de avond van de 11e november tijdens een speciaal ingelaste excursie bezichtigd door 120 deelnemers.

Oudewater met o.a. zijn heksenwaag en Grote Kerk bood op 14 november een fraai bestede middag aan 80 deelnemers.

Aan de discussie, waartoe het gemeentebestuur uitnodigde door de nota „Kernbeeld”, handelende over de binnenstadsproblematiek, nam op verzoek van vele leden de vereniging deel door een forum-avond onder de titel „Oud-Utrecht - Nieuw-Utrecht” op 12 juni. Als deskundigen leverden de heren T. Harteveld, wethouder van Openbare Werken, D. Blom, architect, ir. R. Meischke, directeur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, W. A. H. W. Janssen, directeur van de gemeentelijke Bouw- en Woningdienst, M. van Schijndel, architect en drs. G. H. Jansen, socioloog, waardevolle inleidingen over het karakter, de plannen, de wensen en de mogelijkheden betreffende het Utrechtse stadscentrum.

Als discussieleider fungeerde op vaardige wijze de heer Will. C. van Rossum, architect. De neerslag van de besprekingen tijdens deze bijeenkomst, die door ca. 150 leden werd bezocht, werd door de vereniging bij het gemeentebestuur ingediend als een onderdeel van de bestudering van de leefbaarheid van de binnenstad in al haar aspecten.

De provincie Utrecht verhoogde haar bijdrage tot f 100,—; ook de gemeente Utrecht vermeerderde haar subsidie tot f 100,— met de belofte een verdere stijging te willen overwegen.

Op 24 april nam het bestuur namens de vereniging in tegenwoordigheid van vele leden afscheid van de administrateur, de heer H. J. H. Knoester, die wegens zijn vertrek naar Zwolle zijn waardevolle bezigheid moest staken. De heer A. B. R. de Vries nam zijn taak over en heeft deze onmisbare en tijdrovende arbeid met grote nauwgezetheid vervuld. Even onschatbaar was de toegewijde zorg voor de financiën, waarmee de heer E. H. Houpst zich opnieuw belastte. Door de groei van de vereniging is ook deze moeizame arbeid in zwaarte toegenomen.

In het vooruitzicht van een voorspoedige toekomst kan dit jaarverslag worden afgesloten. De vereniging is gedurende de laatste twee jaren gegroeid van 1011 tot 1164 leden; desondanks moet het ledental, dat de toets met zusterverenigingen elders nog niet kan doorstaan, nog verder kunnen toenemen tot een juistere verhouding tegenover de kwart miljoen inwoners van de stad Utrecht. De aandacht, die onze provinciale vereniging aan het Sticht Utrecht schenkt, verdient een groter buitenstedelijk ledental. Maar belangrijker dan de toeneming van het aantal leden is de gestegen aandacht van de leden. De verwachting is gewettigd, dat de kwantiteit en de kwaliteit gelijke tred zullen houden en dat in „Oud-Utrecht”, dat zich ook voor nieuwe taken krachting inzet, een vernieuwde en verjongde tendenz zich zal voortzetten.

De secretaris,
J. E. A. L. Struick

Naamlijst der leden *)

Beschermvrouwe: Hare Majesteit de Koningin.

Ere-leden: Ir. J. D. M. Bardet.
W. Stooker

Bestuur:

Voorziter: Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, Kromme Nieuwegracht 37, Utrecht

Secretaris: Dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht.

Penningmeester: J. C. van der Laan, Tuindorpweg 74, Maarn.
(Postrekg. 575520 t.n. Penningmeester Oud-Utrecht).

A. H. R. Hoogezand, Groenekanseweg 56, Groenekan.
Mevr. E. L. S. Offringa-Boom, Karel Doormanlaan 204, Utrecht.
W. Uittenbogaard, Prof. Titus Brandsmalaan 17, Vleuten.
B. Kieboom, Amazonedreef 26, Utrecht, *Redacteur Maandblad*.
Mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Breitnerlaan 16, Utrecht.
Mevr. B. E. Buys-de Geus, Prins Bernhardstraat 45, Bunnik.
Mevr. A. M. Beauchampet-Lorwa, Johan Wagenaarkade 77 I, Utrecht.
A. F. E. Kipp, Nieuwegracht 181, Utrecht.
Mej. Drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht.

Begunstigers: Jhr. P. H. A. Martini Buys te Rotterdam.
De provincie Utrecht.
De gemeente Utrecht.

*) De lijst is afgesloten 1 september 1971.

Leden:

Aartsbissch. Museum

Mevr. J. A. Acket-van
Riemsdijk

Mr. C. Adelaar

I. Agasi

E. L. Ahlrichs

G. Akkerman

A. Alenson

Z. Em. B. kardinaal
Alfrink

Jhr. J. J. G. Alting von
Geusau

Ambachtsschool

J. W. M. Ambaum

A. van Amerongen

Amsterdamse Bank

P. A. M. Andree

Mr. drs. J. C. Andries

W. K. H. Anten

Mej. mr. M. B. Appelman

Archaeologisch Instituut

J. van Arkel

Fa. van Arkel

Mej. M. A. Asselberghs

Mr. A. J. H. Athmer

A. Augustinus

J. van Baak

H. D. Baars

C. A. Baart de la Faille

Mej. A. Bakker

C. A. Bakker

J. Bakker

Mej. T. W. Barbé

Mevr. A. M. Beauchampet-
Lorwa

R. Bedaux

F. Belderbos

W. J. Bemmer

A. A. Benkema

A. van Benthem

Drs. Th. Berendsen

W. C. A. ten Berg

A. van de Berg

B. van den Berg

J. van den Berg

Mevr. A. A. van den Berg-
Mantels

Mevr. A. v.d. Berg-v.d. Tempel

A. J. v.d. Bergh

K. van Berkel

Mr. A. G. Bernard

Mej. J. A. Bertoen

Mevr. E. M. Besier-Sloet
van Marxveld

Dr. H. M. Beumer

A. van Beurden

B. C. van Beusekom

W. van Beusekom

Mej. L. Beyaert

Mej. L. Beyers

F. van Beijnum

Bibliotheek

Rijksuniversiteit

J. Biegelaar

J. H. A. Biecart

K. L. Biro

W. M. Bitter

W. R. Blankert

Ir. W. P. van den Blink

Mr. A. Blom

D. Blom

P. J. Blonk

W. Boddé

Drs. A. baron van Boecop

Fa. Van Boekhoven-

Bosch

J. H. Boele

J. de Boer

J. Boerman

G. Boesjes

L. D. Bogerel

Mevr. J. M. Bolkestein-
Kraft

E. Z. Bolte

J. H. Bommer

E. P. Boode

Mevr. C. H. van den
Boogaard-Klaver

Mevr. H. Boogman-
Wessel

Mevr. G. Boon-Vroegop

Ir. H. J. Boon

M. M. S. Boot

J. W. Borgers

A. Borgstein

Chr. Bos

Mr. dr. A. G. Bosch

Jhr. drs. M. A. M. G. Bosch
van Drakestein

Mevr. E. N. Bosch-Reitz

Ir. G. Boschloo

P. C. Bosselaar

D. G. Boswijk

Mej. J. M. Boutier

A. J. Braak

M. Braam

J. Braat

Mr. Ph. M. de Brabander

C. van den Braber

F. S. L. Bracht

W. H. Brakkee

Dr. J. C. Brandt Corstius

Mevr. dr. J. Brandt-van
der Veen

Mr. A. J. Bransen

Jhr. ir. R. de Brauw

Drs. P. den Breejen

A. v. d. Brink

M. F. van den Brink

G. Brinkhuis

Mevr. A. H. G. den Broeder

Mevr. M. W. H. van den

Broek-Dekhuizen

Mevr. H. Brom-Fischer

Mej. C. C. Brouwer

M. G. Brouwer

Dr. G. de Bruin

Mevr. L. H. de Bruin-

Tapperman

G. J. R. Bruinsma

Dr. F. F. de Bruyn

Mevr. J. H. de Bruyn-

Alberts van

Dompelaer

P. W. Buisman

A. Buitenhuis

J. H. van der Burg

Ir. H. Burger

Dr. M. P. van Buytenen

Mej. dr. E. A. C. Buyze

H. E. P. van Bijlevelt-

den Ouden

H. Bijlsma

Prof. U. G. Bijlsma

Jac. van Campen

Mr. J. W. C. van Campen

Centraal museum

Het Centrum

Mevr. dr. J. G. v. Cittert-
Eymers

J. van Cleef

Mej. S. Cohen

Mevr. A. S. Cohen-Vos

Mevr. J. M. Colenbrander-
Donkers

Mej. A. C. Coolsma

C. J. Cornet

C. T. van Craaikamp

O. J. Crommelin

P. van Daal

Ir. F. van Daalen

G. A. den Daas

Dr. G. J. W. van Dam

Ir. H. Dam

Mej. C. J. Dambrink

Mej. J. Desplanque

Detam

C. A. van Deventer

H. W. van Diest

C. N. Dieters	J. Förster	J. L. Hamel
Drs. H. J. D. Dieters	Mr. A. P. J. Fortuin	B. van Harn
Mevr. A. M. L. Dingjan-	Mr. A. M. Fransen	T. Harteveld
Goes	Dr. H. Freudenthal	J. R. den Hartog
Mr. F. Doeleman	R. A. Frowijn	I. J. L. Haspels
H. van Dokkum	Mevr. A. H. L. Gadella-	Mevr. Th. R. van Hees
C. van den Dorpe	Hornix	Mej. mr. J. Hefting
M. Dorrestein	Mgr. dr. J. Geerdinck	A. Heins
T. Dorresteyn	Mevr. W. van Geldorp	Dr. J. W. A. van Hengel
J. A. Dortmund	Meddens-Kaag	J. Heniger
J. E. C. Drabbe	J. van Gent	N. Hermans
J. G. Drewes	H. Geraarts	H. Herni
F. L. Driessen	Ir. P. Gerbranda	H. van Heuven
Mevr. W. v. Driest-	Mevr. E. S. van Geuns-	P. Heijmerink
Buitenhuis	Ingen Housz	P. van Heyningen
J. van der Drift	Mevr. A. de Geus-	Dr. H. Heyster
Mej. C. Drok	Schuurman	A. J. Hilbers
Mevr. M. G. B. Duitemeyer-	Ds. B. van Ginkel	K. W. van Hilten
Meffert	H. Godefroy	Dr. W. J. Hingst
Zr. E. M. F. van Duren	J. Goenee	Mevr. M. E. Hoejenbos-
Mevr. E. P. Duvekot-de	A. C. de Graaf	van Kalken
Lint	A. Graafhuis	Mej. A. Hoestra
G. van Dijk	Mej. W. W. H. Graner	A. Hofsté
G. A. van Dijk	G. Grauwerd	J. Hogendoorn
P. van Dijk	Frater Directeur van het	A. Hogeweg
P. van Dijk	St. Gregoriushuis	H. Hol jr.
Mr. G. H. C. van Dijken	Mej. H. C. Gremmée	J. G. Hol
Prof. Dr. J. H. Dijkhuis	J. W. Greve	Mr. H. Hollestelle
F. H. Ebell	L. M. J. A. van der	Mevr. N. Holtkamp-
P. C. J. van Eck van der	Grinten	Vellinga
Sluys	Mr. W. Ch. Groen	Dr. A. H. Holtz
Mevr. G. J. Eekhoff-Blits	J. H. Groenen	Jhr. mr. F. F. Hooft
G. J. Eggink	Mej. D. Groeneveld	Graafland
P. A. G. C. B. Th.	H. P. Groeneveld	W. S. M. Hoogbergen
Ehrenfeld-Ten Bosch	H. J. van Groningen	R. A. Hoogland
Mej. G. W. van Ekeris	Fa. A. de Groot & Zn	Mevr. J. J. C. van Hoorn-
J. Elsenaar	Ir. C. de Groot	Groneman
P. W. Emmelot	C. P. de Groot	Ad. Hosman
G. H. van Empel	W. J. van de Grooterheem	Mej. Ph. M. Hougée
Ds. C. M. van Endt	Dr. D. Grosheide	J. in 't Hout
L. B. Engelen	Mevr. C. van Gruting-	J. W. v. d. Hout
A. A. Engelman	Venlet	J. W. Houtzager
G. C. den Engelsman	C. D. Grijns	Mej. dr. M. E. Houtzager
Ir. F. E. D. Enschede	H. L. Gumbert	C. J. Hugging
L. E. Erné	J. M. Gunneman	D. v. d. Hul
H. van Essen	P. J. F. C. de Haan	J. M. C. van 't Hullenaar
G. van Eijk	J. van der Haar	Dr. A. van Hulzen
G. J. Th. Eijzenbach	Drs. A. G. M. Haas	E. M. Hupkens van der
Mevr. F. van der Feen de	Mevr. E. S. de Haas-	Elst
Lille-Voet van	Tuymelaar	G. A. van der Hurk
Vormiacele	Prof. Dr. C. B. van	J. C. van der Hurk
W. J. Feikema-Bout	Haeringen	U. F. Hijlkema
H. Ferwerda	Mej. M. Hageman	Prof. Mr. L. J. Hijmans
A. P. M. Festen	Drs. P. Hagen	van den Bergh
H. A. J. Fieren	H. F. v. Halem	Instituut voor
I. A. S. Fischer	J. N. Halverhout	middeleeuwse
G. Flantua	Mr. A. D. Hamburger	geschiedenis

Mr. D. H. C. Ittmann	H. te Kolsté	C. van der Linden
J. Jalvingh	J. H. Kompagnie	F. A. van der Linden
E. A. M. Jansen	Mej. E. A. Komproe	M. J. Linschoten
F. M. Jansen	Dr. W. G. Kooistra	C. van Lint
G. H. Jansen	J. H. Koopman	T. van Lint
J. Jansen	A. Koppert	Mevr. W. A. M. van der
Dr. Jac. Jansen	G. Koppert	Lip-Kibbeling
Prof. Dr. Jac. Jansen jr.	G. Koren	H. J. van Loon
J. B. L. Jansen	C. A. W. Korenhof	Mr. A. Looten
A. M. Jansen-Straatman	Mr. C. K. Kortenhoff	Mr. F. B. Lunsingh
J. C. Janssen	Mej. A. H. Korteweg	Scheurleer
H. de Jong	H. Koster	W. G. van Lunteren
P. de Jong	S. de Kraay	P. J. E. Luykx
Prof. Dr. J. Jongbloed	P. P. Kraayeveld	Mej. C. M. L. Lijn
Mr. H. A. de Jongh	Mej. F. P. Kramer	J. A. J. van Maarseveen
Mevr. dr. M. F. Jongkees-	Mevr. H. van Krimpen	Ir. H. van der Made
Vos	Mr. A. J. Kronenberg	J. C. de Man
Mej. zr. A. M. Jongsma	R. Krooshof	K. Marang
Ir. G. J. Jonker	Mevr. N. P. Kruithoed-	Mevr. M. J. Maters-Ponten
Mevr. A. M. E. Jonker-	v. Ewijk	Mej. J. G. van der Meer
Verhoef	Mej. M. E. Krul	J. A. P. Meere
W. F. Kaldenberg	R. van der Kuip	J. van Meerten
J. van der Kamp	Prof. Mr. A. J. M. Kunst	Ir. G. L. Meesters
Dr. H. A. C. Kamphuysen	Kunsthistorisch Instituut	Mercurius-cursussen voor
C. Karres	Dr. C. Kup	Handelonderwijs
Kath. Scholengemeenschap	J. Küppers	C. J. van der Meuler
voor meisjes	J. C. van Kuyk	F. Meulenbelt
W. Keizer	Mej. H. W. Kuyvenhoven	Ir. J. C. Meulenbelt
Th. Kelder	Chr. Kweekschool	J. T. D. Meijers
M. M. Kemman-	Rehoboth	W. Meynen
Godschalk	Dr. P. H. Kijlstra	P. Meywes
A. P. F. M. Kemme	Mevr. A. M. H. van Laar-	H. J. M. A. Mieras
Th. E. Kempers	Casander	C. L. Minderaa
Prof. Dr. G. J. M. van der	P. L. Lagendijk	Drs. T. L. Minderaa
Kerk	Mevr. S. Lakeman-van	H. H. Moers Jr.
J. Kerskes	Maanen	Verzeekeringsbank Moira
P. van Kesteren	Dr. N. Lamme	M. R. van der Molen
Dr. F. Ketner	Landbouwbank	J. J. M. Molenbeek
A. F. E. Kipp	Dr. J. de Lange	H. Moll
A. A. Klarenbeek	J. H. de Lange	Mej. H. P. Moll
Mevr. F. C. Klop-	Dr. J. de Lange	Prof. Mr. A. J. Mondria
Veenstra	J. M. Lankamp	Mr. A. A. Mulder
Ds. W. Tj. Klumper	J. Laterveer	Mevr. T. Mulder
Mej. C. L. M. Klijn	Mevr. D. J. M. Laudy-	P. H. M. Muns
Mej. M. van der Knoop	van Dullemen	Mevr. C. C. Muschter-
Mr. J. A. M. Koch	G. C. van Leersum	Sjamaar
P. F. C. Koch	Chr. Leeftang	Aartsbisschoppelijk Museum
J. G. Koeken	J. J. H. van Leeuwen	Centraal Museum
W. C. A. Kocken	M. J. S. van Leeuwen	C. M. H. Muyser
G. Koefoed	P. D. van Leeuwen	G. M. E. Nauta
J. Koehorst	S. van Leeuwen	Nederlandse Bank
Mej. mr. E. Koek	drs. Th. J. A. van Leeuwen	Mevr. S. Neerinx-Esselink
Mevr. J. H. F. Koelman	Mevr. A. Lekkerkerker-	B. J. Nichting
Mej. J. W. Koenderink	Blok	A. Nieuwenhoven
J. de Kogel	J. W. Lemaier	G. C. van Nieuwenhuizen
Mevr. J. C. Kok-	Drs. J. H. Lichtenbelt	Mr. J. J. van Nieuwenhuyzen
v. Mackelenberg	Dr. A. J. S. van Lier	Dr. M. G. van
Th. C. L. Kok	Prof. Dr. S. van der Linde	Nieuwenhuyzen

Mevr. E. M. van Nispen
 Dr. J. de Nooy
 P. Nijhoff
 Mevr. M. M. J. Nijland-Mol
 J. Offerhaus
 Mevr. E. L. S. Offringa-Boom
 Mevr. J. van Ogtrop-van
 Erven Dorens
 W. A. Okhuysen
 E. Oldenhoff
 Stichting Onderwijscentrum
 Chr. Oosterveen
 A. L. Oosting
 H. Oostveen
 W. G. van Oostveen
 Openbare Leeszaal
 Idem: Filiaal
 Smaragdplein
 Idem: Filiaal Oog in Al
 Idem: Filiaal
 Bernadottelaan
 Idem: Filiaal Vader
 Rijndreef
 Idem: Filiaal
 Ingenhouzstraat
 R.K.-Openbare Leeszaal
 Idem: Filiaal Kanaalstraat
 Idem: Filiaal
 Nieuwegracht
 Idem: Filiaal
 M. v. Hongarijreedreef
 Jhr. ir. L. H. Op ten Noord
 J. Oskam
 Mej. dr. J. K. Oudendijk
 W. H. Overbeek
 Mevr. A. van Panhuys-
 Waller
 Jhr. mr. E. L. Panhuys
 Mej. J. Pater
 W. Peddemors
 J. C. Peeterman
 G. S. Pelt
 W. A. G. Perks
 H. J. C. Pieters Jr.
 T. van Pinxteren
 J. F. van de Plassche Visser
 H. Ploeg
 P. Plokker
 Mej. M. van der Poel
 C. Polderman
 J. A. Ponssen
 Ir. J. H. Pontier
 Dr. C. Poort
 J. W. A. Poortermans
 Mevr. M. A. Poortman-
 Verkade
 Mevr. M. Post
 Mevr. S. Posthumus-Pieren

Tj. Pot
 K. Potjewijd
 Dr. F. J. A. Prop
 Mevr. W. H. Pruis-Linder
 Ant. van Putten
 Mej. A. J. Putters
 Drs. J. M. Raaymakers
 J. E. Ragay
 Mej. J. M. Th. G. Rahr
 Mr. F. P. van Ravenswaay
 Mej. G. H. P. Ravestijn
 Instituut voor
 Rechtsgeschiedenis
 Redactie „Beiaard”
 Redactie Het Centrum
 Redactie N. Utr. Dagblad
 Redactie Trouw
 Redactie Utr. Nieuwsblad
 Redactie Het Stadsblad
 E. W. C. Reeskamp
 Dr. J. H. E. Reeskamp
 A. H. van Reeuwijk
 Mr. J. D. Rehorst
 M. G. van Reiden
 Dr. Mr. A. W. Reinink
 Jhr. M. N. Reuchlin
 A. Reurink
 Dr. F. E. Revers
 Dr. J. J. de Ridder Jr.
 Dr. G. J. M. J. te Riele
 J. H. B. M. van Riet
 B. M. M. Rietmeijer
 Mevr. M. P. Ringelberg
 Mej. A. de Ringh de Vries
 Mgr. Dr. A. Rinkel
 Mej. J. G. Riphaagen
 G. J. Röhner
 R. L. Röhner
 J. A. Rompes
 Mej. M. C. Roodenburg
 G. Roorda
 F. X. Roosmalen
 Mevr. M. M. Rosier-
 Witzel
 Mej. P. H. A. Roskam
 J. J. van Rossum
 M. F. M. van Rossum
 J. de Ru
 Drs. H. van de Ruit
 J. J. de Ruiter
 A. Rutgers
 J. W. G. M. Rutten
 J. de Ruyter Korver
 Rijksarchief Utrecht
 Rijksuniversiteit afd.
 voorlichting
 H. J. A. J. van Rijswijk
 J. W. C. van Schaik

Mr. Dr. Th. E. E. van
 Schaik
 W. F. van Schaverbeke
 H. W. Scherpenhuyzen
 L. van Schie
 C. A. Schilp
 C. F. M. J. barones Schimmel-
 penninck van der Oye-van
 Dam van Isselt
 Mr. W. H. Schipper
 Mevr. J. A. Scholtus
 Schoolvereniging Agatha
 Snellen
 A. Schoonhoven
 Jhr. mr. J. C. Schorer
 J. W. Schouten
 W. J. A. Schouten
 Mr. D. Schuitemaker
 H. G. Schumacher
 Mej. E. Th. de Schutter
 Mr. J. Schuttevaer
 Mej. Mr. A. A. Schwartz
 L. J. A. van Schijndel
 Dr. J. H. Sebus
 B. J. Serrée
 Mevr. Serton-Meyer
 A. D. Severijn
 J. Siebols
 Mr. B. F. J. Simon
 Mej. G. Simonis
 P. Singelenburg
 C. Singerling
 Mr. C. van Slagmaat
 G. L. Slagmolen
 Mej. G. C. van der Sluys
 L. J. M. G. Sluyters
 H. J. de Smedt
 G. Smilda
 Mevr. A. A. Smit
 H. C. Smit
 Mevr. G. Smits-Otten
 Fa. Snuif en Co.
 G. H. de Soeten
 H. J. de Soeten
 Mr. E. Spanjaard
 W. Spans
 Mej. A. P. H. M. Speet
 G. H. F. Spitsbaard
 Dr. J. Spijkerboer
 Mr. J. J. Staal
 J. van Staveren
 Mej. W. van Steenberg
 Mr. H. P. M. Steenberghe
 D. Steensma
 R. A. Sterk
 Mej. D. Steur
 Dr. W. Stigter
 Drs. A. H. Stolk

W. Stooker	Dr. J. G. Verhoeven	Prof. Dr. H. Wagenvoort
W. A. Stooker	C. Verkerk	H. Walstra
G. C. M. Stoop	H. D. Verkruysse	P. van de Wart
Dr. J. A. Stoop	Mr. Dr. H. J. E. Vermeulen	Dr. G. A. Weller
Ir. J. A. Storm van Leeuwen	J. Vermeulen	Dr. Wellerdieck
Dr. W. C. P. Stoutenbeek	Mr. J. W. G. Vermeulen	Mevr. H. A. E. M. Westerhout
A. van Straten	Mr. W. J. G. Vermeulen	Drs. mr. A. H. Wetselaar
Mevr. H. J. Streng-van Vugt	M. Vermooten	Mevr. A. D. Wevers-Huppertz
Dr. J. E. A. L. Struick	Mej. G. H. van Versendaal	A. W. Wicart
J. J. van Stuyvesant Meyen	Mevr. M. M. Versnel-Smitz	Mgr. A. Wiegerink
J. W. Swane	G. Versteeg	Ir. G. Wiechers
Dr. ir. C. L. Temminck Groll	C. M. J. Versteegh	J. H. Wieringa
J. Th. Teunis	Dr. C. R. J. Versteegh	P. A. Wilbrink
L. H. Tholen	Dr. R. M. Versteegh	G. A. Wildschut
H. W. Thomassen	Mevr. L. C. Verwer-Rinse	Ir. J. Wildschut
Mej. L. Ch. P. Thomassen	F. H. J. Vetter	P. Wilmink
Dr. W. J. Thijssen	J. Vink	W. van der Wilt
Tiel-Utrecht-Brandverz. 1811	Mej. mr. dr. J. C. H. H. de Vink	Tj. B. van Wimersma Greidanus
B. C. Tieman	B. W. Vinke	J. Wind
Mej. C. H. Timmerman	D. J. Vinkenborg	C. de Winter
P. F. Tjepkeman	J. Vinkenborg	H. de Wit
Mr. J. H. des Tombe	Ds. C. Ch. G. Visser	Mej. P. C. M. Witte
Mej. drs. L. van Tongerloo	Mej. J. S. Visser	A. Witteveen
Mej. A. H. Toonen	K. Visscher	G. Witteveen
G. C. van Tussenbroek	Mej. dr. M. van Vliet	A. Witzel
H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken	H. W. J. Volmuller	J. D. Th. Wolters
R. Tweehuysen	Mej. B. Vondeling	Mevr. A. R. Wolters-de Jong
Mej. A. H. Ulbrich	J. Vonk	Dr. D. Wolvius
N.V. Utr.	F. C. van de Vooren	Woninginrichting Serrée
Loodgieterscombinatie	Mevr. H. M. Voorhoeve-Bender	C. J. Wouda
H. J. J. Uijterwaal	Mr. dr. T. Vorstius Kruijff	H. Wulstra
Mevr. Mr. M. J. Vaags-Kluitman	Mej. drs. A. C. Vos	W. A. Wijburg Jr.
Kol. A. J. B. Vaak	G. J. Vos	Mevr. van Wijk
Th. van de Vathorst	N. W. Vos	Mevr. G. L. van Wijk-de Ruiter
P. M. van Veen	P. Vos	Drs. J. S. Wijne
Dr. T. van Veen	Mevr. R. Vos-Beijerman	Mej. H. J. W. van Wijngaarden van Rees
J. H. van Veenendaal	C. A. Vosmeer	Mr. H. A. M. Wijnne
Mevr. M. M. E. Veenendaal-Nicolaï	Ver. voor Vreemdelingenverkeer Amersfoort	C. M. Ynema
Th. J. van der Veer	Ver. voor Vreemdelingenverkeer Utrecht	J. Zandleven
Mej. R. C. J. A. ter Veer	C. M. Vreeswijk	Ir. H. Zeydner
Mej. J. C. van de Vegt	Dr. D. Vreugdenhil	Mevr. M. Zeijlemaker-de Goey
W. H. van der Velde	G. J. de Vries	Th. J. A. Zoetelief
Mevr. M. van der Velde-Nebbeling	A. B. R. de Vries	Mevr. H. M. Zuurdeeg
Mevr. C. A. Velderman-Wienecke	N.V. de Vries en Co	H. Zwaagman
M. Veldman	P. Vijverberg	Mevr. E. J. Zwager-Gehner
Dr. A. J. van de Ven	C. H. Waakop Reyers	W. Zwanikken
Dr. M. A. Vente	W. G. A. de Waal	R. Zwolschen
Prof. Dr. Fr. Verdoorn	Van Wageningen en de Lange	J. G. Zijffers
W. C. A. Verhaar		Dr. A. Zijp
Mevr. A. M. Th. Verheyen		

Buiten Utrecht:

W. H. van Aarst, Zeist
S. H. Achterop, Amersfoort
G. Adriaans, Amersfoort
Mevr. C. van den Akker-de Gijs,
Oisterwijk
Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage
W. J. Alsma, Maartensdijk
H. P. F. van Amerongen, Amstelveen
A. W. F. C. Appelman, Zeist
Mevr. G. J. Appels-Broere,
Driebergen
Mevr. F. P. Appels-Kraal, Driebergen
W. J. A. Arntz, Bilthoven
W. Chr. G. van As, Amersfoort
Ir. J. B. baron van Asbeck, Driebergen
Jhr. mr. dr. L. H. K. C. van Asch van
Wijck, Rhenen
Jhr. mr. M. van Asch van Wijck,
Arnhem
Jhr. mr. Th. van Asch van Wijck,
Zeist
Athenaeum Bibliotheek, Deventer
Mevr. M. G. van Baak-Van der Lee,
Harmelen
Jhr. J. A. F. Backer, Breukelen
Ir. F. J. Backer, Bunnik
Prof. O. Backer Dirks, Bilthoven
G. J. Bastiaan, Maarssen
Jhr. W. H. de Beaufort, Maarn
C. A. Becker, Huis ter Heide
Mevr. G. Th. van Beeck Calkoen,
Maartensdijk
Mr. dr. J. Belonje, Alkmaar
Mr. P. J. W. Beltjes, Arnhem
C. F. Bennink Bolt, Woerden
Mr. S. P. baron Bentink, Soest
Mevr. J. A. Berdenis van Berlecom
Bunte, Bilthoven
B. O. van den Berg, Maarssen
Mej. drs. H. M. van den Berg,
's-Gravenhage
M. van den Berg, Houten
Dr. L. Berk, De Bilt
J. C. Berkenbosch, Driebergen
Drs. A. Bertoen, Bilthoven
Bibliotheek Mij. der Ned.
Letterkunde, Leiden
Bibliotheek Kruisherenklooster,
Amersfoort
Mr. K. S. Bieger, Bilthoven
H. van der Biezen, Rhenen
Mr. J. van Binsbergen, Bilthoven
A. Blankert, 's-Gravenhage
Mevr. drs. B. E. P. Bleeker-Eeuwens,
De Bilt

Mr. E. Bloembergen, Bilthoven
A. H. Bloemsma, Haaften
Dr. D. P. Blok, Amsterdam
Mevr. M. B. van Bockel-Blancke
Bilthoven
Ir. R. J. Boddé, Bilthoven
Stichting voor Bodemkartering,
Wageningen
Boekhandel Ruitenbeek, Doorn
P. de Boer-Lens, Loenersloot
K. van Boeschoten, Amsterdam
Jkvr. J. Ch. baronesse van Boetzelaar,
Zeist
Mr. R. W. baron van Boetzelaar,
Driebergen
R. W. C. baron van Boetzelaar,
Laren (N.H.)
P. H. Bogaard, De Meern
Mr. J. P. Bol, Bosch en Duin
N. E. Bol, Arnhem
Drs. J. B. J. Bollerman, Rotterdam
J. P. W. Bongaardt, Maarn
C. Boon, Benschop
J. G. M. Boon, Lopik
Dr. W. J. de Boone, Amersfoort
Mej. ir. A. E. M. Bosch, 's-Gravenhage
Dr. J. F. H. Bosch, Bilthoven
Mevr. E. Bosch-van de Kolk,
Amersfoort
Jhr. Mr. O. R. van den Bosch,
Amerongen
Mr. L. H. N. F. M. Bosch ridder van
Rosenthal, Rhenen
Mej. L. W. Bosman, IJsselstein
D. D. Bosscher, De Bilt
Mr. J. H. P. Boudewijnse, Bilthoven
Mej. E. de Bouter, Groenekan
Dr. D. P. R. A. Bouvy, Bussum
Mej. drs. J. Braam, De Bilt
Dr. A. H. Bredero, Dongen
Mr. J. J. Bredius, Aerdenhout
J. P. Briedé, Maarn
Ir. P. H. N. Briët, Hilversum
J. A. Brinkhuis, Zeist
H. W. C. van den Broek, Maarssen
Mr. M. G. de Bruin, Zeist
Prof. dr. V. Brümmer, Bilthoven
A. W. Bruna, Amsterdam
Mevr. J. C. Buitenweg-Mourits, De Meern
Mej. A. W. van de Bunt, Wageningen
Dr. A. R. J. van der Burg, Rijswijk
Mevr. B. Buys, Bunnik
T. T. H. M. Bijleveld, Breukelen
Mr. J. Caro, Bilthoven
Ir. E. D. Cartier van Dissel, Laren
Centraal Bureau voor Genealogie,
's-Gravenhage

Centrale Commissie voor Onderzoek
van het Nederlandse Volkseigen,
Amsterdam
Jhr. W. F. Clifford Kocq van Breugel,
Doorn
Drs. J. F. H. Collard, Valburg
A. G. Cool, IJsselstein
D. J. de Coole, Zeist
Ir. J. L. A. Cuperus, Huis ter Heide
Mr. P. H. Damsté, De Bilt
J. Das, Bilthoven
Mej. M. W. Deerns, Bilthoven
Mevr. J. Dekker-Buurman, Waardenburg
E. J. Demoed, Amersfoort
Mr. W. H. J. Derks, Bosch en Duin
A. A. D. Derksen, Groenekan
Mej. C. M. van Deventer, Drachten
M. H. H. Doesburg, IJsselstein
Mej. P. J. A. ten Doesschate, Zeist
Mevr. C. H. Donker-van Ollefen,
Naarden
P. Dons, De Bilt
C. H. van Donselaar, De Bilt
W. Doornbosch, Jutphaas
A. R. van Dort, Jutphaas
J. A. Dortmond, Bilthoven
Mr. F. A. Doude van Troostwijk,
Bussum
L. W. Doude van Troostwijk,
Nieuwersluis
Prof. J. A. C. Duyzings, Badhoevedorp
Mej. M. J. A. van Dijk van Altena,
Wijk bij Duurstede
Mevr. T. van Dijk-Doornenbal, De
Meern
Mr. Ph. Eberwein, Baarn
Drs. H. van Eck, Hardinxveld-
Giesendam
Mr. W. Th. D. A. van Eck, Voorburg
Dr. P. F. Elbers, Tuil
Fa. G. van der Elst, Scherpenzeel
G. H. van Empel, De Meern
H. Endlich, Haarlem
Mej. M. A. H. van Es, Den Haag
F. E. Everwijn Lange, Maarn
J. Felderhof, 's-Gravenhage
Mevr. K. Fokkens-Pek, De Bilt
Mej. M. J. Francken, Huizen
Mevr. G. Frankefort-Krol, Den Haag
Mr. J. van Galen Last, Doorn
Jhr. Mr. L. E. de Geer van Oudegein
Jutphaas
Gelderse Bibliotheek, Arnhem
Gemeente-Archief, Delft
Gemeente-Archief, Rotterdam
Gemeentebestuur, Amersfoort
Gemeentebestuur, Kockengen

Gemeentebestuur, Montfoort
Gemeentebestuur, Mijdrecht
Gemeentebestuur, Veenendaal
Gemeentebestuur, Wijk bij Duurstede
Genealogical Society, Salt Lake City
A. van Gent, Bergschenhoek
L. W. H. de Geus, Linschoten
Mevr. Mr. M. A. C. de Geus-Viëtor
Bilthoven
J. Godschalk, Vleuten
J. C. B. Goemans, Zeist
Mej. dr. M. K. E. Gottschalk,
Amsterdam
B. de Graaff, Driebergen
Ph. J. Greep, De Bilt
N. A. J. Gresnigt, Bilthoven
F. A. Groen, Doorn
Mevr. De Groot-Haanschoten,
Hilversum
H. J. C. de Groot, Haarlem
Th. Gruter, Holl. Rading
C. P. Gülcher, Maartensdijk
Th. H. v. d. Gun, Aduard
H. Haaksman, Bilthoven
A. J. Hallebeek, Driebergen
Mej. M. Hardebol, De Bilt
H. Haring, Zoetermeer
Drs. J. Harms, Maartensdijk
M. P. H. Harmsen, Linschoten
Mej. N. Harte, Bilthoven
W. A. M. Harzing, Driebergen
M. J. baronesse van Heerdt-
Kolff, Baarn
J. Helde, Zeist
A. C. Hellema, Amersfoort
W. A. Hendriks, Waga (Fr).
Mevr. A. J. M. Heniger-Koenheim,
Vianen
Dr. J. C. A. van Herten, Bilthoven
Drs. J. van Herwaarden, Vleuten
E. Heupers, Soest
Mevr. M. W. Heyenga-Klomp,
Amersfoort
Ir. G. J. T. Heyming, Doorn
P. M. Heymink Liesert, Schalkwijk
C. Hilhorst, Hoogland
Dr. P. Hoekstra, Bilthoven
Mej. drs. M. B. van der Hoeven, Zeist
C. J. Holst van Ingen, Doorn
J. Homburg, IJsselstein
Jhr. H. J. P. Hooft Graafland van
Schotervlieland, Zeist
Jhr. mr. W. C. Hooft Graafland,
Bilthoven
Mr. Th. A. Hoog, Bilthoven
Mr. H. L. L. van Hoogenhuyze, Zeist
Ir. T. van Hoogevest, Amersfoort

- A. H. R. Hoogezand, Groenekan
 Dr. G. A. Hoogland, Arnhem
 Mevr. S. Hooykaas-van den Berg,
 De Bilt
 T. H. Hopland, Nieuwkuyk
 Dr. J. Hovy, Amersfoort
 Drs. A. V. M. Hubrecht, Oosterbeek
 Prof. Dr. F. W. N. Hugenholz,
 Bilthoven
 Mevr. C. A. van der Hurk-van den
 Bovenkamp, Driebergen
 L. B. W. Huydecoper van Nigtevecht,
 Bilthoven
 L. Hijmans, De Bilt
 Ir. A. M. van Ingen, Jutphaas
 Instituut voor Prae- en Protohistorie,
 Amsterdam
 Prof. Dr. W. van Iterson, Zeist
 Prof. Dr. E. H. 's Jacob, Groningen
 A. Jacobs, Blaricum
 J. Jacobs v. d. Hof, Doorn
 C. Jansen, Warnsveld
 L. H. Jansen, Woudenberg
 Mr. F. B. I. M. Janssen, Esch
 Drs. J. W. Janssen, Bilthoven
 Mevr. A. M. Jaring-Fresen, Doorn
 Prof. Dr. A. G. Jongkees, Annen
 Mevr. A. C. Jordan-Breukink, Zeist
 Ir. J. P. Josephus Jitta, 's-Gravenhage
 W. H. F. Jurgens, Hilversum
 E. J. Jurriëns, Bilthoven
 Drs. C. van Kalveen, Amersfoort
 Mevr. A. A. S. Kamerling-van
 Haersma Buma, Doorn
 Mevr. H. E. Kamerling-Lintner,
 Hilversum
 Mr. dr. N. J. C. M. Kappeyne van de
 Coppello, Loenen a/d Vecht
 H. F. Keetell, Amersfoort
 A. J. van Kempen, Bunnik
 R. M. Kemperink, Amersfoort
 Prof. Dr. J. H. Kernkamp, Bilthoven
 Jac. Kerste, Kockengen
 Mr. G. Keuning, Amsterdam
 Ir. J. S. Keyser, Bilthoven
 Mr. D. Kieboom Jansen, Pijnacker
 Drs. C. J. Kieviet, Poortugaal
 H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp, Doorn
 Dipl. Ing. P. Kluyver, Maartensdijk
 H. J. H. Knoester, Zwolle
 H. M. J. Koch, IJsselstein
 J. Kokje Jzn., De Meern
 Mr. C. Koning, Bilthoven
 J. C. Koning, Bilthoven
 Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
 Dr. D. R. Koolkaas, Velp
 P. J. Koopman, Papendrecht
 Mr. J. Korf, Voorburg
 Mr. J. J. Korndörffer, Wassenaar
 L. Y. Kortbeek, Bilthoven
 Mr. A. P. Korthals Altes, Markelo
 A. H. van Kooten Niekerk, Zeist
 G. van der Kuilen, Breukelen
 J. Kuipers, Soest
 J. C. van der Laan, Maarn
 J. van Lambalgen, Woudenberg
 J. Laméris, Zeist
 Mevr. C. Laméris-de Vries, De Bilt
 J. Landré, Den Dolder
 Fr. H. Landzaat, Zeist
 F. Langerveld, De Bilt
 H. de Lanoy Meyer, Driebergen
 Dr. H. P. Lansberg, Bilthoven
 Mevr. mr. E. C. M. Leemans-Prins,
 Arnhem
 A. Leyenaar, Doorn
 Limburgs Geschied- en
 Oudheidkundig Genootschap,
 Maastricht
 Prof. Dr. J. M. van der Linde, Zeist
 H. van der Linden, Oegstgeest
 Ds. H. A. L. van der Linden, De Bilt
 H. J. van 't Lindenhout, Epe
 J. J. Linnebank, De Meern
 A. J. A. M. Lisman, Groenekan
 Ir. A. J. M. Lisman, Zeist
 J. C. Lissenberg, Zaltbommel
 Mr. Ph. Loggers, Bilthoven
 Mej. W. Lokhorst, Bilthoven
 W. C. van Luyn, De Bilt
 Dr. W. L. van Luyn, Bunnik
 R. C. J. van Maanen, Nijmegen
 Maatsch. der Ned. Letterkunde, Leiden
 H. E. J. F. du Marchie van
 Voorthuysen, Zeist
 Ir. A. Maris, Groenekan
 Mej. dr. A. J. Maris, Arnhem
 Mr. J. A. Markus, Alkmaar
 O. A. van Maurik, Odijk
 Dr. M. A. van Melle-Drost, De Bilt
 Dr. L. S. Meihuizen, Haren (Gr.)
 A. W. Mellema, Rotterdam
 A. C. v. d. Mersch, Baarn
 Ir. H. F. Mertens, Breukelen
 Dr. P. van der Meulen, Bilthoven
 C. van der Meyden, De Bilt
 F. H. van Meijenfelder, Baarn
 A. de Meyer, o.e.s.a., Culemborg
 J. W. H. Meyer, De Bilt
 E. G. Middag, Hilversum
 Prof. dr. H. T. J. Miedema, De Bilt
 G. Moen, Tienhoven
 I. Th. T. Modderman, Renkum
 Mr. H. J. Moltmaker, Wijneterp

Mevr. C. G. E. Mommersteeg-
 Harbord, Amsterdam
 W. P. Mönnich, De Bilt
 Prof. dr. J. Ph. de Monté ver Loren, Zeist
 Mej. C. E. Moorrees, Zeist
 Mej. H. Moorrees, Rhenen
 T. van Mourik, Delft
 Ir. J. M. de Muinck Keizer,
 Bilthoven
 W. F. Mulckhuyse, Waarder
 Drs. H. J. Mijjer, Groningen
 Ir. A. J. Mynlieff, Zeist
 K. B. Nanning, Vleuten
 Drs. Z. Narath, Zweden
 Ned. Buurtvervoermaatschappij
 Zeist
 Ned. Hist. Instituut, Rome
 Ned. Jeugdbond ter bestudering van
 de geschiedenis, Bussum
 M. W. N. Neerinx, Amsterdam
 J. D. H. van der Neut, Amersfoort
 W. L. van Nieuwenhuyzen, Zeist
 F. C. C. M. T. van Nispen tot Sevenaer,
 Bilthoven
 Prof. dr. J. F. Nuboer, Laren
 Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage
 A. P. Oefner, Bilthoven
 Mr. T. Olthof, Bilthoven
 S. M. van Ommeren, Elst
 J. van Oord, De Bilt
 Th. H. van Oort, De Bilt
 B. Oostenbruggen, Maarssen
 E. van Oosterom, Benschop
 Openbare Bibliotheek, Bilthoven
 Openbare Leeszaal, Amersfoort
 Openbare Leeszaal, Bunnik
 Openbare Leeszaal, Houten
 Openbare Leeszaal Jutphaas
 Openbare Leeszaal De Meern
 Openbare Leeszaal, Soest
 Openbare Leeszaal Vleuten
 Openbare Leeszaal IJsselstein
 Drs. J. M. S. Oremus, Sittard
 Koninklijk Oudheidkundig
 Genootschap, Amsterdam
 Oudheidkundige Vereniging
 „Flehite”, Amersfoort
 Oudheidkundige Kring „Die
 Goude”, Gouda
 Oudheidkundig Genootschap
 Niftarlake, Rotterdam
 Vereniging „Oud Leyden”, Leiden
 Ver. Oudheidkamer voor Rhenen en
 Omstreken, Rhenen
 Oud-Kath. Museum, Hilversum
 L. Osinga, Zeist
 Dr. H. J. Oskam, Bilthoven
 Th. A. van Overbeek, Zeist
 Ir. G. A. Overdijkink, Bilthoven
 H. van Overhagen, Bunnik
 Mevr. B. Overkleeft, De Meern
 Mevr. W. L. A. Ozinga-Ozinga, Vianen
 Mej. J. M. Papavoine, Amersfoort
 H. H. Paris, Laren (Gld.)
 A. Pastoors, Schalkwijk
 Mr. G. G. Pekelharing, Hilversum
 J. W. Perdeck, Amersfoort
 Mevr. T. Perdeck-Schimmel,
 Amersfoort
 Drs. J. P. W. Philipsen, Zeist
 H. J. Pieters, De Bilt
 T. Ploeger, De Bilt
 R. Plomp, Maarssen
 H. J. Ploos van Amstel, Bilthoven
 Prof. Dr. J. J. Poelhekke, Nijmegen
 Mevr. E. P. Polak-de Booy, Bilthoven
 Van de Poll Stichting, Zeist
 Van de Poll-Wolters Quinastichting,
 Zeist
 Mevr. A. Pos-van Cleef, Hilversum
 R. Pos, Maarssen
 Mevr. J. F. R. Pot van Zijl, De Bilt
 Mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel, Goes
 Prof. mr. W. F. Prins, Bilthoven
 G. Puchinger, 's-Gravenhage
 Jkvr. M. Quarles van Ufford, Zeist
 Jhr. W. Twiss Quarles van Ufford,
 Groenekan
 E. C. Rahms, Zeist
 Jkvr. J. L. C. Ram, Bilthoven
 A. van Ramshorst, Doorn
 Mevr. G. Ramshorst, Driebergen
 Jhr. mr. C. J. A. de Ranitz,
 Driebergen-Rijsenburg
 Mr. A. Ravelli, Bilthoven
 M. Raven, den Dolder
 Redactie Amersfoortse Courant,
 Amersfoort
 Prof. Dr. E. Reeser, Bilthoven
 H. Regnerij, De Bilt
 Mr. A. D. van Regteren Altena,
 Bergen (N.H.)
 A. A. Reichwein, Zeist
 J. M. Reinboud, Hilversum
 M. Remijnse, Maarssen
 Jhr. H. Reuchlin, Rotterdam
 M. R. F. Reuser, Groenlo
 Prof. dr. E. K. J. Reznicek, Bilthoven
 Mr. H. B. van Rhyn, Zeist
 A. G. van Riet, Linschoten
 C. F. W. Rietveld, Harderwijk
 Mevr. A. Z. A. Ringeling-Verhoef,
 Maarsbergen
 R. Roks, Driebergen

Mr. J. H. Rombach, Alkmaar
 Ir. W. R. Rombach, Zeist
 J. W. Rommerts, Zeist
 Dr. J. W. M. Roodenburg, Doorn
 C. Roos, Hilversum
 Th. van Roosmalen, Zeist
 A. van Rossum, Maarssen
 Th. J. A. van Rossum, De Bilt
 Drukkerij Ruitenbeek, Doorn
 M. Ruppert, Wassenaar
 Dr. J. Rutgers, De Bilt
 Jhr. mr. L. M. Rutgers van
 Rozenburg, Zeist
 Mevr. C. A. Ruys-Haitsma Mulier,
 Driebergen
 Mr. L. de Ruyter, Jutphaas
 Rijksarchief in Gelderland, Arnhem
 Rijksbureau voor kunsthistorische
 documentatie, 's-Gravenhage
 Rijksdienst voor de
 monumentenzorg, Voorburg
 Rijksdienst Oudheidkundig
 Bodemonderzoek, Amersfoort
 Prof. Mr. Dr. R. Rijksen, Bilthoven
 J. du Saar, Heesum
 A. Sandberg, Zeist
 D. Sandbrink, Rhenen
 Drs. H. Schacht, Zeist
 Ir. E. J. G. Scheffer, Bilthoven
 Drs. J. G. S. Schemmekes, Houten
 J. J. Schmalhausen, Vianen
 A. F. Schmidt, Bunnik
 L. A. Schmidt, De Bilt
 Mej. L. O. E. Schok,
 Driebergen-Rijsenburg
 Mej. E. N. Schouten, Hengelo
 J. C. Schouten, Oudewater
 J. M. Schouten, Achterveld
 W. P. Schouten, De Bilt
 H. J. Schröder, Breukelen
 H. R. Schwieter, Bilthoven
 G. Seinen, Amsterdam
 J. N. Servaas, Maarssen
 M. F. M. van Seumeren, Maarssen
 Mr. L. Sillevius, Culemborg
 T. M. A. Simonis, Woerden
 L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden
 P. R. Smink, Hoogland
 Dr. P. Smit, Vreeswijk
 Mej. drs. I. J. Soer, Zegveld, post
 Bodegraven
 Mevr. Van Spanje-van 't Hilenaar,
 Naarden
 F. M. M. Spee, Driebergen
 Ing. G. Spekking, Zeist
 W. P. Staal, Velp
 Mevr. S. Stam-Morsink, De Meern

Dr. G. J. Stapelkamp, Hoogeveen
 A. J. Steenman, Den Helder
 W. H. M. Stokman, Wijk bij Duurstede
 A. Ch. Stoll, Delden
 Chr. Stooker, Zwolle
 W. A. Storm de Grave, Huis ter
 Heide
 Streekarchivariaat Z.W. Utrecht,
 Lopik
 Mr. J. Swart, Rotterdam
 J. J. C. Baron Taets van Amerongen
 Renswoude
 W. E. barones Taets van Amerongen-
 Rutgers van Rozenburg, Bilthoven
 W. H. baron Taets van
 Amerongen, Laren (Gld.)
 W. Takken, Amersfoort
 W. A. Tap, Bilthoven
 I. Tarnóczy, Zeist
 Drs. W. N. van Tent
 Prof. Dr. J. H. Tiel, De Meern
 E. M. van Thienen, Bussum
 W. Thoomes, Houten
 Mr. P. Timmermans Jr., Wassenaar
 Mr. W. A. J. Timmermans, Amsterdam
 T. van der Tol, Bunnik
 J. H. de Tongres, Hulst
 M. J. Top, Nunspeet
 W. Uittenbogaard, Vleuten
 Dr. P. Ullersma, Driebergen
 Drs. J. H. M. den Uyl, Gorinchem
 Ir. R. G. den Uyl, Zwijndrecht
 Mr. C. J. Veder, Leeuwarden
 A. Veer, Lopik
 A. Th. van de Velde, Amsterdam
 H. J. Velo, Maartensdijk
 O. M. Verhorst, Heusden
 Mevr. J. A. Verheul-Brukman,
 De Bilt
 Mevr. J. L. Verloop-Nyssens,
 Oudewater
 Mr. W. H. Verloop, Huis ter Heide
 A. J. Vermeulen, Huis ter Heide
 A. G. Vernooy, Vleuten
 Prof. mr. O. A. C. Verpaalen, Breda
 P. R. W. Versloot, Bunnik
 Kapelaan C. Th. Verwey, Roermond
 Mr. J. H. de Vey Mestdagh,
 Groningen
 St. Victorschool, Benschop
 E. E. de Visser, Bilthoven
 C. Vlastra, Driebergen
 P. van Vliet, Nieuw Loosdrecht
 Ch. C. van der Vlis, Haarlem
 Mevr. E. M. Vorstman-Vorstman,
 Driebergen
 Ir. F. E. Vos, Bilthoven

M. G. Vos, De Bilt
 Vreemdelingenverkeer, Amersfoort
 J. de Vries, Vinkeveen
 Mevr. G. D. de Vries-Bosschaart,
 Bunnik
 Mevr. mr. J. de Vries-Nebbeling,
 Eindhoven
 M. H. de Vries, Nijkerk
 Ing. R. Vriesendorp, Oudenrijn
 N. H. Vroege, Haarlem
 Dr. I. Vijlbrief, Dordrecht
 J. van Waay, Maarssen
 C. A. Wagenaar, Driebergen
 Dr. C. A. Wagenvoort, Amsterdam
 C. Waiboer, Rhenen
 P. Walma van der Molen, Velp
 Waterschap Benschop, Benschop
 Groot-Waterschap van Woerden,
 Woerden
 E. H. Weber, Amsterdam
 H. M. de Weerd, Hardenberg
 Mej. M. C. A. van de Werf,
 Bilthoven
 P. J. K. v. Werkhoven, Hilversum
 F. C. H. Weytens, De Bilt
 A. A. Wiesman, Bilthoven
 J. C. Wilbrenninck, Soesterberg

J. J. H. A. Wilten, De Bilt
 Mr. G. J. J. van Wimersma
 Greidanus, Eindhoven
 H. Wisman, De Bilt
 Drs. H. Wissink, Oud-Zuilen
 P. W. A. de Wit, De Bilt
 Mevr. W. de Wit, Amsterdam
 J. W. van Woensel Kooy, Putten
 Mevr. T. de Wolff-Kruyt, Zeist
 B. van der Woord, Bilthoven
 H. L. van der Woord, Baarn
 Mevr. G. Wouters, Houten
 J. P. Wijburg, Santpoort
 A. Wijers-Gies, De Meern
 G. van Wijk, Bilthoven
 F. de Wijs, Delft
 Dr. F. A. de Zeeuw, De Bilt
 J. P. de Zeeuw, Bussum
 Ir. J. M. Zeguers, Bilthoven
 H. L. van Zelm, De Bilt
 Dr. S. B. J. Zilverberg, Amsterdam
 A. H. G. Zonneville, 's-Gravenhage
 M. H. L. Zuidersma, Veenendaal
 F. van Zutphen, Vreeswijk
 K. Zweye, De Bilt
 K. v. d. Zwiep, Kamerik

